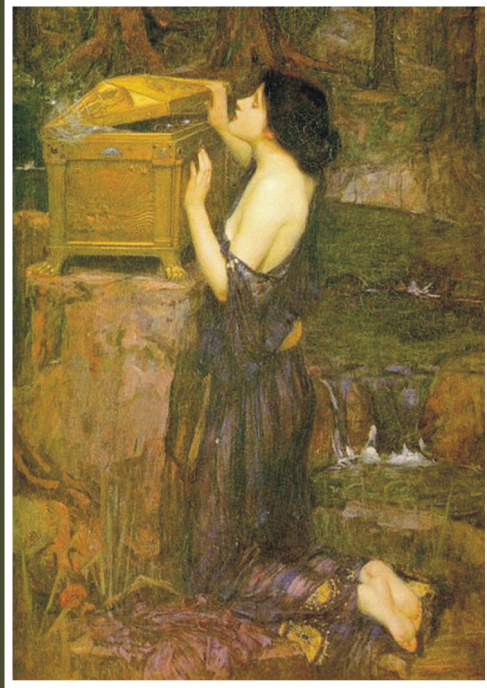

Pandora Könyvek 24.

Lőrincz Julianna

**KOMMUNIKÁCIÓ – STÍLUS – VARIATIVITÁS
ÉS ANYANYELVOKTATÁS**

Eger, 2011

Lőrincz Julianna

KOMMUNIKÁCIÓ – STÍLUS – VARIATIVITÁS
ÉS ANYANYELVOKTATÁS

Pandora Könyvek

24. kötet

Lőrincz Julianna

**KOMMUNIKÁCIÓ – STÍLUS – VARIATIVITÁS
ÉS ANYANYELVOKTATÁS**

Sorozatszerkesztő:

Prof. Dr. Mózes Mihály

A 2011-ben megjelent kötet:

Ködöböcz Gábor: Erdélyi élmény – erdélyi gondolat (23. kötet)

Lőrincz Julianna

KOMMUNIKÁCIÓ – STÍLUS – VARIATIVITÁS ÉS ANYANYELVOKTATÁS

Líceum Kiadó
Eger, 2011

Lektorálta:

dr. habil. Cs. Jónás Erzsébet
egyetemi tanár, az MTA doktora

A borítón
John William Waterhouse: *Pandora* (1896)
című festményének részlete látható

ISSN: 1787-9671

A kiadásért felelős
az Eszterházy Károly Főiskola rektora
Megjelent az EKF Líceum Kiadó gondozásában
Igazgató: Kis-Tóth Lajos
Felelős szerkesztő: Zimányi Árpád
Műszaki szerkesztő: Nagy Sándorné
Borítóterv: Kormos Ágnes

Megjelent: 2011. június

Készítette: az Eszterházy Károly Főiskola nyomdája
Felelős vezető: Kérészy László

Tartalom

Előszó.....	7
I. Nyelvi Kommunikáció	8
A nyelvi kommunikáció és zavarai	8
A nonverbális kommunikáció szerepe a szövegreprodukcióban.....	20
A stílusnorma megsértése az interperszonális megtévesztést tartalmazó szövegekben	27
A tanári kommunikáció	36
Az idegen nevek kiejtésének főbb kérdései	48
A szleng nyelvi elemek és a nyelvi agresszió	54
II. Stíluselemzések	64
A funkcionális stilisztika elemzési módszere.....	64
Példa egy vers képi szintjének nyelvi szerkesztettségére.....	72
Alakzatok és alakzattársítások Petőfi-versekben	79
Az ismétlés alakzatai Petőfi Úti leveleiben és néhány tájleíró versében.....	86
A stílusparódia és az eredeti szöveg viszonya.....	94
Az alakzatok fordítási kérdései. Petőfi Sándor: Az apostol	103
Jelentésváltozások a költői szöveg fordított variánsában.....	109
III. Variativitás és anyanyelvoktatás	118
Az analitikus és szintetikus igei alakvariánsok kérdései	118
Nyelvi variativitás és nyelvhasználat	125
A variánsok helye és funkciója a magyar nyelvben	135
A variativitás elméleti és gyakorlati kérdései a magyarországi és a szlovákiai magyar általános és középiskolai magyar nyelvtan könyvekben	142
A jelentéstan és a lexikológia kapcsolata a magyar szakos tanárok képzésében	157

ELŐSZÓ

A tanulmánykötet a kommunikáció, a stílus, a variativitás és az anyanyelvoktatás témakörökben készült dolgozatokat ad közre azzal a szándékkal, hogy az anyanyelvoktatás minden szintjén fontos témakörök közötti kapcsolatokra ráirányítsa a kötet olvasóinak figyelmét.

A kötet három tematikus egységre tagolódik: 1. kommunikáció, 2. stílus, 3. variativitás és anyanyelvoktatás. Az első nagy fejezetben a nyelvi kommunikációval kapcsolatos általános ismeretekről, a nyelvi és nem nyelvi kommunikáció zavarairól, a verbális és a nonverbális kommunikációnak a szövegprodukción és a szövegprodukción betöltött szerepéről, a tanári kommunikációról, az interszónális megértés nyelv eszközeiről szöveg. Ebben a fejezetben kapott helyet a szleng fogalmát, valamint a szlengnek a nyelvi agresszió egyik sajátos stílus eszközeként való értelmezését bemutató dolgozat is, amely az agresszív szleng nyelvi elemeknek a műfordításban való adekvát megjelenésével is foglalkozik.

A második fejezet a stilisztikai alakzatok funkcióját mutatja be különböző tanulmányokban. A stilisztikai elemzésekben a funkcionális stilisztikai módszert alkalmaztam. Ez tükröződik egy Babits-vers képi szintjének elemzésében, valamint Petőfi ismétléses alakzatainak a prózai és költői szövegekben megjelenő változatlan és variációs ismétléseinek bemutatásában. A stílusparódia és az eredeti szöveg viszonya funkcionális stilisztikai megközelítésben című dolgozat Karinthy Ady-paródiáit mutatja be. Az alakzatok fordítási kérdéseit, a műfordítások és az eredeti szöveg stílusi ekvivalenciáját is fontosnak tartottam bemutatni, mivel az eredeti költői és a műfordításszövegek ekvivalenciája ugyancsak a stílus szintjén mérhető a legjobban.

A harmadik fejezet a variativitás és az anyanyelvoktatás kapcsolatát vizsgálja. Mivel a variativitás kérdései az anyanyelvoktatás minden szintjén szerepet kapnak, néhány általános és középiskolai nyelvtankönyv jelentéstani témájú tananyagait, a hozzájuk kapcsolódó gyakorlatokat és feladatokat is megvizsgáltam ebből a szempontból. A kiválasztott magyarországi tankönyvek mellett szlovákiai magyar nyelvtan könyvek anyagát is elemeztem. A kötet záró tanulmány a szemantika és a lexikológia tantárgy oktatási kérdéseivel foglalkozik a tanárképzésben.

I. NYELVI KOMMUNIKÁCIÓ

A nyelvi kommunikáció és zavarai¹

1. A nyelvi kommunikációról

A nyelvi kommunikáció az interperszonális kommunikáció egyik legfontosabb típusa. A nyelvi kommunikációban a nyelvi kódnak központi szerepe van. A kommunikációs partner a másik fél számára az érzékelés pontosságával (képszerűen) és nyelvi jelekkel közvetít üzenetet, amely helyettesítheti a közvetlen tapasztalatszerzést. Az emberi kommunikációt, különösen pedig a nyelvi kommunikációt az különbözteti meg az állati kommunikációtól, hogy míg az emberi kommunikációnak célja, az állatok kommunikációjának oka van. Az állat csak saját magáról, belső állapotáról, ösztöneiről ad üzenetet, kommunikációjának tárgya elsősorban nem a külső valóság, hanem saját maga. Ez megtalálható az emberi kommunikációban is, de ennél jóval több is (vö. Wacha 1994, Deme 1976, 1980).

1.1. A kommunikáció sikerének feltételei

Wacha Imre (Wacha 1994: 69–90) a kommunikáció és egyben a nyelvi kommunikáció sikerének alapfeltételeként a következő tényezők együttes jelenlétét tartja szükségesnek: a közös valóság, a közös kód, a közös előismeretek, a közös előzmények, a közös szituáció, a szöveg- és szövegösszefüggés, az intertextus.

1.1.1. A közös valóság

Az emberi kommunikáció tárgya, az üzenet a valóságból, illetve annak egy darabjából vett információtartalom. Valóságon azonban nemcsak a konkrét élőlényeket, tárgyakat, az emberi tudatban meglévő fogalmakat kell értenünk, hanem a virtuális valóságot is, azaz a reális valóság lehetséges tárgyi leképezését, szemléletét is. Ilyen értelemben valóságdarab lehet egy álom, egy fantáziakép, egy sci-fi alkotás világa, sőt egy hazugság is. Ahhoz, hogy másokkal kommuni-

---

¹ A tanulmány a következő dolgozatok alapján készült: *A verbális és nem verbális kommunikáció zavarai* 1999. In: V. Raisz Rózsa (szerk.). *Nyelvi és kommunikációs kultúra az iskolában*. Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 212. sz. 513–519., valamint *Kommunikációs alapismeretek* 2008. In: Zimányi Árpád (szerk.). *Beszédművelés, nyelvi norma*. EKF Líceum Kiadó. Eger. 31–57.

kálni tudjunk, közös valóságra van szükségünk. Ha a kommunikációs partnerrel létrehozott konkrét kommunikációs helyzetben nincs közös valóságelem, akkor azt meg kell teremtenünk. Olyan szituációt kell alkotnunk, amelyben tudunk utalni közös előismeretekre, és ennek alapján a kommunikációs partnerrel együtt létrehozhatunk egy közös valóságot. A közös valóság megteremthető például egy iskolai tanóra keretében, baráti beszélgetésekben, de a közös kultúrán belül idegen partnerekkel is. Más kulturális közegben már nehezebb a közös valóság megteremtése, de nem lehetetlen, ha ismerjük a közös kódot.

1.1.2. A közös nyelvűség: a közös kód

A közös kód a gondolatcsere egyik alapfeltétele. Wacha Imre a közös kód használatát közös nyelvűségnek nevezi. A kommunikációs partnerek olyan nyelven tudják sikeresen továbbítani az információt, a partner pedig akkor érti meg pontosan a közölt tartalmat, ha ismeri a kommunikációs partner által alkalmazott jelrendszert és alkalmazási szabályainak rendszerét, azaz a kódot. A kód lehet nyelvi (verbális) és nem nyelvi (non verbális).

Közös nyelv lehet nemcsak az anyanyelv vagy a partnerek által ismert idegen nyelv, hanem egy szakmai regiszter is, például az orvosi, a pedagógiai szaknyelv. Ha a kommunikációs partnerek kódhasználata között különbségek vannak, meg kell teremteni a közös kódhasználat feltételeit. Például az új ismeretet közlő tanórán a szaknyelv elemeivel is meg kell ismertetni a tanulókat, hogy sikeres legyen a kommunikációjuk. A közös nyelvűséghez szervesen hozzátartozik a közös gondolkodás, a nyelvi stílus és magatartás is.

1.1.3. A közös előismeretek

A közös kulturális háttér és a közös kód alapot adnak a közös előismeretek megszerzéséhez. A közös kódhasználaton kívül nagyon fontos feltétele a kommunikáció sikerének az is, hogy a valóságnak ugyanarról a szeletéről a kommunikációs partnerek azonos vagy hasonló ismeretekkel rendelkezzenek. Gátolhatja a kommunikációt, ha a partnerek nem ugyanazokat a kifejezéseket használják. Például egy nem szakemberek számára tartott szakmai előadásban meg kell teremteni a közös előismereteket azáltal, hogy a legfontosabb szakkifejezéseket megmagyarázzuk, példákkal szemléltetjük. Sokszor előfordul az is, hogy a kommunikációs partner számára nem megszokott stílus gátolja az információ adekvát befogadását. A kommunikációs partnerekből hiányozhat az idegen stílusban való gondolkodás tudása is. Ez vonatkozik a durva nyelvi eszközöket tartalmazó előadásra is. A nyelvi agresszió többnyire kifejezetten gátolja a kommunikáció sikerét.

1.1.4. A közös előzmények

A kommunikáció tartalmának előzményeit ismerő partnerek sokszor „felszavakból”, utalásokból is megértik egymást. Ha a többszereplős kommunikációban a hallgatók egy részének ismeretlenek azok az előzmények, amelyek az információ megértését segítik, azokat meg kell teremteni számukra. Például:

- *Voltál nála?* (a beszélgető partnerek számára ismert személy)
- *Igen.*
- *Megbeszéltétek?*
- *Örömmel jön.*

A közös szituációban részt vevő partnerek ismerik az előzményeket, például hogy színházba készülnek egy másik baráttal együtt, az előzményeket nem ismerő harmadik fél számára azonban nem értelmezhető a szituációban elhangzó információ. Ha más is jelen van a beszélgetéskor, illik röviden utalni az előzményekre, ha csak nem olyan az információ, amelyet egy harmadik fél nem tudhat. Ebben az esetben azonban a kommunikációs etikett szerint nem illik a jelenlétében érinteni a témát.

1.1.5. A közös beszédhelyzet

A közlemény, azaz egy adott szöveg mindig konkrét kommunikációs helyzetbe ágyazva, konkrét szituációban hangzik el. Gyakran csak abban a helyzetben érvényes az üzenet mind a konkrét tartalmát, mind pedig az általa felidézett más tudati tartalmakat tekintve. Ha az adott szituáció megszűnik, a teljes közlemény vagy egyes részei érthetatlenné válhatnak a partner számára. Ugyanakkor azonban ugyanazt a tartalmat egy másik szituáció is módosíthatja. Gondoljunk például egy vicc elmondására: vannak partnerek, akik nem értenek meg egy elmesélt viccet, mert nincsenek közös előismereteik a témában, a szöveg elsődleges értelmét fogják csak fel, a konnotációját nem vagy csak nehezen értik meg.

1.1.6. A szövegösszefüggés (kontextus)

A közös tudati előzményekből, közös beszédhelyzetben jön létre a szöveg, amely a kommunikáció üzenete. A kommunikációs partnerek közötti összekötő kapocs a közös kód, a nyelv, mint a kapcsolatteremtés legáltalánosabb eszköze. A szöveg elemeinek összetartó ereje a szövegösszefüggés, amely a szöveg partner általi felfogását, dekódolását és a visszacsatolást alapvetően meghatározza. Ha a kontextus nem világos a kommunikációs partner számára, az üzenet megértése nehezzé vagy lehetetlenné válik.

1.1.7. Az intertextus

A közös nyelvűség, a közös előismeretek és közös előzmények, a kontextus feltételei a szövegek közötti összefüggésnek, az intertextusnak, amely a partnerek közötti párbeszéd sajátos jellemzője. Az intertextusnak a szakirodalomban különböző értelmezései vannak. Wacha Imre azt a szövegkörnyezetet érti rajta, amelyben az adott szöveg elhangzik (Wacha 1994). Az intertextus nemcsak a konkrét szöveg létrejöttét, hanem annak hatását is befolyásolja.

2. A kommunikációs zavarok

Napjainkban, amikor a kommunikáció társadalmi szerepe és jelentősége rendkívül nagy, a kommunikációs szakemberek, a pszichológusok, a nyelvészek egyre többen foglalkoznak a kommunikáció sikerét befolyásoló, hatékonyságát rontó kommunikációs zavarokkal. A zavarok származhatnak az egyén pszichikai adottságaiból, képességeiből, ismeretanyagának hiányosságaiból, az alkalmazott kódok nem elégséges ismeretéből, a kódolási és dekódolási rendszer elégtelenségéből, a visszacsatolás elégtelen voltából, a csatornazajból stb., hogy csak a leggyakoribbakat említsük. A kommunikációs zavarokat Balázs Géza (1996: 112) két nagy csoportba sorolja:

2.1. A szubjektív zavarokhoz (a közlő és a befogadó oldaláról) tartozó okok között a legfontosabbak a következők:

- egyedi, kóros pszichológiai-fiziológiai problémák (beszédzavar)
- alkalmi, nem helyzethez illő (nem adekvát) beszédmód
- a kommunikációs stratégia által torzított közlések, értelmezési nehézségek

2.2. Az objektív zavarokhoz tartoznak:

- a társadalmi, társadalomlélektani problémák
- tömegkommunikációs stratégiák, manipulációk (interperszonális kommunikációs zavarok)
- a nyelvvel való tudatos foglalkozás hatásai

Az objektív zavarok a társadalom különböző rétegeit érintik, ha nem is egyformán. Már a kommunikáció kezdetekor igen fontos a fatikus funkció megjelenése, amely a kapcsolatteremtő, a kommunikációt fenntartó eszközök használatát szabályozza. Ilyen például a megszólítás, amely nemcsak a kommunikáció kezdetén, hanem beszéd közben, és a beszéd befejezésekor alkalmazva biztosítja a kapcsolat fenntartását a kommunikációs partnerek között. Ezért az iskolai oktatás egyik fontos feladata már kisgyermekkorban – és nemcsak az anyanyelvokta-

tásé –, hogy a fatikus elemeket megtanulják helyesen használni a gyerekek. Alapvetően a családi nevelés feladata lenne ez, de sajnos nem minden családban tanulják meg a gyerekek – mert a mai szülők mindegyike sem tanulta meg –, hogy a társadalmi érintkezés során a különböző alá- és fölérendeltségi viszonyokban hogyan kell verbálisan (és nem verbálisan is) viselkedni. Például azt, hogy nem mindenkit tegezhetnek. Jó dolog ugyan a családon belüli demokratikus nevelés, de ha a kisgyermek nem tanulja meg, hogy az édesanyja nem *Mari*, hanem *édesanya*, *anya*, *anyuka*, *anyuci*, *mama*, az óvó néni nem *Te*, hanem *Zsuzsa néni*, akkor később zavarba jöhet a gyerek, ha rászólnak, hogy nem helyesen alkalmazza a megszólítási formákat. Ennek következtében vagy elbizonytalanodik, vagy sokszor agresszívvá is válik, ha kijavítják. Ez pedig kihat a későbbi formális kapcsolataira is – a főnökkel vagy más hivatalos személyekkel való kapcsolatára –, és a kapcsolatteremtési készség hiányának káros társadalmi hatása lehet: beilleszkedési zavarokat okozhat. Például már az első állásinterjúkor kiderül, hogy a jelentkező fiatal nem tudja megfelelően alkalmazni a nyelvi kódot, azaz nem tudja adekvát módon – a beszédpartnernek, a szituációnak, a témának megfelelően – elmondani, amit szeretne, mert azt korábban nem tanulta meg.

2.3. A nyelvi kód hiányos ismerete

A legtöbb verbális kommunikációs zavar az egymást nem vagy kevéssé ismerő emberek nyelvikód-használatában van. A nyelvi kód helyes használata a kommunikációs partnerek intelligenciaszintjének fokmérője is. Sok ember szókincese rendkívül szegény, és a kifejezőkészségükből sokszor az elvont fogalmak nyelvi jelei hiányoznak. Ezért nagyon fontos – mivel egyre több az iskolákban a nyelvileg is hátrányos helyzetű gyerek –, hogy a megfelelő szókinces elsajátítására, illetve bővítésére nagy figyelmet fordítson a pedagógus.

A szókinces egyénenként rendkívül eltérő lehet. Napjainkban különösen érzékelhető, hogy különböző kommunikációs helyzetekben nem elégséges, illetve nem adekvát az emberek szókincese. Ez a folyamat már kisgyerekkorban, a családban megfigyelhető. Ha a családok többségében lenne egészséges kommunikáció – például közös étkezések, játék közben –, amelyek során lehetőség nyílna arra, hogy megfogalmazódjon a felnőttekben és a gyerekekben egyaránt a nap folyamán őket ért számtalan gondolati, akusztikai, vizuális és egyéb hatás, akkor a közös kommunikációs helyzetben alkalmazott kódot használva el tudnák mondani egymásnak a gondolataikat, problémáikat.

Nagyon fontos az üzenet megfogalmazása vagy másképpen verbalizációja. A tudati szférából a belső beszéd szintjére fordított, majd verbalizált, azaz akusztikai jelsorozattá, beszéddé alakított közlés megtanítása mind a szülő, mind pedig az iskola feladata. Ha zavar áll be a verbalizációs folyamatban, az adó nem tudja átadni gondolatait, vagy összefüggéstelenül, gondolatzavarral, beszédhibákkal

súlyosbítva kommunikál, a vevő nem érti meg, nem tudja dekódolni a küldött üzenetet. Ilyen esetben a visszacsatolás sem működik. A végeredmény: a partnerek nem értik meg egymást. Lehet emellett zavar a közvetítő csatornában is, de ha a közös nyelvűség megvalósul a kommunikációban, azaz a kódhasználat egyértelmű, és a kommunikációs partnereknek vannak közös előismereteik, a csatornazaj kevésbé zavarja a megértést. A kommunikáció sikerének, hatékonyságának fontos feltétele tehát a közös kód használata. A verbális kommunikációs zavarok jelentős részét a verbális kód hiányos ismerete vagy helytelen használata okozza.

2.4. A gondolatok és a nyelvi forma összhangjának hiánya

A meg nem értés vagy félreértés mögött sokszor a gondolatok logikai kapcsolódásának hiánya, zavara rejlik. Az üzenet félreértelmezése a meg nem értésnél is veszélyesebb, mert azt az illúziót keltheti, hogy megértettük az üzenetet, holott csak felületesen vagy rosszul értettük a közölt információt (vö. Szende 1987). Nagyon gyakoriak a mindennapi kommunikációban – különösen a közvetlen szóbeli kommunikáció egyes típusaiban – az üzenet nyelvi megformálásából adódó zavarok. Ilyenek lehetnek például mondszerkesztési, nyelvhelyességi, stilisztikai és egyéb nyelvi hibák. A közlésben felhasznált szavak jelentéstartományának pontos ismerete, az egyes jelentések közül a kontextusba illő jelentés kiválasztása és értelmezése is rendkívül fontos a nyelvi kommunikációban.

A mai médiában is gyakran megfigyelhető, hogy a hivatásos kommunikátorok is inadekvát módon fejezik ki magukat. Például a *kirúg* igét használják minden olyan beszédhelyzetben, amelyben arról közölnek információt, hogy valakit eltávolítottak a helyéről. Holott a szinonimák ismeretében különbséget kellene tenni a szóhasználatban is a partnertől, a szituációtól, a csatornától stb. függően. Például mondhatná a hírközlő a rádióban, televízióban, hogy valakit *elbocsátottak, felmentettek, eltávolítottak stb.* A *kirúg* ige inadekvát használata sérti nemcsak azt, akiről szólva alkalmazzák, hanem minden egészséges nyelvérzéssel, illetve erkölcsi érzékkel rendelkező magyar anyanyelvű embert is.

Ma aktuális kommunikációs zavarnak tekinthető a köznyelv szlengesedése is, és a nem körültekintő kódhasználat következtében a hivatásos kommunikátorok beszédébe is behatol a szleng, inadekváttá téve a nyelvi közlésmódot. Sajnos sokszor hallunk ilyen szövegeket a Kossuth Rádióban, a Magyar Televízió 1-es csatornáján is – nemcsak a kereskedelmi csatornákon –, pedig a média fontos beszédminta a nyelvtileg kevésbé művelt emberek számára.

2.5. A beszédképzési zavarok

2.5.1. A hangképzési rendellenességek

A beszédnek, a kiejtésnek is megvan a maga normája, illetve normái. A kiejtési normától eltérő hangképzési módokat, ha azok nem nyelvjárási változatok, hibásnak tekintjük. Nézzünk meg néhány hangképzési rendellenességet!

A hangképzési rendellenességeket összefoglalóan **pöszeségnek** nevezik a szakirodalomban (vö. Hernádi 1990, Montágh 1998). A pösze ember nem képes hangtanilag teljes értékű hangokat képezni. A leggyakoribb hangképzési rendellenességeket Hernádi Sándor *Beszédművelés* (1990) című könyvéből vett példakon mutatom be.

A magánhangzók képzésekor gyakori hiba például az ún. szűkebb ejtés, a „torokhangú” beszéd, a túlságosan zárt vagy nyílt szájú beszéd, a renyhe vagy túlzott ajakműködés, a mormolás vagy a hangzókihagyás.

A zárt szájú beszéd esetén a magánhangzókat nem megfelelő álléjtással ejtjük. Például: *a néni és én* helyett: (*o nini is in*). Ez a hiba általában gyors beszédtempóval és pattogó ritmusú beszéddel is együtt jár.

A nyílt szájú beszédben bizonyos magánhangzók a köznyelvben normatívnak elfogadott ejtismódnál nyíltabban, nagyobb álléjtással szólnak meg. Főleg az ajakkerekítéses hangzókat ejtik sokan így. Például: *Hol volt, hol nem volt* helyett: (*hal valt, hal nem valt*).

Renyhe ajakműködés esetén az ajakkerekítés nem erőteljes. Például: *Szőlőt kért tőlem* helyett: (*szélét kért télem*).

Túlzott ajakműködés esetén az ajakrés feszesebb és nagyobb mértékű a normálisnál. Például: *Mégis kéri* helyett: (*migis kiri*).

Mormolt ejtés vagy hangzókihagyás esetén egy-egy magánhangzó nem tiszta képzésű, vagy kiesik az ejtésben. Például: *Szerintem* helyett: (*szrintem*).

A mássalhangzók ejtésekori gyakori hiba a hangoknak a szokásosnál előrébb képzése (selypesség), a hátrébb képzés (pl. a *d*, *t*, *g* és *k* hangok ejtésekori). Gyakori a laza hangképzés (zár- és réshangoknál).

A merev izommunka ugyancsak gyakori rendellenesség. Például raccsolás esetén a nyelv nem könnyedén zárul a fogmederhez.

Hehezéskor bizonyos mássalhangzókat *h* hang követ az ejtésben. Például: *Kedves kislányom* helyett: (*khedves khislányom*).

A zöngétlenítés a gégeműködés szerinti rokon hangok felcserélése. Például: *Goromba volt hozzájuk* helyett: (*koromba folt hozzájuk*).

A mássalhangzók időtartamának helytelen alakítása is gyakori hiba. Például: *állomás* helyett (*álomás*), *tőlük* helyett (*tölliük*).

Ugyancsak gyakori hangképzési rendellenesség a mássalhangzók elnyelése is, amely a gyors tempójú beszéd velejárója, következménye a hadarás mint a beszédritmus zavara. Például: *általános iskola* helyett (*átalános iskola*), *köztársaság* helyett (*köszttársaság*).

Az ejtészhibák megelőzése érdekében nagyon fontos a tiszta artikulációval történő hangképzés elsajátíttatása már kisgyerekkorban. Ha azonban valakinek felnőtt korában is vannak még kisebb hangképzési hibái, szorgalmas munkával maga is korrigálhatja a beszédét. Ehhez a gazdag szakirodalomból Hernádi Sándor (1990) és Montágh Imre (1998) könyveiben jó gyakorlatokat találhat. Montágh Imre *Beszédművelés és Útravaló* című televíziós adásait megőrkítő videói is hasznos segédeszközül szolgálnak a helyes beszéd elsajátításában. Súlyosabb rendellenesség esetén azonban logopédus szakember segítségét kell igénybe venni.

Fontos tudni, hogy a hangképzési hibákat nem szabad összetéveszteni a nyelvjárási ejtéssel. A nyelvjárási ejtismód nem számít hibának, ha megfelel a nyelvet használó szűkebb közösség nyelvhasználati normájának. Nyelvjárási beszéde miatt nem szabad senkit elmarasztalni. A pedagógusoknak is, a tanulóknak is ismerniük kell a magyar köznyelvi kiejtési normát, és annak szabályai szerint kell beszélniük mind az órán, mind pedig más formális kommunikációs helyzetekben.

2.5.2. A beszédritmus zavarai

A sikeres kommunikáció alapfeltétele a beszélő és a hallgató személye között a beszédprodukció és a beszédpercepció összehangoltsága. A hallgató percepcióját nagyban befolyásolja az adó beszédprodukciója, amelynek a beszédmegértésben szerepet játszó legfontosabb tényezői a beszédtempó, a szünettartás, a hangerő, az intonáció, a hangsúly. A beszédritmus leggyakoribb zavarai a következők: hadarás, dadogás, lepegés, pattogás.

2.5.2.1. A hadarás

A hadarás beszédritmuszavar, bár nem azonos a gyors beszéddel, de sok hasonlóságot mutat vele. A magyar beszéd tempója az elmúlt két–három évtizedben érzékelhetően felgyorsult. A hadaráshoz hasonlóan a gyors beszédnek is sajátos tünetei vannak: felgyorsult beszédtempó, szóösszevonások, hangkihagyások. A gyorsbeszéd azonban különbözik a hadarástól: a gyors tempójú beszédben a gondolatok logikai sorrendje helyes, nem tér el a normál tempójú beszéd nyelvi megformáltságától, csak gyorsabb annál.

A hadarás tipikus jellegzetessége, hogy mivel a beszédtempó felgyorsult, a hangok minősége nem felel meg az adott beszédhangra jellemző kiejtési kritériumoknak, több hangot mormoltan ejt a beszélő, kihagy más hangokat, néha egész hangsorokat. A hadarók írása is többnyire rendezetlen, sokszor olvashatatlan, a diszgráfia (az írás zavarai) jellegzetes tüneteivel. Jellemző a betű-, illetve a szótagkihagyás és a javítás, áthúzás, átírás. A hadarók helyesírása is pontatlan, ami gyakran a hibás hangsúlyozásból ered (vö. Kerekes 2006, Fazekasné 1993).

Meg kell jegyeznünk, hogy a nem szakember hallgató általában hadarónak minősít minden olyan beszélőt, akinek a beszéde az átlagosnál gyorsabb, s ezáltal nehezebben követhető a tempója, és így nehezebb követni a mondanivalóját is.

A logopédiai megközelítés szerint a hadarás a beszéd folyamatosságát érintő nyelvi zavar, amelynek jellegzetességei nemcsak a szóbeli közlésekben, hanem minden kommunikációs csatornában, például a gesztusok terén is megnyilvánulnak. A hadarás jellegzetes tünetei a kórosan felgyorsult artikulációs sebesség, valamint a pontatlan, elmosódott artikuláció a folyamatos beszédben, bár ezek a hibák nem következetesen érintenek minden hangot, minden szótagot. Előfordul, hogy a beszélő nem képes némely szótagot pontosan artikulálni. A hadarók bizonytalansága nemcsak az ismétlésekben, megakadásokban jelenik meg, hanem gyakran nyújtják a szóvégi magánhangzókat, és sok kliséet használnak. Ez utóbbi azt jelenti, hogy igen sokszor használnak töltelékszavakat, mint például a *hát, ugye* vagy halmazott szerkezeteket, mint a *hiszen, hát, hogyha, ő, bár*.

A hadaró beszéd gyakori tünetei a ritmustalanság, a grammatikai formák tévesztése, illetve a gondolati kuszaság is. A hadarók beszéde monotonnak hangzik a helytelen, csaknem minden szón megjelenő hangsúlyok miatt is. A monotonia mértéke a hadarás súlyosságát is mutatja: minél monotonabb a beszéd, annál súlyosabb a zavar. Mindezek mellett a hadarókat feszült és nyugtalan magatartás, koncentrációs nehézség is jellemzi.

A hadarás kialakulásának okai között fellelhető öröklött beszédgyengeség, agyi károsodás, amely gyakran más beszédzavarok és a balkezesség megjelenésével is együtt járhat. Társulhat pöszeséggel, dadogással, diszlexiával és diszgráfiával is (vö. Bóna 2005).

2.5.2.2. A dadogás

A dadogás is nyelvi kommunikációs zavar, a beszédritmus zavara. Együtt jár a légzés, a hangadás, a beszéd folyamatosságának görcsösségével. A beszédben a hang- és szótagismétlések, a megakadások, a sajátos tempóváltások, a szabálytalan szünetek megbontják az anyanyelv természetes harmóniáját. Háttérben örökletesség, kora gyermekkori idegrendszeri sérülések, pszichés tényezők állhatnak. Megelőzésében, ill. kialakulásában a környezetnek meghatározó szerepe lehet (élettani beszédhibák).

Élettani dadogás esetén a beszéd folyamatosságát a szótag, szó, szókapcsolat ismétlései törik meg a beszédkészítés és a beszédmozgások összhangjának hiánya miatt. A negatív környezeti hatás valódi dadogást alakíthat ki. Az élettani dadogás speciális kezelést nem igényel, ha a környezeti hatások változására, ill. a nyugodt óvodai, iskolai légkör hatására megszűnik. Megjelenése 3–4 éves korban, valamint az iskolába lépéskor a leggyakoribb. A logopédusok beszédjavító terápiája nemcsak a beszédre, hanem az egész személyiségre irányul.

A dadogás is, mint a legtöbb beszédhiba, az írásképpen is megjelenik: rendezetlen, sokszor olvashatatlan, a diszgráfia (olvasászavar) tüneteivel. Jellemző a betű-, illetve a szótagkihagyás és a javítás, áthúzás, átírás. Megfigyelhető az is, hogy a dadogó többször kezdi el a szót, s az elrontott szavakat sorra zárójelbe teszi. A dadogók helyesírása is pontatlan, ami gyakran a hibás hangsúlyozásból ered.

Tónusos (az első hangot elnyújtó) dadogók írásában duplán leírt első betűk jelennek meg, ahogyan a beszédben is fellép az első hang elnyújtása. Ez megjelenhet oly módon is, hogy a nagybetű leírása után ugyanazzal a kisbetűvel folytatódik a szó (vö. Kerekes 2006).

2.5.2.3. A lepeggés

Aki lepeggve beszél, csaknem minden szótagot nyomatékosít, mint a pattogás esetében, de a rövid szótagokat megnyújtja. A lepeggést mint kommunikációs zavart azonban jobban tolerálja a hallgató is, a társadalom nagy része is, mint a többi beszédritmuszavart. A lepeggve beszélő azonban a hallgató figyelmét nem tudja sokáig megőrizni, ezért minden nyelvi kommunikációban, a tanári beszédben pedig különösen zavaró kommunikációs hiba.

2.5.2.4. A pattogás

A pattogás olyan beszédritmuszavar, amely során a beszélő majdnem minden szótagra nyomatékot tesz, de röviden ejti a szótagalkotó magánhangzókat, a hosszú szótagokat rövidde teszi, a rövideket pedig még rövidebbé, pattogóvá. Gyakori hiba a tanári beszédben megnyilvánuló pattogás, amelyet például a tanár feszült idegállapota vált ki, amikor a diákok zajos, rendetlen viselkedésükkel zavarják a beszédben. Ez a fajta beszéd a hangszalagokat is megerőlteti, ezenkívül kellemetlen hangélmény a hallgatónak is (vö. Hernádi 1990).

2.5.2.5. A szünettartás

A szünet fontos szerepet játszik mind a beszédprodukció, mind pedig a beszédpercepció során. A szünet a beszélőnek a levegővétel mellett elsősorban a beszéd tervezéséhez biztosít megfelelő időt, míg a hallgató szempontjából a beszéd megértését segíti elő. A szünetek száma és időtartama az egyes beszélőre jellemző. Szakirodalmi adatok alapján a magyar beszédben a közepes artikulációs tempó értéke az adott beszédhelyzettől függően változhat. A magyar köznyelvi átlagos beszédtempó 12,5–13 hang/s, a spontán beszédben tartott szünetek aránya átlagosan (a beszélőtől erősen függően) 20–25% (vö. Kassai 1998). A szünet helytelen alkalmazása a szövegprodukcióban, valamint a gondolkodási szünet helyett megjelenő különböző vokális elemek (*ööö...*, *amm...*) gyakori kommunikációs zavarok.

2.6. A nyelvi és a nem nyelvi kód inkongruenciája

Gyakran előfordul, hogy a kommunikációban alkalmazott verbális és nem verbális kódok aszimmetrikusak, nincsenek egymással összhangban, vagy éppen egymás ellen hatnak. Ez a kommunikáció hatékonyságát gyengíti, megakadályozhatja az üzenet helyes értelmezését. A kommunikációs zavar megnyilvánulhat a visszacsatolás hiányában is, de a befogadó felől érkező visszajelentés is jelezheti, hogy a küldött üzenetet a beszédpartner nem megfelelően dekódolta, mert nem értette meg. Ilyen esetben az adó részéről újraszabályozásra, újrakódolásra van szükség, hogy az üzenetet a vevő helyesen értelmezze, dekódolja.

Gyakori hiba még a hivatásos kommunikátornak számító beszélők körében is, hogy nem figyelnek a partner nem verbális jelzéseire, amelyek alapján idejében érzékelhető lenne a kommunikációs zavar. Például a partner testbeszéde által közvetített unalom jele az asztalra könyöklő, fekvő, arcát az ablak felé fordító vagy ásító kommunikációs fél. A téma iránt bővebben érdeklődők figyelmébe ajánlom a magyar nyelvű szakirodalomból Montágh Imre és Wacha Imre könyveit (vö. Montágh 1986, 1988; Wacha 1994).

Felhasznált irodalom

- Balázs Géza 1996. *Kommunikációs zavarok mindennapi nyelvhasználatunkban*. Egyetemi Fonetikai Füzetek 18. Budapest. 111–127.
- Bóna Judit 2005. *A hadaró és a gyors beszéd temporális sajátosságai*. In: Nyr. 2005/2. sz. 235–236. www.c3.hu/~nyelvor/period/1292/129204.pdf Letöltve: 2007. május 17.
- Deme László 1976. *A beszéd és a nyelv*. Tankönyvkiadó. Budapest.
- Deme László 1980. *Az ember és a nyelv*. In: Anyanyelvi nevelésünk a középiskolában. Szerk. Fülöp Lajos. OPI. Budapest. 9–36.
- Hernádi Sándor 1990. *Beszédművelés*. Tankönyvkiadó. Budapest.
- Kerekes Andrea 2006. *A beszédhibák megjelenése a kézírásban*. Interneten: www.demoszthenesz.hu Letöltve: 2008. január 7.
- Fazekasné Visnyei Irma 1993. *A beszédhibák írásjellemzői az újabb vizsgálatok tükrében*. In: Grafológiai Szakmai Napok. Grafológiai Intézet. Pécs. 83–90. Interneten: www.demoszthenesz.hu/cikkekk/keziras Letöltve: 2008. január 7.
- Kassai Ilona 1998. *Fonetika*. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest.
- Lőrincz Julianna 1999. *A verbális és nem verbális kommunikáció zavarai*. In: Nyelvi és kommunikációs kultúra az iskolában. Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 212. sz. 513–519.
- Lőrincz Julianna 2008. *Kommunikációs alapismeretek*. In: Zimányi Árpád (szerk.): Beszédművelés, nyelvi norma. EKF Líceum Kiadó. Eger. 31–58.

- Montágh Imre (társszerzők: Seper Jenő, Vincze Tamásné) 1970. *Gyakori beszédhibák*. Tanítók kézikönyvtára. Tankönyvkiadó. Budapest.
- Montágh Imre 1986. *Figyelem vagy fegyelem?* Kossuth Könyvkiadó. Budapest.
- Montágh Imre 1988². *Tiszta beszéd. Beszédtechnikai gyakorlatok*. Calibra Kiadó. Budapest.
- Szende Tamás 1987. *Megérthetjük-e egymást?* Gondolat Kiadó. Budapest.
- Wacha Imre 1994. *A korszerű retorika alapjai I.* Szemimpex Kiadó. Budapest. 73–85.

A nonverbális kommunikáció szerepe a szövegreprodukcióban²

1. A szöveg jelentésének értelmezése

Egy konkrét alkotó által meghatározott szempontok alapján létrehozott, befejezett szöveg értelmezése, a szöveg jelentésének tolmácsolása, a szöveg szóbeli előadása elsősorban szövegreprodukció, de a szövegprodukciónak hasonlóan alkotó folyamat is, amely számtalan ponton érintkezik a szövegprodukciónal. A szöveg megszólaltatásakor sok lényeges szempontot kell figyelembe vennie a szöveg felolvasójának. Ezek közül dolgozatomban csak néhányat szeretnék kiemelni.

Minden szövegprodukciónak egyfajta értelmezés (interpretáció) is. A szöveg jelentésének többféle olvasata, értelmezése lehetséges. A legfontosabbat, a szöveg elsődleges tartalmi jelentését az eredeti szerző adja, amely az ő szövegalkotási kompetenciájától függ. A szövegalkotási kompetencia magában foglalja a tartalmi és nyelvi-stilisztikai kompetenciákat is. Egy szövegnek az elsődleges információs értékén, jelentésén túl konnotációja, asszociációs többletjelentése is van, amely szintén elsősorban a szerzői szándékból ered, de a szöveg megszólaltatója saját értelmezésével változtathat is rajta. A szöveg felolvasójának tehát nincs könnyű dolga, hiszen mind a szöveg elsődleges, mind pedig a szerzői szándék szerint kifejezett többletjelentést az eredetivel adekvát módon kell visszaadnia a felolvasás során.

2. Szöveghangosítás – szöveginterpretáció – szövegreprodukció

A címben jelzett fogalmak ugyan jelentésüket tekintve közel állnak egymáshoz, de tartalmazznak eltéréseket is. Wacha Imre megkülönbözteti a mechanikus szöveghangosítást a szöveg tartalmához, stílusához, valamint az alkalomhoz illő szövegreprodukciótól, amelyet **interpretációnak** nevez. Ez utóbbi szöveg-újraalkotás a spontán beszéddel sok rokonságot mutat, de alapjában véve mindkettő más feladat elé állítja a szöveg megszólaltatóját (vö. Wacha 2006 a).

A szövegreprodukcióra vállalkozónak elsőször meg kell ismerkednie a szerző gondolataival, stílusával, szándékával. Ez után építheti csak fel azt a stratégiát, melynek eredménye az értő-értető szövegolvasás lesz. Korábban a szakirodalomban az volt a felfogás, hogy a szöveg megszólaltatójának a szöveg stílusát nemcsak a szövegtípushoz illő stílussal adekvát módon kell a lehető legpontosabban tolmácsolnia, hanem az élőszóban elhangzó szövegek oldottabb hangvé-

---

² A tanulmány első megjelenési helye: Eruditio–Educatio 5. 2010/1–2. Szerk. Liszka József. Selye János Egyetem. Komárom. 2010. 139–146.

teléhez is közelítenie kell. Ma a különböző kommunikációs és szövegtipológiai kutatások, a beszédkutatás, valamint a beszédversenyeken elhangzott szövegek elemzésének eredményei is azt mutatják, hogy még az elsődlegesen élőszóbeli előadásra szánt szövegek írásban megfogalmazott változatainak előadásával is jeleznie kell a felolvasónak, hogy nem spontán beszéd, csak **spontánbeszéd-szerű szöveg** jön létre a felolvasás során. Ugyanis az élőbeszéd sajátos hangzásformáját csak megközelíteni lehet a szövegreprodukció kellő előkészítése után is. A szóbeli előadásra szánt írott szövegek más megszólaltatást tesznek lehetővé, mint a spontán, élőszóban elhangzó szövegek (vö. Gósy 2007, Wacha 2006).

3. A nonverbális elemek szerepe a szövegreprodukcióban

A nonverbális kommunikáció lehet a verbális kommunikációval kongruens, azaz megerősíti a szóban elhangzó szöveg jelentését, összhangban van vele. De lehet inkongruens is, azaz a szöveg eredeti jelentéseivel ellentétes jelentéseket is hordozhat. Nézzük meg egyenként a nonverbális kommunikáció legfontosabb típusainak szövegreprodukciós szerepét!

3.1. A vokális csatorna

A vokális csatorna (vö. Buda 1988), a szövegprozódia megformálása (a hangerő, a hangsúly, a dallamvezetés, dallamformák, a szünettartás stb.) a beszédprodukcióban és szövegreprodukcióban is több hasonlóságokat mutat: a beszélő és felolvasó személy, a szöveg-interpretátor egyéni szövegformálását nagyban meghatározza a szövegtípus. Másképpen kell felolvasni például a híreket, hivatalos szövegeket, szépirodalmi alkotásokat, és megint más feladat elé állítja a felolvasót egy kötetlenebb szerkezetű, stílusú magánlevél megszólaltatása (vö. Wacha–Elekfi 2003; Wacha 2006a, b; Olasz 2005). Statisztikai vizsgálatok azt is kimutatták, hogy a szövegtípusra jellemző prozódiai jellemzők nyelvfüggőek, ezen belül pedig szövegtípusfüggőek. Olasz Gábor és munkatársai egy olyan módszert dolgoztak ki, amelynek segítségével az egyes prozódiai elemeket megjelenítve (dallamgörbe, hangsúlyozás, szünettartás a mondaton belül), velük párhuzamosan tanulmányozható a szöveg is. Így vizuális kapcsolat hozható létre a szöveg és a beszédprodukció között (Olasz 2005: 23). Ezt a módszert véleményem szerint jól lehetne hasznosítani a Szép magyar beszéd verseny szereplőinek felkészítésében is, ha a felkészítő tanároknak is a rendelkezésére állna egy ilyen korpusz. A továbbiakban vizsgáljuk meg a vokális csatorna szövegjelentést erősítő vagy megváltoztató néhány elemét!

3.2. A hangszín

A hangszín vagy hangminőség a beszédhangnak egyénenként változó – s bizonyos határok közt változtatható – jellemző sajátossága. A hangszín változásai fontosak a beszédprodukcióban és -reprodukcióban egyaránt. A téma–réma elkülönítésében fontos szerepe van a hangszínnek: világosabb hangszínnel kiemelhetjük a fontosabb szövegrészeket, sötétebb hangszínnel háttérbe szoríthatjuk a lényegteleneket. A világos hangszín kifejezhet örömet, a sötétebb például bánatot (vö. Rozgonyiné Molnár 2002).

3.3. A hangmagasság

A hangmagasság az egyén hangszalagjainak hosszától függ. Megkülönböztetjük az abszolút hangmagasságot, azaz az egyénnek azt a hangmagasságát, amely hangszalagjai méretének függvénye. Gyakran előfordul, hogy az emberek nem a saját hangmagasságukon beszélnek – a nők általában magasabban, a férfiak mélyebben –, ettől erőltetett lesz a beszédük, a nőké feszes, éles, a férfiaké rekedtes, recsegő. Az egyén által használt hangmagasságokat – a legfelsőtől a legalsóig – **hangterjedelemnek** nevezzük. A szövegek felolvasásakor – mint ahogyan más kommunikációs helyzetekben is –, arra kell törekednünk, hogy lehetőleg egyéni hangmagasságunkon, tisztán artikulálva beszéljünk, így nemcsak érthető lesz a szöveg, hanem a hangszalagjainkat is kíméljük, valamint így a hallgató számára is kellemes akusztikai élmény jön létre.

3.4. A hangerő

A szövegmegszólaltatásban gyakori hiba a **halk szövegmondás**. Ez napjaink különböző kommunikációs helyzetekben elhangzó szöveginterpretációira általában is jellemző olyan komplex jelenség, amely több tényezővel is szorosan összefügg. A kommunikációs partnerkapcsolatban például az önkifejezési igény, a kezdeményezőkésszeggel, az érdeklődéssel, a figyelemmel, a kreativitással stb. A nem hivatásos beszélők nem is tartják fontosnak a hangerőt, illetve nem tesznek különbséget a hangerő használatában az egyes kommunikációs helyzetekben. Ha nem indulatos beszédéről van szó, a mai átlagos hangerő inkább halk, mint közepesen erős.

3.5. A szünet

A szünetnek is fontos szerepe van mind a szöveg megszólaltatásában, mind pedig az értő-értető felolvasásban. A szünet a beszéd folyamat szerves része. A kommunikációban betöltött funkciójától függően több típusát különböztetjük

meg. Funkciója a beszéd tagolása, gondolati-logikai viszonyainak érzékeltetése. A szünet főbb típusai: a belégzési, a hezitációs és a hatásszünet.

3.5.1. A belégzési szünet

A belégzési szünet az egyéntől független, az élettani funkcióhoz és a beszédhez szükséges levegővételre szolgál. Az írott szövegben a szünetek helyét az írásjelek mutatják (vessző, pont, gondolatjel, pontosvessző).

3.5.2. A hezitációs szünet

A hezitációs szünet az egyéntől függ. Amikor beszéd közben hosszabb ideig gondolkodik valaki, akkor tart ilyen típusú szünetet, ha egyébként a szövegben nincsen a szünetnek jelentéskiemelő szerepére utaló jelzés (interpunkció). Gyakori hiba a hezitációs szünetben a megakadás, valamint az *ő*, ill. *e*-szerű hangok ejtése. A hezitációs szünet a felolvasásban is jól alkalmazható szupraszegmentális elem.

3.5.3. A hatásszünet

A hatásszünet a spontán beszédben a beszélőtől függ, de az írott szöveg megszólaltatásában is jól alkalmazható szupraszegmentális elem. A szövegtagolásban fontos a szerepe: az új információt különíti el az ismert közléselemtől.

3.5.4. Az előszünet

Az előszünetet a felolvasó többnyire akkor alkalmazza, amikor valamire rá akarja irányítani a hallgatók figyelmét. A tanár a tanórai kommunikációban fegyelmezésre is használhatja: ha a tanulók nem figyelnek, túl nagy a zaj, stb., hirtelen elhallgat.

3.5.5. Az utószünet

Az utószünettel a beszélő is, a felolvasó is az elhangzott fontos információk rögzítésére bírhatja rá a hallgatókat. Mind az elő-, mind pedig az utószünet azonban óvatos bánásmódot igényel a szöveg megszólaltatásakor, hiszen el is terelheti a hallgató figyelmét, illetve a beszédversenyen megnyújthatja a felolvasás időtartamát.

A tempóváltásokból és a szünetekből áll össze a beszéd sajátos, a beszédhelyzetre jellemző ritmusa, amely nyelvünk esztétikai értékének is egyik lényeges eleme.

4. A testbeszéd szerepe a szövegreprodukcióban

A testbeszédnek nemcsak a szövegreprodukcióban van szerepe, hanem a szövegreprodukcióban is (vö. Birkenbihl 2001, Pease 1994).

4.1. A tekintet

A szemmozgató izmoknak és a pupillának, így a tekintet irányának és tartamának szignálértéke van, ezért a tekintet is fontos kommunikációs eszköz. Az írott szöveg felolvasásakor is lényeges a szemkontaktus felvétele a kommunikációs partnerrel. Szinte minden szöveginterpretációban szerepe van a tekintetnek, hiszen a természetes szemkontaktus fenntartása utal a szöveg megértésére vagy éppen a szövegnek az eredeti szerzői szándéktól eltérő jelentéseinek inadekvát értelmezésére. A tekintet konatív (felhívó) funkciójánál fogva ugyanakkor megerősítheti a kommunikációs partnert abban is, hogy a felolvasó helyesen értelmezte a szöveget. De a spontán beszédétől eltérően a szövegfelolvasásban nincs kiemelt szerepe, túlzott használata pedig elterelheti a figyelmet a szövegről.

4.2. A mimikai kommunikáció

A mimikai kommunikáció az érzelmek kifejezésének hatékony módja. Megnyilvánulási területei: a szem, a szemöldök, a száj vonala. A mimikai kommunikáció a spontán beszédprodukcióban általában nem áll kontroll alatt, azaz a mimikai jelek nagy részének alkalmazása általában nem tudatos. Ez alól kivételt képeznek azok az esetek, amikor a mimikai jelek szabályozása kulturális meghatározottságú. Például bizonyos kultúrákban már a kisgyermekkortól tanítják, hogy az érzelmeket nem illik az arcon kifejezni (pl. Japánban). A színészek pedig tudatosan gyakorolják az adekvát mimikai kommunikáció mellett a mimika manipulálását is.

A szövegreprodukcióban a mimika tudatosan szabályozható, a szövegértetés szolgálatába állítható eszköz, amely a szöveg fő jelentésének kiemelésében vizuális megjelenítő funkciót tölt be. A szabályozott mimikai kommunikációhoz kapcsolódó jelentések közé sorolhatjuk például az ókorból eredő **szemöldökösszehúzást**, amely kétkedést, nemtetszést fejez ki. Ennek a nonverbális eszköznek a szövegmegszólaltatásban a szöveghez kapcsolódó értelmi és érzelmi szerepe van: egyetértés, egyet nem értés, a szövegben kifejezett érzelmi szándék vagy a felolvasó érzelmeinek a szöveg tartalmához szorosan kapcsolódó kifejezése. Ez utóbbi azonban az eredeti szöveg szándéka ellenében is hathat, és inadekvát szövegmegszólaltatást eredményezhet. Előfordulhat például, hogy a humoros hangvételű szövegek humorát kifejezzük a vokális csatorna mellett a mimikával is. De van példa ennek az ellenkezőjére is: ha például a felolvasó a

szöveggel inadekvát mimikával viszi bele a szövegben egyébként nem szereplő humort a felolvasásba, könnyen nevetségessé válhat.

4.3. A gesztusok

Az előszóban elhangzó előadásokat természetes módon kísérik a gesztusok. Az írott szövegek megszólaltatásában is szerepe van a visszafogott gesztusrendszernek, amellyel az előadó kísérheti a szöveg hangzását. Ennek a szerepe a sajátos kommunikációs helyzetben is megnyilvánuló fatikus funkció kifejezése, amelynek célja a hallgatóval való kapcsolat felvétele, fenntartása és befejezése. Mivel a gesztusrendszer rendkívül összetett, ezek közül most csak azokat szeretném kiemelni, amelyeknek szerepük lehet a szövegprodukciónban.

4.3.1. A kézgesztusok

A kézgesztusok visszafogott alkalmazása segítheti a szöveginterpretációt. Mivel azonban a felolvasandó szöveget legalább az egyik kezével tartania kell az olvasónak, a másik kéz finom magyarázó jelzései jöhetnek csak szóba. Nagy ívű mozdulatokat nem tehet a felolvasó, mert ez elvonja mind őt, mind pedig a hallgatót a szöveg értelmezésétől. Beszédversenyeken sokszor előfordul, hogy a túlságosan begyakorolt szövegeket egyes versenyzők kívülről mondják, színészi fogásokkal kísérik. Tudni kell azonban, hogy a Kazinczy-versenyeken nem ez a feladat, hanem a szöveg értő-értető felolvasása.

A tenyérgesztusok visszafogott alkalmazása (pl. felfelé emelt nyitott tenyér, kifelé fordított tenyér) azonban segítheti a szövegértelmezést.

4.3.2. A lábgesztusok

A lábgesztusok alkalmazásának nincs különösebb szerepe a felolvasásban. A kezdő szónokoknak is azt javasolják a szakemberek, hogy kis terpeszben álljanak, a testsúly áthelyezése egyik lábról a másikra pedig az előadó gerincét kíméli. Mivel azonban a Kazinczy-versenyeken a felolvasás maximum három percet vesz igénybe, erre nincs nagy lehetőség, ezért szükség sincs a feltűnő lábgesztusokra.

5. Összegzés

Dolgozatomban a szöveg-felolvasásban mint sajátos kommunikációs műfajban felhasználható nonverbális elemek alkalmazásáról szóltam röviden. A szövegprodukción, ahogyan Wacha Imre (vö. Wacha-Elekfi 2003, Wacha 2006a,b) értelmezi az írott szövegek megszólaltatását, el kell különítenünk a spontán beszédétől és más különböző, előadásra szánt szövegtípusoktól is. A

nonverbális elemeknek több-kevesebb szerepük van a szövegreprodukcióban mind a hallgatóval való kapcsolattartásban, mind pedig a szöveg jelentésének, stílusának a szerzői szándékkal adekvát tolmácsolásában. Az értő-értető felolvasásban a vokális csatorna elemei nagyobb mértékben, a kéz- és a lábgesztusok visszafogottabban alkalmazhatók.

Felhasznált irodalom

- Birkenbihl, Vera F. 2001. *Testbeszéd: a testbeszéd megértése*. Trivium. Budapest.
- Buda Béla 2001. *A közvetlen emberi kommunikáció szabályszerűségei*. Animula. Budapest.
- Fülöp Géza 1996. *Az információ*. 2. átdolgozott kiadás. ELTE BTK. Budapest.
<http://mek.oszk.hu/03100/03118/html> Letöltve: 2009. január 10.
- Gósy Mária 2004. *Fonetika, a beszéd tudománya*. Osiris Kiadó. Budapest.
- Olaszy Gábor 2005. *Prozódiai szerkezetek jellemzése a hírfelolvasásban, a mesemondásban, a novella és a reklámok felolvasásában*. In: Gósy Mária (szerk.) *Beszéd kutatás*. MTA Nyelvtudományi Intézet Kempelen Farkas Beszédkutató Laboratórium. Budapest. 21–50.
- Pease, Allan 1998. *Testbeszéd. Gondolatolvasás gesztusokból*. Park Kiadó. Budapest.
- Rozgonyiné Molnár Emma 2002. *A hangzó beszéd feladatköre az oktatásban*. In: *Feladatok és módszerek az anyanyelvi nevelésben a XXI. század elején*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai. 216. szám. Budapest. 294–296.
- Wacha Imre (társszerző Elekfi László) 2003. *Az értelmes beszéd hangzása*. Szemimpex Kiadó. Budapest.
- Wacha Imre 2006a. *Szöveg, műfaj és beszédstílus. Szöveg és adekvát interpretáció*. In: Szabadpart. Társadalomtudományi, művészeti és kommunikációs folyóirat
<http://www.kodolanyi.hu/szabadpart/szam4/komm/kommunikacio.htm>
Letöltve: 2010. február 6.
- Wacha Imre 2006b. *A nonverbális kommunikációról*. In: Szabadpart. Társadalomtudományi, művészeti és kommunikációs folyóirat. 2006. december 7.
http://www.kodolanyi.hu/szabadpart/32/32_komm_wacha.htm#1 Letöltve: 2010. február 6.

A stílusnorma megsértése az interperszonális megtévesztést tartalmazó szövegekben³

1. Az interperszonális megtévesztésméletről

David Buller és Judee Burgoon a megtévesztést olyan üzenetnek vélik, amelyben a közlő igyekszik hamis képzeteket és téves következtéseket kialakítani befogadójában (Griffin 2003: 92–93). A szerzők az interperszonális megtévesztés körébe elsősorban a **meghamisítás**, az **elhallgatás** és a **mellébeszélés** stratégiákat sorolják.

A fenti stratégiák között sok hasonlóság van. Az információ meghamisítása nyílt hazugság. Az elhallgatás során az elhangzó információ ugyan igaz, azonban nem tartalmazza a teljes igazságot, mivel a kommunikátor kihagy néhány, az üzenet valós tartalmának megértéséhez fontos részletet. Az információ szándékos kódosítása és a válasz előli kitérés a mellébeszélés (Buller–Burgoon 1996, idézi Griffin 2003: 92.) A felsorolt interperszonális megtévesztési stratégiák között a következő különbségeket fedezhetjük fel: a meghamisítás következtében fiktív helyzetet teremtünk, az elhallgatás titkolózáshoz vezet, a mellébeszélés pedig a téma megkerülését eredményezi (Buller–Burgoon 1996, idézi Griffin 2003: 92).

Az idézett szerzők szerint az interperszonális kommunikáció interaktív tevékenység. Meggyőződésük, hogy a kommunikáció során mindkét fél aktív szerepet kap vagy verbális, vagy nonverbális formában. Szintén fontos megállapításuk, hogy a megtévesztés mentális erőfeszítést igényel. A kommunikációs partner számára hihető információ kialakítása mellett a megtévesztő kommunikátornak ugyanis a várható kérdésekre is fel kell készülnie annak érdekében, hogy a partner ne fogjon gyanút, hogy megtévesztés áldozata lesz (Buller–Burgoon 1996, idézi Griffin 2003: 94.).

Az interperszonális megtévesztés-elméletről szóló szakirodalomban a megtévesztő kommunikációt nevezik **funkcionális kommunikációnak** is, melynek elsődleges célja a kommunikációs partner információval történő manipulálása (vö. Ferenczy 2004). Az ilyen típusú interakcióra a megtévesztő kommunikátor előre fel tud készülni, bekalkulálva a kommunikációs partner feltételezett előismereteit vagy azok hiányát az interakcióban központi szerepet betöltő információról. A megtévesztés stratégiája folyamatos kognitív erőfeszítést igényel: a közlőnek tudatosan kell kialakítania a hamis információt, illetve megtévesztési

---

³ A tanulmány *Az interperszonális megtévesztés nyelvi kifejezőeszközei Kosztolányi Dezső: Aranysárgány című kisregényében* címmel megjelent dolgozat anyagának bővített változata. Az első változat megjelenési helye: Simigné Fenyő Sarolta (szerk.) 2009. *A meggyőzéstől a manipulációig*. Miskolci Egyetemi Kiadó. Miskolc. 143–147.

szándékának megfelelően átalakítani a valós információt. Törekednie kell a szavahihetőség látszatára, az őszinte előadásmódra is, valamint folyamatosan figyelnie kell üzeneteinek a partnerre tett várható hatására. A megtévesztő kommunikátort nem érheti váratlanul hitelességének megkérdőjelezése, és fel kell készülnie az üzenetét követő kérdésekre és más váratlan reakciókra is (vö. Buller, Burgoon 1996; Griffin 2003, Ferenczy 2004). Nézzük meg röviden az interperszonális megtévesztések egyes típusainak lényeges jellemzőit!

1.1. A szándékos megtévesztés

A szándékos megtévesztés a kommunikációs partner tudatosan hamis információval történő ellátása. A szándékos megtévesztést alapvetően a következő tényezők befolyásolják:

- a partnerkapcsolat minősége
- a partner feltételezett reakciója
- az információ mennyisége
- az információ jelentősége a kommunikációs partnerek életében
- a sikerorientáció fontossága

1.2. A félretájékoztatás

A félretájékoztatás – dezinformáció – a leggyakoribb értelmezésben olyan helytelen vagy csonka információ, amely bizonyos tények szándékos eltitkolását szolgálja. A szándékos félrevezetés nem más, mint tudatos megtévesztés, mely során a közlő célja a hamis információ igazzá tétele a partner számára (Breton 2000: 69). Aczél Petra azonban nem ért egyet azzal, hogy a dezinformáció információcsonkítás: „A dezinformáció a lehetséges és közölhető tartalmak és értelmezések szándékos leszűkítése egy adott hatalmi szempont érvényesülése vagy a hatásgyakorlás célja érdekében” (Aczél 2009: 199).

1.3. Az elhallgatás

Az elhallgatás is megtévesztés, célja a valós információ egészének vagy egy részének eltitkolása a kommunikációs partner előtt. Az elhallgatás azonban nem mindig rosszindulatú manipuláció, sokszor ugyanis olyan szándékkal történik, hogy a valós tények ismertetésével ne bántsa meg az egyik fél a másikat.

2. A társalgást irányító normák, maximák szerepe a megtévesztésben

Az interperszonális megtévesztésben fontos szerepet játszanak a társalgást irányító normák, maximák és kommunikációs törekvések be nem tartásának verbális megnyilvánulási formái is. Köztudott, hogy a racionális társalgás létre-

jöttéhez szükséges elvárásokat először Grice (1975) foglalta össze, majd Leech (1983) egészítette ki az udvariasság alapelvével és az annak alárendelt maximákkal. Az együttműködési alapelv működését, azaz a sikeres interperszonális kommunikációt az alapelvet alkotó négy maxima – a **menyiség**, a **minőség**, a **relevancia** és a **mód** (modor) maxima – követelményei adják.

Grice az általa meghatározott alapelvek alá tartozó maximákra támaszkodva fogalmazza meg **implikátúraelméletét**, mely szerint, ha az együttműködési alapelv betartása mellett az egyén maximát sért, akkor olyan gondolatot szándékozik közölni partnerével, mely explicit módon nincs jelen a diskurzusban, de különböző háttérismeretekből kikövetkeztethető az információt alkotó szavak konvencionális jelentéseiből vagy abból, hogy ezek feltételezhetően mindenki számára relevánsak és érthetőek (vö. Grice 1975, hivatkozik rá Nemesi 2000: 422). A társalgási maximáktól való eltéréseket a beszélgetés folyamán a kommunikációs partner általában nem a nyelv vagy a nyelvhasználat hibájának tekintti, hanem általuk indirekt jelentéseket képes megfejtetni (vö. Szigetvári–Nemesi 2010).

A grice-i maximák elvárásait a kommunikációs felek sokszor nem tartják be. A maximák be nem tartásának több oka is lehet. **Kihasználaról** (flout) akkor beszélünk, amikor az egyik maximát a másik betartása miatt sértjük meg. A maxima ilyenfajta megsértésekor viszont a befogadó nincs tisztában azzal, hogy a partnere szándékosan vét az együttműködési elv ellen (vö. Bárházi 2008: 447).

Gyakran figyelhető meg az interperszonális megtévesztési folyamatban a **rekontextualizációnak** nevezett jelenség is, amely bizonyos szöveg jelentésének, üzenetének újraértelmezése az egyén értékítéletei, attitűdjei alapján (vö. Speidl 2010: 6). Ez történhet például úgy is, hogy a kommunikátor szándékosan félremagyarázza a kommunikációs partner szövegének aktuális jelentését, ezáltal zavarba hozza a partnert, majd a partner számára eddig ismeretlen, új jelentést sugall. Tulajdonképpen a rajtakapott notórius hazudozók is sokszor hasonlóan járnak el, amikor igyekeznek meggyőzni a partnert, hogy nem úgy kell érteni az általuk elmondott szöveget, ahogyan a partner értelmezte – ami egyébként az adott kommunikációs helyzetben nagyon is egyértelmű.

3. A stílusnorma elleni vétés, stílári megtévesztések

Mivel a beszéd is cselekvés, a verbális kommunikáció nem megfelelő stílusát, a stílári inadekvátságot is a megtévesztés eszközének tekinthetjük. A stílári adekvátság minden kommunikációs partner részéről fontos feltétele a hiteles kommunikációnak.

A **stílusnorma** különböző értelmezéseire itt most nem szándékozom kitérni, mivel többféleképpen értelmezik a szakirodalomban is (vö. Tolcsvai Nagy 1996, Szikszainé Nagy 2007). Jómagam stílusnormának a konkrét szövegtípusokra

érvényes adekvát stílust tekintem, normasértésnek pedig a konkrét szövegtípusokra és műfajokra jellemző stíluselemek adekvát használatától való eltérést.

A kommunikációs viselkedés inkongruenciájáról, valamint a stiláris inadekvátságról gyakran úgynevezett **leak**-ek (szivárgások) tanúskodnak (vö. Rogers 1961, hivatkozik rá Speidl 2010: 5). Leak-eknek nevezik a szakirodalomban azokat a spontán megnyilvánuló, elsősorban nonverbális jeleket, amelyek a beszélő belső állapotáról tanúskodnak, például a pislogást, a tekintet elkapását, az elpirulást stb. Verbális szinten ugyanígy leak-nek tekinthető az **elszólás, a beszédtevesztés** is. David Buller és Judee Burgoon Freud nyomán úgy véli, hogy a szivárgás gyakran a beszélő megtévesztési szándékára figyelmeztet, ezért egyfajta **lelepleződésnek** is tekinthető (vö. Griffin 2003).

A megtévesztett partner bizonyos verbális és nem verbális jelzésekből észreveheti ugyan, hogy megtévesztés áldozata lett, az esetek nagy részében azonban vagy nem figyel ezekre a jelzésekre, vagy ha gyanakszik is, igyekszik elaltatni a gyanakvását, ekkor viszont **önbecsapás** áldozata lesz, mert nem akar szembe-sülni a valós tényekkel. Az önbecsapás is a megtévesztés egyik formája, amelylyel a beszélő elhitheti magával a hamis információt, és igazsága tudatában közli a kommunikációs partnerrel az általa igaznak vélt információt. Ez tulajdonképpen **kettős megtévesztés**: megtéveszti önmagát, majd olyan sokszor ismétli ezt a megtévesztő információt, hogy maga is igaznak véli, és ezt továbbítja a partnernek, akit ezáltal szintén megtéveszt (vö. még Janáčková 2010).

4. Az interperszonális megtévesztés maximasértésekkel Kosztolányi Dezső *Aranysárkány* című regényének párbeszédeiben

A grice-i maximák a kommunikációban részt vevő felek számára az adekvát kommunikáció létrejöttének érdekében javasolt elvek. A maximák a kommunikáció hatékonyságát, igazságtartalmát erősen befolyásoló tényezők, megsértésük esetén inadekvát kommunikációs szöveg jön létre (vö. Janáčková 2010). A továbbiakban nézzük meg a minőség- és a mennyiségmaxima megsértését és ennek a szöveg stílusára tett hatását.

4.1. A grice-i minőségmaxima megsértése

A minőség maximája azt kívánja meg a kommunikátortól, hogy közlése igaz legyen: ne mondjon olyat, amiről tudja, vagy azt hiszi, hogy hamis, vagy amire nézve nincs megfelelő evidenciája. A továbbiakban nézzünk meg néhány minőségmaxima-sértést Kosztolányi kisregényében!

4.1.1. A hazugság

A hazugság, azaz hamis információk továbbítása egyértelműen szándékos megtévesztés, a manipuláció durva formája. Bármilyennek is ítéli meg a társada-

lom vagy az egyes ember a megtévesztés típusait, kicsinek, jelentéktelennek vagy nagynak, társadalmi károsságáról nem lehetnek kétségeink: hosszabb távon ugyanis nem lehet hazugságban élni, a megtévesztő előbb-utóbb lelepleződik. A hazugság különböző formáit a magyar nyelvben számtalan nyelvi kifejezés tükrözi, ezekről Nyomárkay István kutatásaiból részletes képet kaphatunk (vö. Nyomárkay 2006).

A hazugságot és az interperszonális megtévesztés más fajtáit a kommunikáció szövege explicit vagy implicit formában jelzi, legfeljebb a kommunikációs partner kezdetben gyanútlan, nem olvas a verbális és/vagy nonverbális jelekből. Igen gyakori, hogy a kommunikációs partner a szöveg bizonyos sajátosságai alapján előre feltételezi, hogy a másik fél nem a valós információt közvetíti számára, legfeljebb kezdetben nem tudja bizonyosan, ezért nem is tud teljesen felkészülni a megtévesztés elhárítására.

Kosztolányi Dezső kisregényének következő párbeszédében a két szereplő közül az egyik az **egyszavas válaszadást** alkalmazza a nyílt hazugság leplezésére. Az egyszavas válaszadás a **spontán hazugság** egyik formája. Gyakran alkalmazza például az, akit vallatnak, faggatnak, de ő nem akarja az igazat megmondani, és nincs ideje hihető történet kitalálására (vö. Janáčková 2010). Az egyszavas válaszok esetén kevesebb az esély arra is, hogy a kommunikátort nonverbális jelzései, például elcsukló hangja elárulja.

- (1) – *Hilda!*
– *Tessék.*
– *Itt vagy?*
– *Itt.*
– *Hol?*
– *Az ágyban.*
– *Mit csinálsz?*
– ***Alszom.***
– *Most?*
– *Már késő van.*
– *Kelj föl.*
– *Miért?*
– *Beszélnivalóm van veled.*
– *Majd holnap, apus. **Álmos vagyok.***
– *Nem, azonnal. Értetted?*
– *Igen.*

Az apa meglelte a villamos gombot.

*Leánya **nyitott szemmel feküdt** az ágyban, nyakig betakarózva...*

A Kosztolányi korabeli, 20. század eleji polgári társadalom hallgatólagosan elfogadta a hazugságot annak érdekében, hogy a polgárok felszínes társadalmi

kapcsolatai megmaradjanak, illetve elkerüljék, hogy mások rosszat gondoljanak vagy feltételezzenek róluk. A látszat megőrzése érdekében szinte normává vált az ún. „úri” társaságokban a kisebb-nagyobb hazugság. A következő párbeszédben is, amelyet az apa folytat unokanővérével a lánya eltűnése után, ezt érzékeljük.

- (2) – *Levelet kellene írni. Sürgönyözni.*
– *Hová? Kinek?*
– *Hát nem tudod a címüket?*
– *Hogy tudnám? Azt se tudom, hová mentek.*
– *A rendőrség?*
– ***Igen. Hogy botrány legyen.***
– *Persze.*
– ***Nekünk az a legfontosabb*** – szólt Novák keményen –, ***hogy elkerüljük a botrányt. Azt mondjuk, hogy Pistához utazott Selmechányára, nyaralni. Tavaly is ott nyaralt. Ezt elhiszik.***

4.1.2. A nyílt hazugság enyhítése

Miután Hildát apja szembesíti azzal, hogy amit állít, nem igaz, a lány enyhíteni igyekszik saját korábbi kijelentéseit.

- (3) – *Ma este nem volt semmi dolgom.*
– ***Ne beszélj összevissza. Magad se tudod, mit mondasz. Szépen öltözz fel*** – szólt
[...]
– *Igy – szólt –, most pedig kezdjük el. Ki járt itt?*
– ***Mikor?***
– *Az előbb.*
– ***Senki.***
– *Valaki mégiscsak járt itt.*
– ***Ha azt mondom, hogy senki. Azaz Flóri néni*** – mondta daltárogatóan. – *Flóri néni. Délután.*

Hilda megnyilatkozásainak célja kezdetben a valós információ elhallgatása, majd később, miután felfogja, hogy az apja mindent tud, a nyílt hazugság, konok tagadás. Amint pedig egyre nyilvánvalóbbá válik számára, hogy az apja gyanakszik, a hazugság enyhítésének taktikáját választja, azaz valamennyit elárul az igazságból. Hilda megnyilatkozásainak valódi célja az **intenció szándékos elrejtése** (vö. Bańcerowski 2000: 280).

A fenti párbeszéd **elliptikus szerkesztésmód**hoz hasonló szerkesztésű. Az elemzett párbeszédekben nem egyszerű ellipszis van – bár Kosztolányi novelláira és kisregényeire jellemző ez a fajta szerkesztésmód –, hanem olyan **kihagyások**, amelyek nem, vagy nem egyértelműen következtethetők ki a kontextusból, legfeljebb csak akkor, ha a kommunikációs partner már az interakció kezdetén megtévesztésre gyanakszik. A kihagyás **szándékos elhallgatás**, amellyel a beszélő explicitté teszi a hiányt, tudatos beszédaktusként alkalmazza, amit a kommunikációs partner nem azonnal fog fel. Hilda szándékos elhallgatásai is sokszor jelentkeznek kihagyások formájában.

5. A mennyiségmaxima megsértése

Grice mennyiségmaxima-elve szerint a kommunikációs partnerektől elvárható, hogy a társalgáshoz való hozzájárulásuk legyen a kívánt mértékben informatív, de ne legyen informatívabb, mint amennyire a konkrét társalgásban erre szükség van.

A megtévesztés lehet a mennyiségmaxima megsértése is, amely a nyelvi stílusban jelentkezhet, például a **hiperbola** (túlzás) formájában. A retorikai-stilisztikai alakzatok közül a hiperbola a leginkább elterjedt érdeklődést keltő immutációs – helyettesítésen alapuló – nyelvi alakzat. Ugyanakkor igazságértékét nézve téves vagy ellenőrizhetetlen állításforma (vö. Nemesi 2000: 427.) „A hiperbola elnevezés eredeti jelentése ‘átvetés’, ‘áthágás’, ‘szertelenség’. Az ókori retorikák olyan hibaként is kezelték, amely a művészi tökéletességgel összeférhetetlen... Sérti ugyan a valóságot, de az indulatot szépnek találja. Pragmatikai szempontból megfelel két Grice-maxima (azaz a minőség és a mennyiség maximája) megsértésének” (Bodnár 2008: 287–89).

A diáknyelvben különösen gyakori a hiperbola ilyen célú használata, ugyanis erős emocionális hatásánál fogva mehökkenti a kommunikációs partnert. Kosztolányi ebben a regényében gyakran alkalmazza a hiperbolát a különböző szereplők „nagyotmondásának”, a partner szándékos megtévesztésének eszközeként is. Ugyanakkor a hiperbola ironikus hatása is érzékelhető a műben.

A következő párbeszéd a diákok érettségi előtti szorongással teli beszélgetéseiből való:

- (4) *Gyuszi ekkor az asztalra ült, s váratlanul ezt kérdezte a társaságtól:*
 – *Mondjátok, gyerekek, mit adnátok, ha most azonnal kikapnátok az érettségi bizonyítványt?*
 – *Halotti csönd támadt.*
 – *Milyen osztályzattal? – érdeklődött Varjas Jóska.*
Mondjuk, tiszta elégséggessel.
A kérdés érdekes volt. Érdemes volt vele foglalkozni.

[...]

Gyuszi fejezte be a vitát ezzel:
 – *Én megennék négy mezei poloskát. Elevenen. Zöld piszkébe bújtatva. Mint a kinint ostyában. Ugy semmit se érezni.*

A (4) párbeszédben a nagyotmondás célja a hivatkozás, a negatív élmények elfojtása, a társadalmi elvárások szerinti egyértelmű kudarccal pozitív színben való feltüntetése. Az előző évben az érettségien megbukott tanuló így próbálja meggyőzni a frissen bukottat, hogy nem dőlt össze a világ, minden rendben van, és az ő élete így normális.

A következő párbeszéd egyszerre példa a minőség- és a mennyiségmaxima megsértésére.

- (5) *Bélus, hogy rendbe jött a dolog, nyújtózkodott, mintha már unná.*
 – *Jaj, de álmos vagyok – ásított.*
 – *Tegnap úgy mulattunk, mint a hatökrös gazdák.*
Még egyet-mást hazudott, hogy most melyik úriasszonnyal van viszonya, s mennyi pénze van az apjának.

6. Összegzés

A tanulmány célja az interperszonális megtévesztés egyes típusai nyelvi és nem nyelvi jellemzőinek bemutatása volt Kosztolányi Dezső *Aranysárhány* című regényének párbeszédeiben. Az interperszonális megtévesztést tartalmazó szövegek stilisztikai vonatkozásai közül részletesen a grice-i minőség- és mennyiségmaximák megsértésének nyelvi alakzatait vizsgáltam. Ezek közül az elemzett anyagban az ellipszis és a hiperbola kapott kiemelt szerepet. Nem volt célom a teljes regény elemzése, csupán néhány lehetséges összefüggést szerettem volna bemutatni az interperszonális megtévesztés és a stílusnorma között.

Felhasznált irodalom

- Aczél Petra 2009. *Új retorika. Közélet, kommunikáció, kampány.* Kalligram Kiadó. Pozsony.
- Bañcerowski Janusz 2000. *A nyelvi közlés rejtett pragmatikai információiról.* In: A nyelv és a nyelvi kommunikáció alapkérdései. Szerkesztette és válogatta Nyomárkay István. Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Szlav és Balti Filológiai Intézet Lengyel Filológiai Tanaszék. Budapest. 279–296.
- Bárházi Eszter 2008. *Manipuláció, valamint manipulációra alkalmas eszközök.* In: MNy. 2008/4. sz. 443–463.
- Birkenbihl, Vera 2000. *Kommunikációs gyakorlatok.* Trivium. Budapest.

- Bodnár Ildikó 2008. *Hiperbola*. In: Szathmári István (főszerk.) Alakzatlexikon. Tinta Könyvkiadó. Budapest. 287–289.
- Breton, Philippe 2000. *A manipulált beszéd*. Helikon Kiadó. Budapest.
- Ferenczy Andrea 2004. *Buller, David – Burgoon, Judee: Interperszonális megtévesztés elmélet*
www.communicatio.hu/bevhumankomm/20041/bullerburgoon/ferenczian.htm
 Letöltve: 2010. július 31.
- Grice, Paul 1975. *A társalgás logikája*. In: Pléh Csaba – Síklaki István – Terestyéni Tamás (szerk.): *Nyelv, kommunikáció, cselekvés*. Osiris Kiadó. Budapest. 213–227.
- Griffin, Em 2003. *Bevezetés a kommunikációelméletbe*. Harmat Kiadó. Budapest.
- Janáček Anikó 2010. *Az interperszonális megtévesztés nyelvi eszközei a magyar szépprózában. Móricz Zsigmond Az Isten háta mögött című művének elemzése*. Eger. Kézirat.
- Leech, Geoffrey N. 1983. *Principles of pragmatics*. Longman. London.
- Lőrincz Julianna 2009. *Az interperszonális megtévesztés nyelvi kifejezőeszközei Kosztolányi Dezső: Aranysárkány c. kisregényében*. In: Simigné Fenyő Sarolta (szerk.): *A meggyőzéstől a manipulációig*. Miskolci Egyetemi Kiadó. 143–147.
- Nyomárkay István 2006. *A hazugság fogalmának képe a magyar nyelvben*. In: *Nyr.* 130: 389–99.
- Nemesi Attila László 2000. *Benyomáskeltési stratégiák a társalgásban*. In: *MNy XCVI.* 418–436.
- Nemesi Attila László 2004. *Udvariasság és racionalitás a nyelvhasználatban*. In: Ivaskó Livia (szerk.): *A kommunikáció útjai*. Gondolat Kiadó. Budapest. 157–179.
- Speidl Zoltán: *Véleményszabadság, sajtószabadság és az információszerzés lehetőségei. Percepció manipulációk. 1–21*.
www.tulipan.vjk.ppke.hu/modul/mcs111_speidlzoltan.doc Letöltve: 2010. július 19.
- Szigetvári Csilla – Nemesi Attila László 2010. *Társalgási maximák és nyelvi humor*
www.mtakpa.hu/kpa/download/1289062.doc Letöltve: 2010. július 22.
- Szikszaíné Nagy Irma 2007. *Magyar stilisztika*. Osiris Kiadó. Budapest.
- Tolcsvai Nagy Gábor 1996. *A stílusfogalom értelmezése a nyelvi norma viszonyában*. In: Szathmári István (szerk.) *Hol tart ma a stilisztika?* Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest. 81–107.

A tanári kommunikáció⁴

1. A pedagógiai kommunikáció általános jellemzői

Mindenfajta kommunikációs tevékenység lényege a tájékoztatás, az információcsere és a kommunikáció működését ellenőrző visszacsatolás. A tanórai kommunikációs folyamatban is ezek az alapvető kommunikációs formák működnek. A tanórai kommunikációban a kommunikációs partnerek (a tanár és a diákok) interakcióikban a nyelvi kommunikációs kódokat alkalmazzák: a verbális (nyelvi) és nem verbális (nem nyelvi) kódot. A közvetlen (szóbeli) tanórai kommunikációban a legfontosabb szerep a verbális kódnak jut. A beszédre vonatkozó általános érvényű megállapítások erre a kommunikációtípusra is érvényesek.

A beszéd több összetevőből alakul: a nyelv hanganyaga, beszéddallama, a környezet beszédkultúrája, valamint az egyén adottságai határozzák meg elsősorban. Csecsemő- és kisgyermekkorban a felnőttek és a társak beszédét utánozza a gyermek. Ifjúkorban és felnőttkorban az egyén igényessége, folyamatos önkontrollja is segítséget nyújthat a konkrét kommunikációs helyzetekben adekvát (illő) beszéd kialakításához (vö. Rozgonyiné Molnár 1999: 47–80). A beszéd ütemét és általános struktúráját nagyon sok külső és belső tényező alakítja, befolyásolja. A beszéd kialakulását meghatározó tényezők közül egyesek örökölhetők (anatómiai felépítés, testi, lelki hajlamok), mások környezeti hatásnak tekinthetők. A beszédet tudatosan és spontánul alakítja a környezet is: a család, a baráti kör, az iskola és más emberi közösségek. Minél kisebb a gyermek, annál erősebb a környezet hatása, jobban alakítható, változtatható, módosítható a beszédmódja, kiejtése.

Spontán hatása van a gyermek beszédére az osztálytársak beszédének is az iskolában. Sokszor egymástól is átveszik a hibás beszéddallamot (a szóvégek, szólamvégek felkapása), a gondolkodási szünetet kitöltő hangadást (ööö, eee stb.), a hadarást, az egyenetlen beszédritmust.

A beszédhibák felismerése nem csak a magyartanár feladata. Javítani ugyan csak szakember tudja, de az időben felfedezett beszédhiba és a tanuló megfelelő szakemberhez irányítása minden pedagógus közös feladata. Ehhez azonban kellően felkészült pedagógusokra van szükség, akik tudatos beszédalakító tevékenységgel vesznek részt az iskolai oktató-nevelő munkában.

Az oktatás minden szintjén – az óvodától a felsőoktatásig – előtérbe kerül a hangzó beszéd. A hagyományos tanórai kommunikációban a tanár beszéde a

---

⁴ A tanulmány a szerző azonos című munkájának rövidített és módosított szövegváltozata. Első megjelenési helye: Zimányi Árpád (szerk.) 2008. *Beszédművelés, nyelvi norma*. EKF Líceum Kiadó. Eger. 59–80.

minta. Az egész tanítási idő alatt a tanár verbális és nem verbális kommunikációjával hat a tanítványaira. Ugyanakkor a tanár szándékos beszédalakító tevékenységére is szükség van a pedagógiai kommunikációban. A tudatos beszédfejlesztés szerves része az alsó tagozatos oktatásnak, de a felső tagozatban tanító különböző szakos tanárok nevelői tevékenységében is nagy szerepet kell játszania a helyes beszédre való nevelésnek. A beszédtempó, a közlés lényeges tartalmi elemeit kiemelő szövegtagolásra sem csak a magyar szakos tanár irányíthatja a tanuló figyelmét. Más órákon is fel kellene hívnia a tanárnak a tanulók figyelmét arra, hogy az érthető beszéd fontos kommunikációs eszköz. Például: *Lassabban, tagoltabban beszélj! Emeld ki a lényegét!* stb.

A pedagógiai kommunikációnak sok közös vonása van más kommunikációs tevékenységekkel, de céljait, módszereit, a közlési szituációt, a kommunikációs partnerek szerepeit, a partnerkapcsolatok jellegét tekintve más, mint a többi kommunikációs beszédhelyzet (vö. H. Varga 1999: 210–224). A közvetlen (szóbeli) kommunikációs forma hatásosabb, mint a közvetett (írásbeli), mert az elhangzott feleletre a tanár és a tanulótársak reagálása szinte a felelettel egy időben, minimális időeltéréssel érkezik. A hibás felelet is azonnal korrigálható, és így eredményesebb is lehet, mint az írásbeli munka esetében az elsődleges kommunikációtól időben eltérő tanári értékelés. A hagyományos órai számonkérés többnyire párbeszéd a tanár és a diákok között, amelyben a tanárnak kisebb, a tanulónak nagyobb szerepe jut. Az új anyagot feldolgozó óra esetében ez fordítva van.

2. A tanári kommunikáció szövegtípusai

A tanári kommunikáció nem egységes, több szövegtípust is magába foglaló összefoglaló elnevezés. A pedagógiai kommunikációban a beszédprodukció oldaláról nézve a következő alapvető kommunikációs műfajokat különböztetjük meg (vö. Antalné Szabó 2005: 8–9):

1. magyarázat
2. előadás
3. értékelés
4. beszélgetés
5. utasítás

Murvai Olga a tanári kommunikáció során létrejövő szövegeket a kommunikációban betöltött funkciójuk alapján a következőképpen csoportosította (Murvai 1999: 188–194):

1. elbeszélő
2. leíró
3. érvelő
4. értékelő

A tanórai szövegeket célszerű a kommunikációban részt vevő felek interakciói szerint is vizsgálni. A tanórai szövegek típusai elsősorban az órára jellemző tevékenységfajtától függenek. Antalné Szabó Ágnes (2005: 9) Williams és Wright (1991) munkáját alapul véve a tanórai kommunikáció következő típusait különíti el:

1. csoportos tevékenység (tanár-csoport, tanár-diák, diák-diák, diák-csoport)
2. egész osztályos interakció (tanár-osztály, diák-osztály)
3. önálló tevékenységre épülő tanulás (tanár-diák)

2. 1. A tanári kommunikáció általános jellemzői

Mint minden kommunikáció, így a tanári kommunikáció is a verbális és non-verbális kódot használja fel az egyes szövegtípusok létrehozására. A verbalizált, többnyire élőszóban elhangzó közlés meghatározott kommunikációs helyzetben konkretizálódik: a tanórai keretben. A tanár saját szakmai tudását, valamint a világról szóló egyéb tudását közli elsősorban a nyelvi kód segítségével megfogalmazott szövegek formájában. Az információkat különböző szövegtípusokban fogalmazza meg az óra céljának megfelelően. A tanári kommunikáció sajátos interakciót feltételez. Olyan kommunikációs helyzetekben valósul meg, amelyek tartalmazzák a tanulókkal szembeni elvárásokat, valamint az adott közlést megelőző szövegek tartalmát is figyelembe veszik. A tanári kommunikációnak sok közös vonása van más kommunikációs tevékenységekkel, de céljait, módszereit, a közlési szituációt, a kommunikációs partnerek szerepeit, a partnerkapcsolatok jellegét tekintve a tanári kommunikáció sajátos kommunikációs tevékenység.

A kommunikációs partnerrel azonos térben és időben jelenlévő kommunikációs partnerek interakciója szóbeli számonkérés megszokott formája. A hagyományos órai számonkérés sokszor dialógus formájú, amelyben a tanárnak kisebb, a tanulóknak nagyobb szerepük van. A hagyományos új anyagot feldolgozó órán a tanári kommunikáció többnyire magyarázat, amely terjedelmesebb szöveget kíván: lehet monológ vagy rövidebb dialógus.

A tanárnak a szaktárgyi ismeretein kívül rendelkeznie kell beszédpedagógiai, beszédtechnikai és retorikai ismeretekkel is. Arra kell törekednie, hogy minden szóbeli megnyilatkozása megfelelően a szerepéből adódó elvárásoknak, hiszen beszédével, viselkedésével, teljes személyiségével mintául szolgál a tanulóknak.

A tanár gondolkodása legyen logikus, szövegének megfogalmazása legyen világosan tagolt, kulturált, valamint technikailag is adekvát. Ehhez azonban el kell sajátítania a magyar hangképzési normának (sztenderd) megfelelő kiejtést. Beszédhibás, pösze beszédű, dadogó, selypítő, erősen hadaró ember nem lesz sikeres a tanári kommunikációban. Ugyancsak zavaró a rosszul hangsúlyozó, agresszív beszédmodorú vagy éppen nagyon monoton beszédű tanár a katedrán. Ne legyen modoros, affektáló, éneklő dallamú (a szövegeket, dallamvégeket felkapó) a tanár beszéde, de száraz, unalmas se. Ahhoz, hogy az itt megfogalma-

zott követelményeknek meg tudjon felelni a pedagógus, odafigyelésre, tanulásra, gyakorlásra és az esetleges kisebb beszédhibák korrigálására van szükség. Különösen az általános iskolai pedagógusoknak van nagy szükségük korszerű beszédtechnikai ismeretekre, hiszen a fiatalabb gyermekek beszédnevelése a gyermek egész életére kihat.

3. A szóbeli tanári kommunikáció szövegtípusai

Ebben a fejezetben a tanári kommunikáció szövegtípusai közül Murvai Olga (1999: 188) felosztását követem, mert az általa kiemelt szövegtípusok mindenfajta pedagógiai kommunikációban jelen vannak. A tanári kommunikáció egyéb típusaival a tanár szakos hallgatók a szakmódszertan órákon részletesebben megismerkedhetnek.

3.1. Az elbeszélő (narratív) szöveg

Az elbeszélő szöveg az új ismeretet közlő óra jellemzője elsősorban, de más típusú tanórákon is megtalálható más típusú szövegekkel együtt. Az elbeszélésben lényeges a tények, ismeretek meghatározott sorrendben történő előadása. A tanár célja, hogy az általa közölt információ a hallgató számára érthető, hihető és befogadható legyen. Nyelvi szerkesztettségére jellemző, hogy mondatai jól tagoltak, könnyen követhetők.

Itt is érvényesek Grice (1988: 233–250) társalgási maximái, amelyeknek követése a tanári kommunikáció sikerét is meghatározza. Ezek közül most a legjellemzőbbeket emeljük ki: a rövidség, valószínűség, világosság, érthetőség.

3.2. Az érvelő (argumentatív) szöveg

Az érvelés a meggyőzés fontos eszköze. A klasszikus retorikában meghatározott osztályozási szempontok alapján különítették el a bizonyítás és a cáfolás hatásos érveit. A tanári beszédben is nagyon fontos az érvelés, amely a komplex óra menetében más típusú szövegelemekkel együtt van jelen.

3.3. A leíró (deskriptív) szöveg

A leíró szövegtípus a tanítási órákon általában a tananyag bizonyos tényeit ismertető és közlő tanári és tanulói szövegtípusként (magyarázat, ill. felelet) van jelen. Nyelvi szerkesztettségét tekintve többnyire kijelentő mondatokból álló szövegtípus, de a tanulói bizonytalanságból adódóan tartalmazhat mind tanári, mind tanulói kérdő mondatokat is. A leíró típusú szövegekkel általában gazdaságosságra (entrópiára) törekszik a tanár, ugyanakkor pedig a tanári beszéd egésze – az ismeretek megtanítása, bevésése érdekében – jóval redundánsabb, mint más

kommunikációs szövegtípusok. A tanulók ilyen típusú szövege is – egyéni adottságaiktól függően – lehet mind entropikus, mind pedig redundáns.

3.4. Az értékelő (reflektáló) szöveg

Az értékelő szövegtípus a diákok konkrét kommunikációs helyzetben elhangzó megnyilvánulásának tanári és diákok általi értékelését tartalmazza. Ugyanakkor a tananyaghoz kapcsolódó tanári és tanulói reflexiók is helyet kaphatnak benne. Az értékelő szöveg nyelvi megformáltságára jellemző, hogy többnyire kérdő és kijelentő mondatokat tartalmazó szövegtípus. A spontán megnyilvánulásokban azonban előfordulhatnak érzelmi színezetű közlések is, amelyekben felkiáltó mondatok is lehetnek.

4. A tanórai társalgás – a tanár-diák interakció

A tanórai társalgás a társalgás egyik speciális esete. Az alábbiakban a köznapitársalgással egybevetve közlöm az iskolai tanórai társalgás sajátos kommunikációs jegyeit, amelyek a hagyományos magyar osztálytermi munkára jellemzőek. Albertné Herbszt Mária (1999, 2010) a köznapitársalgás és a tanórai társalgás egybevetésével kimutatta azokat az alapvető azonosságokat és különbségeket, amelyek a tanári kommunikáció és a köznapitársalgás eltérő vonásait feltárják, illetve azoktól megkülönböztetik. Ezeket is figyelembe véve az informális köznapitársalgás és a formális tanórai társalgás néhány sajátosságát emelem ki dolgozatomban.

4.1. A tanórai társalgás és az informális társalgás azonosságai és eltérései

Mind az informális (spontán baráti, familiáris) társalgás két vagy több kommunikációs partner verbális interakciója.

4.1.1. A kommunikáció célját tekintve:

- Az informális társalgás sokszínű lehet.
- A tanórai kommunikációnak előre meghatározott célja van, amelyet a tanár jelöl ki a tanóra aktuális munkamenetének megfelelően.

4.1.2. A kommunikáció irányítása szempontjából:

- Az informális társalgásban a kommunikációs partnerek többnyire közösen irányítják a társalgást, bár lehet egy domináns személy is, aki irányít.

- A tanórai társalgásban mindig van irányító, többnyire a tanár, esetleg a tanár által kijelölt tanuló.

4.1.3. A partnerkapcsolat szempontjából:

- Az informális társalgásban a kommunikációs partnerek egyenrangúak.
- A tanórai társalgásban általában kétféle partneri viszony a jellemző: az alá-fölérendeltségi (tanár-diák) és a mellérendeltségi (diák-diák) viszony.

4.1.4. A témaváltoztatás szempontjából:

- Az informális társalgásban bármelyik partnernek jogában áll témát váltani.
- A tanórai társalgásban a témaváltoztatás (kitérők) csak a tanár által jóváhagyott formában lehetséges.

4.1.5. Az értékelés szempontjából:

- Az informális társalgásban a kommunikációs partnerek egymás megnyilatkozását csak ritkán értékelik.
- A tanórai társalgásban a tanár folyamatosan értékeli, minősít az órán, a diákok azonban ezt korlátozottan tehetik meg.

4.1.6. A szerepváltás szerint:

- Az informális társalgásban többnyire spontán módon történik a szerepváltás. A partnerek mindegyike bármikor megnyilatkozhat.
- A tanórai társalgásban a szerepváltás a tanár irányításával történik.

4.1.7. A társalgás bezárását tekintve:

- Az informális társalgásban a záróformulák (pl. a figyelem megköszönése, elköszönés) megjelenése nem mindig jelenti a társalgás végét, előfordulhat spontán kiegészítés.
- A tanórai társalgásban az óra befejezésekor elhangzó záróformulák után – főként az időkorlátok miatt – általában lezárul a tanórai társalgás (vö. Albertné Herbszt 2010).

5. A magyar beszéd technikai követelményei

5. 1. A magyar beszédnorma

A helyes beszéd fogalma rendkívül összetett. Általánosan azt mondhatjuk, hogy az beszél helyesen magyarul, akinek a beszéde fonetikailag, grammatikailag és stílus szempontjából is megfelelő (adekvát). A helyes beszéd kritériuma nemcsak az érthetőség, hanem a jó hangzás, a kellemes zenei hatás is.

A beszédnorma fogalmának meghatározásakor a normának azt az értelmezését tartjuk szem előtt, amely az adott nyelvközösség által elfogadott és példaértékűnek tartott változatot tartja mintának. A norma a szociálisan helyes változat, amelyben a beszélő szándéka vagy hatásszándéka és a hallgató elvárása kölcsönhatásban érvényesülnek (Tolcsvai Nagy 2006: 23).

Egységes kiejtési normáról azonban nem beszélhetünk, hanem egyszerre él több, az egyes közösségek által elfogadott kiejtésinorma-változat, amelyekhez a konkrét kommunikációs helyzetben igazodik a beszélő. A beszédet és így a kiejtést is erősen befolyásolja a kommunikációs helyzet és szerep is. Az egyén szocializációja folytán több közösségnek is tagjává válik, így másképpen beszélhet a családban, baráti körben, iskolában, munkahelyen, nagyközönség előtt előadóként.

Itt kell szólnunk a nyelvjárási beszéd megítéléséről is. A nyelvjárások használatáról néhány évtizede még az a vélemény uralkodott, hogy bizonyos iskolai végzettséggel rendelkező embernek bizonyos közösség előtt (pl. iskolában, televízióban, rádióban) már nem illik nyelvjárásban beszélnie. Ma inkább az a vélemény a mérvadó, hogy az igényes beszédben elfogadható a regionális köznyelvi kiejtés (nem a túlzott tájéjtés) és a nyelvjárási színezetű beszéd is (vö. Wacha 1994). A hivatásos beszélőknek azonban – és a tanár is ezek közé tartozik – ismerniük kell a sztenderd magyar kiejtési változatot, és mindig az adott kommunikációs helyzetnek, szerepnek megfelelően kell megszólalniuk. Mivel a tanár beszéde minta a gyerekek számára, ezért nagy a felelőssége a megszólalásban is.

A magyar beszédre általánosan érvényes szabályokat nem tudunk adni, de néhány hasznos tanácsot érdemes megszívlelni azok közül, amelyeket Rozgonyiné Molnár Emma fogalmazott meg részletesen egyik dolgozatában (vö. Rozgonyiné Molnár 1999: 59):

1. A magyar beszédhangokat tisztán, határozottan, teljes értékűen képezzük.
2. A hangok időtartamát a hangtani környezettől függően érzékeltetjük.
3. A szótagot is tisztán, határozottan ejtjük.
4. A mássalhangzók kapcsolódási törvényeit érvényesítjük a kiejtésben (igazodások, hasonulások, összeolvadások, hangkivetések, hangbetoldások).
5. A beszéd tempója csak addig fokozható, amíg nem megy az egyes hangok képzésének rovására.

5. 2. A hangindítás típusai

A helyes beszédben fontos szerepe van a hangindításnak. A hangindítás a hangszalagok működésének módja a magánhangzók, valamint a zöngés mássalhangzók képzésekor. A beszédhangok képzésében egyidejűleg több izomcsoport vesz részt. Az izmok állapota (ernyedő vagy feszes) hatással van a beszédre. A hangindításnak a beszédtechnikai szakirodalomban különböző technikai típusai vannak (vö. Hernádi 1990).

5.2.1. A hangindítás technikáját tekintve

5.2.1.1. A kemény hangindítás

A kemény hangindítás fő jellemzője, hogy a kezdő hangok, főként a mássalhangzók kattanásszerű zörejtől kísérve szólnak meg, mert a hangszalagok feszesen zárnak, és a feltorlódó levegő felpattintja a zárat. Ez a fajta hangindítás nagyon agresszív, kellemetlen hangélményt nyújt a hallgatónak, és ha a pedagógus folyamatosan így beszél, sérülhetnek a hangszalagjai is, ennek következtében pedig alkalmatlanná válhat a hivatásos beszédre.

5.2.1.2. A lágy hangindítás

A lágy hangindítás jellemzője, hogy a hangszalagok tökéletesen, de nem feszesen zárnak. A beszélő a levegőt rekeszlégzéssel adagolja. Mindenfajta beszédben, a tanári beszédben pedig különösen ez a fajta hangindítás a megfelelő mind a hangszalagok kímélése, mind pedig a hallgató-befogadóra tett hatása céljából is.

5.2.1.3. A hehezetes hangindítás

Hehezetes (fedett) a hangindítás akkor, ha a hangszalagok közti hangrésen folyamatosan áramlik ki valamennyi levegő. Ilyenkor nem zárnak tökéletesen a hangszalagok. Az ilyen beszédet h-szerű zörej jellemzi. Mivel a hehezetes beszédnek fokozott a levegőigénye, felboríthatja a levegőgazdálkodást, hamar elfárad a beszélő.

5.2.2. A szövegtagolás szempontjából

5.2.2.1. A kötéses hangindítás

A kötéses hangindítás jellemzője, hogy az értelmileg összetartozó szavakat, a mondat szó szerkezetét egységként mondjuk ki. A nagyobb egységek határán lehetnek szünetek, váltások. A helyes beszédben természetesen nem a szavakat, hanem az egybetartozó egységeket indítjuk külön.

5.2.2.2. A szaggatott hangindítás

A szaggatott hangindításra jellemző, hogy minden egyes tartalmas szót önállóan, a hozzá tartozó egységektől elszakítva kezd a beszélő. Így a beszéd túltárgolt, szaggatott lesz, ami a tartalmilag lényeges elemek kiemelését és így a szöveg megértését is zavarja. A tanári beszédben a lágy kötéses hangindítás az optimális, amely kíméli a hangszalagokat, és a hallgatóknak sem jelent kellemetlen hangélményt.

5.3. A vokális csatorna: a beszéd szupraszegmentális elemei

A beszéd érthetőségét, esztétikai minőségét, a verbális kódot kiegészítő nem verbális elemek közül az ún. szupraszegmentális 'nyelven kívüli' elemek is fontos szerepet játszanak a tanári kommunikációban. A beszéd szupraszegmentális elemei: a hangszín, a hangmagasság, a hangfekvés, a beszéddallam, a hangerő, a hangsúly, a beszédtempó és a szünet.

5.3.1. A hangszín

A hangszín vagy hangminőség a beszédhangnak egyénenként változó jellemző – s bizonyos határok közt változtatható – sajátossága. A hangszín változásai fontosak a beszédben. A világosabb hangszínnel kiemelhetjük a fontosabb részeket, a sötétebb hangszínnel háttérbe szoríthatjuk a lényegteleneket. De az érzelmek közvetítésében is szerepe van a hangszínnak: a világos hangszín kifejezhet örömet, a sötétebb bánatot.

5.3.2. A hangmagasság

A hangmagasság a hangszalagok hosszától és feszségétől, illetve az általuk meghatározott rezgésszámtól függ. A hosszabb hangszalagok működése mélyebb, a rövidebbeké magasabb hangokat hoz létre. Az **abszolút hangmagasság** az egyénnek az a hangmagassága, amelyen nyugodt állapotban, természetes körülmények között beszélni szokott, amely a hangszalagjai méretének megfelel. Hangszalagjainkat azonban szándékosan is lazíthatjuk vagy feszesebbre húzhatjuk, így mélyíthetjük vagy magasíthatjuk a hangunkat. Gyakran előfordul, hogy az emberek nem a saját hangmagasságukon beszélnek – a nők általában magasabban, a férfiak mélyebben –, ettől erőltetett lesz a beszédük, a nőké éles, a férfiaké rekedt, recsegő (vö. Rozgonyiné 1999: 56). A beszélő által használt hangmagasságokat együttesen – a legfelsőtől a legalsóig – **hangterjedelemnek** nevezzük.

A tanári beszédben – mint ahogyan más kommunikációs interakcióban is – arra kell törekednünk, hogy általában egyéni hangmagasságunkon, tisztán artiku-

lálva szólaljunk meg, ne emeljük fel indokolatlanul a hangunkat, ne kiabáljunk, mert ez tönkreteszi a hangszalagokat. Sajnos a pedagógusok gyakori fegyelmelési eszköze a hangmagasság megemelése, mivel a tanulók által okozott állandó háttérzaj zavarja az órai munkát.

5.3.3. A hangfekvés

A hangfekvés hangterjedelmünknek az a – több hangmagasságot is magába foglaló – sávja, amelyben a beszédünk egységei általában létrejönnek. Többnyire három hangfekvést használunk: a középsőt, az alsót és a felsőt. Hogy megkíméljük a hangszalagjainkat, olyan hangfekvésben kell beszélnünk, amely leginkább megfelel egyéni hangterjedelmünknek. Ezt a hangfekvést nevezzük **középfekvésnek**, középhangsávnak. Szükség esetén, például értelmi vagy érzelmi kiemelés céljából, ettől eltérhetünk.

5.3.4. A beszéddallam

A beszéddallam a magyarban alapvetően a mondatokhoz kapcsolódik. A mondatok dallamát elsősorban logikai-nyelvi, vagyis értelmi mozzanatok határozzák meg. A dallamnak, a dallam módosulásainak tehát értelem-megkülönböztető szerepük is lehet. Beszédünkben például fent hagyjuk, nyitva hagyjuk a dallamot, ha közlésünk befejezetlen, de bezárjuk, ha közlésünk befejezett (*Elkezdődött az előadás.*)

5.3.5. A hangerő

A hangerő is fontos jellemzője beszédünknek. Egyéni adottság azonban, hogy kinek milyen erősségű a hangja. A beszéd hangereje függ a beszédhelyzettől, a beszélő szándékától és érzelmeitől is. A hangerőt a kiáramló levegő nyomásának növelésével, illetve csökkentésével tudjuk szabályozni. A hangerőt is a kommunikációs helyzetnek megfelelően alkalmazzuk helyesen. Napjainkban a mindennapi közlések inkább a halk, mint a hangos beszéd a jellemző. Többnyire az indulatos közlés velejárója a nagyon hangos beszéd, vagy a hallásukban sérült emberekre jellemző.

5.3.6. A hangsúly

A hangsúly vagy nyomaték a hangképzésben részt vevő izmok fokozott tevékenysége, amely akusztikailag a hangerő növekedésében nyilvánul meg. Elsősorban az értelmi nyomatékosítás funkcióját tölti be. Ennek megfelelően beszélhetünk: történeti, értelmi, érzelmi és ritmikai hangsúlyról. A történetiség azt jelenti, hogy az egyes nyelvekben milyen szabályszerűségek szerint alakul: lehet

kötött vagy szabad. A magyar beszédben kötött a hangsúly, mindig az első szótagra esik. A mondatban kétféle hangsúlyt különböztetünk meg:

- a mondathangsúlyt és
- a szakaszhangsúlyt.

A **mondathangsúly** a magyarban kötetlen, a mondat értelmével és szerepével függ össze, a szöveg alkotójának szándékai alakítják. A **szakaszhangsúly** hangsúlyostól hangsúlyos részig terjedő egység. Ha valamit kiemelünk a szövegben, a kiemelt rész mondathangsúlyos lesz, ennek következtében megváltoznak a szakaszhangsúlyok is. Például: *Péter tegnap elment a moziba. Péter tegnap mo-ziba ment.* A magyarban az értelmi kiemelés eszköze még a szórend is, amint ez a példában is látható.

5.3.7. A beszédtempó

A beszédtempó – a beszédsebesség és a ritmus – egyénenként és beszédhelyzetenként eltérő lehet. Az átlagos beszédtempó függ a nyelvtől, a konkrét beszédhelyzettől, a témától, a beszélő egyéniségétől, pillanatnyi érzelmi állapotától. A tempóváltásnak a beszéd egészén belül fontos szerepe lehet a szövegtagolásban és a lényeges elemek kiemelésében. Az indokolatlanul lassú vagy gyors beszédtempó nehezíti a megértést. Egy adott szövegen belül sem egyforma a tempó: az új információt lassabban, míg az ismert, ill. kevésbé lényeges szövegrészeket gyorsabban mondjuk. Az elmúlt két évtizedben a magyar beszédtempó gyorsulását figyelhetjük meg. A gyors beszédtempó mellett megnövekszik a beszédritmus zavarainak valószínűsége is. A tanárnak tagoltan, a pedagógiai célnak megfelelő, az átlagosnál lassúbb tempóban kell beszélnie, hogy a tanulók megérthessék és megjegyezhesék a fontos információt.

6. Az írott szöveg meghangosítása: a felolvasás

Minden szövegnek több értelmezése, üzenete van. Az elsőt a szöveg elsődleges jelentése adja. A többletjelentés pedig abból adódhat, amit a szerző a szöveggel ki akar fejezni. A szöveg megszólaltatójának ezt a jelentést kell visszaadnia a vokális csatorna segítségével. Minden felolvasás egyfajta értelmezés (interpretáció) is (vö. Wacha 1994).

Bár a tantárgyak jellege szerint eltérő szövegtípusokat kell a tanároknak megszólaltatniuk, mindegyik esetében közös, hogy az új információt el kell különíteni az ismert közléselemtől. Az új és a régi szövegrész elkülönítése a felolvasásban, illetve a bemutató olvasásban a szuprasegmentális elemek (szünet, beszédtempó, hangsúly, hangfekvés, hangszín, hangerő) segítségével történik. A tanárnak ismernie kell saját hangját, tudnia kell, hogy a várható hatás érdekében milyen eszközökkel élhet. Nem könnyű feladat hatásosan megszólaltatni a szöveget, de meg lehet tanulni!

Felhasznált irodalom

- Albertné Herbszt Mária 1999. *A tanítási óra mint a társalgás speciális típusa.* In: Nyelvi és kommunikációs kultúra az iskolában. XIII. anyanyelv-
oktatási napok. Eger, 1998. július 7–10. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 212. sz. 1999. 200–201.
- Albertné Herbszt Mária 2010. *Tanári beszédmagatartás.* Alkalmazott nyelvészeti mesterfűzetek 01. Szegedi Tudományegyetem Juhász Gyula Pedagógusképző Kar. Szegedi Egyetemi Kiadó, Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó. Szeged.
- Antalné Szabó Ágnes 2005. *A tanári beszéd kérdésalakzatai I.* In: Nyr. 2005/2. sz. 173–185.
- Antalné Szabó Ágnes 2005. *A tanári beszéd kérdésalakzatai II.* In: Nyr. 2005/3. sz. 319–337.
- Hernádi Sándor 1990. *Beszédművelés.* Tankönyvkiadó. Budapest.
- Kassai Ilona 1998. *Fonetika.* Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest.
- Lőrincz Julianna 2008. *A tanári kommunikáció.* In: Zimányi Árpád (szerk.) *Beszédművelés, nyelvi norma.* EKF Líceum Kiadó. Eger. 59–80.
- Murvai Olga 1999. *Én-rejtő és én-feltáró szövegtípusok az iskolai kommunikációban.* A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 212. Bp. 188–194.
- Rozgonyiné Molnár Emma 1999. *Tanári beszéd.* In: Nyelvtan, nyelvhasználat, kommunikáció. Juhász Gyula Tanárképző Főiskola. A pedagógus kis-könyvtára 2. Szeged. 47–80.
- Rozgonyiné Molnár Emma 2002. *A hangzó beszéd feladatköre az oktatásban.* In: Feladatok és módszerek az anyanyelvi nevelésben a XXI. század elején. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai. 216. szám. Bp. 294–296.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2006. *A hangos beszéd és a nyelvi norma.* In: Acta Academiae Pedagogicae Agriensis XXXIII. Sectio Linguistica Hungarica, Eger. 2006. 23.
- Wacha Imre 1994. *Van-e egységes köznyelvi kiejtés?* Magyar Nyelvőr 118. évf. 1. sz. 144–155.

Az idegen nevek kiejtésének főbb kérdései⁵

1. Általános kérdések

Az idegen nevek kiejtésének kérdése ma különösen aktuális, hiszen sokan tanulnak idegen nyelveket, és az idegen nyelvi órákon elsajátított kiejtési szabályoknak megfelelően próbálják kiejteni az idegen neveket is. De sajnos sokan vannak, akik nem az idegen nyelvnek megfelelő, hanem a hagyományos magyar kiejtési elveket követő módon ejtik ki az idegen szavakat. Napjainkban különösen sok hibával találkozunk az idegen nevek kiejtésében. A „laikus” nyelvhasználó esetében a legtöbbször az illető „idegennyelv-érzéke” a meghatározó az ejtésben, ez pedig igen sok hibalehetőséget hordoz magában. Mielőtt valamiféle általános irányelveket meghatároznánk az idegen nevek kiejtésével kapcsolatban, nézzük meg a kérdés 20. század végi rövid történetét.

Fischer Sándor 1965-ben az egri *Helyes kiejtés, szép magyar beszéd* című konferencián a következőket mondta a kérdésről: „(...) az idegen szavakat sem fonetikusán, sem hangkiejtésükben nem ejtjük tökéletesen úgy, ahogyan azt az átadó nyelvben ejtik. (...) A helyes ejtés fonematikusan közelíti meg az eredetit. Pl. *Beethoven* [bétoven], *Shakespeare* [sékszpír] stb. Az eredeti fonetikai ejtés és dallamvonal affektáltnak hat, és kívül esik azon a határon, amelyet a magyar fül még egységes magyar beszédnek fog fel” (Fischer 1965: 127).

A rádióban általános szabály volt – és még ma is annak kellene lennie –, hogy az idegen tulajdonneveket az illető nyelv kiejtési szabályai szerint kell ejteni, de csak megközelítő pontossággal. Azokat az idegen hangokat, hangkapcsolatokat, amelyeknek a magyar artikulációs bázisban nincs pontos megfelelőjük, a legközelebbi hozzá hasonló magyar hanggal kell helyettesítenünk. Pintér Sándor, a rádió akkori munkatársa az első egri kiejtési konferencián szónoka tette, hogy hiányzik az idegen nevek egységes fonetikai szótára, amely segítené a szakemberek munkáját, de segítséget nyújtana a laikus nyelvhasználóknak is az idegen nevek kiejtésében. Felveti a kérdést, hogy: „(...) az idegen nevek kiejtésakor helyes-e olyan hangzók használata, amelyek a magyar beszéd artikulációs bázisában nem találhatók?” (Pintér 1967: 159). Pl. az angol *th* betűkapcsolat által jelölt hang ejtése nehéz a magyar anyanyelvűknek, helyette egy ún. *selypes sz* hang ejtését javasolja. Példát nem találunk a rövid felszólalásban, ezért most az elmondottakat néhány saját példával illusztráljuk. *Thackeray* [szeköré v. szeköri], *Thacher* [szecse(r)], *Thacker* [szeke(r)]. Megjegyezzük, hogy Margaret Thacher volt brit miniszterelnök-asszony nevének kezdő hangját sokszor *t*-nek is

---

⁵ A tanulmány a szerző azonos című munkájának bővített változata. Első megjelenési helye: Egyetemi Fonetikai Füzetek 31. Szerk. Bolla Kálmán. Budapest. 2001. 123–127.

ejtették Magyarországon. A nevek kiejtés szerinti átírását az azóta megjelent *Idegen nevek kiejtési szótárából* vettem át (Magay 1974: 431).

Az *Idegen nevek kiejtési szótára* 1974-ben jelent meg, és nagy hiányt pótolta a szakirodalomban, ugyanis már régóta igény mutatkozott az idevonatkozó artikulációs és fonetikai kérdések tisztázására. Korábban az idegen szavak, köztük az idegen nevek kiejtését – több-kevesebb következetességgel – a kétnyelvű szótárak és különféle lexikonok rögzítették. Amint a kiejtési szótár bevezetőjében olvashatjuk, ennek magyarországi előzménye alig volt. Előtte mindössze két olyan szótárjellegű munka jelent meg, amely az idegen nevek kiejtésével is foglalkozott. Az első 1839-ben Pesten látott napvilágot: Franz Richter német nyelvű *Vollständiges Taschenwörterbuch der Fremdnamen und Fremdwörter* című munkája. A második Dr. Krisztián Ernő *Idegen személy- és helynevek szótára kiejtéssel* címen 1930-ban jelent meg Szombathelyen. Mára már mindkét munka nehezen hozzáférhető és kissé elavult, hiszen – mint a szótárak anyaga általában – az idegen szavak használata is erősen kötődik bizonyos korokhoz és nyelvi divatokhoz.

Magay Tamás munkája, *Az idegen nevek kiejtési szótára* nyelvi és nem enciklopédikus jellegű, ami azt jelenti, hogy a nevek elemeikre bontva található benne: külön a vezetékek, külön az utónevek – ugyanis a szótár anyagának nagyobbik részét a személynevek teszik ki. Mivel azonban a szerző a munkát a nagyközönség számára is hozzáférhetővé kívánta tenni, a nemzetközi fonetikai átírást mellőzte – ezt egy később megírandó tudományos igényű mű feladatának tekintette –, ezért a magyar ábécében szereplő betűk segítségével írta át az egyes neveket, ami a legjobban megfelel a szakemberek többsége által elfogadott kiejtési elveknek.

E munkát követően az 1980-ban megjelent Grétsy László és Kovalovszky Miklós szerkesztette *Nyelvművelő kézikönyv* foglalkozott az idegen nevek kiejtésével is. A kézikönyv részletesen közli a nagyobb európai nyelvekből átvett nevek ejtésének legfontosabb szabályait, ill. a magyartól eltérő hangok megközelítő magyar megfelelőinek megadásával kívánja elősegíteni a helyes kiejtés elsajátítását.

A 2000-es évek elejéig az idegen nevek kiejtésével kapcsolatban ezeken a kézikönyveken kívül sajnálatosan kevés szakirodalom jelent meg. Nyelvművelő cikkeket, tanulmányokat tartalmazó köteteket lapozgatva is találkozhatunk azonban kis terjedelmű írásokkal, amelyek az idegen nevek kiejtését érintik. Nézzünk néhány példát! A *Falstaff* név ejtésével kapcsolatban több megjegyzést is olvashatunk a szakirodalomban. Ferenczy Géza a [Fastaff] kiejtésváltozatot javasolja, mivel már őseink is így ismerték, így írták át az opera nevét. Hagyományt őrzünk, ha nem sz-szel ejtjük a nevet. ”Ha más népek merik az ilyen neveket a maguk kialakult szokása szerint ejteni, merjük mi is követni a magunk hagyományát!” (Ferenczy 1973: 227). Megjegyzendő, hogy ugyanezt az ejtés-változatot találjuk a Magay-szótárban is.

Az ismét divatossá vált *Valentin-napi* köszöntés kapcsán meg kell említenünk, hogy megvolt ennek a napnak a jó magyar megfelelője is: *Bálint-nap*. Arany János is így használja egyik Shakespeare-fordításában. Rónai Béla többször szóvá tette, és vele együtt többen is, hogy nem kell az idegen nevet is átvenni a szokás felelevenítésével: „Talán nem túlzás az a kívánság, hogy a Valentin-napi szokásokat úgy vegyük át a németektől, az angoloktól, hogy a férfiak Bálint-napi virágcsokrot, üdvözlétet küldenek szívük választottjának. Ezáltal aligha csökken a szép szokás gyakorlásának hatékonysága” (Rónai 1994: 163).

Az idegen **városnevek** ejtése is sok gondot okoz ma is. Egy időben úgy tűnt, hogy a rádióriporterek elsajátították az idegen nevekre vonatkozó művelt magyar kiejtési normát. Fábián Pál erről a következőket jegyzi meg: „Valószínű, hogy a rádiósok jó példájának is köszönhető, hogy a „visszaidegenesítősdí” általában alábbhagyott. (...) csak egy-kétszer hallottam a Barcelona városnevet „spanyolosan” varszelónának ejteni a szokásos Barcelóna helyett. És kár lenne a magyar Katalóniát Cataluña „spanyolosítani” (Fábián 2001: 2).

A reklámok hihetetlen mértékű elszaporodásának egyik következménye, hogy megnövekedett a **márkanevek** ejtésében elkövetett hibák száma. A *Dreher* sör nevében a német kiejtési szabályoknak megfelelően nem ejtjük a néma *h*-t. Ennek ellenére egyre gyakrabban hallani a *Dréher* márkanév betű szerint ejtett alakját. A *Vademecum* nevű fogkrém nevének ejtése is hibás: vademekumnak ejtjük, holott ennek a latin szónak a helyes kiejtési változata: [vadémékum] jelentése 'jőjj velem, járj velem' (Vö. még Grétsy 1999: 177–78).

A tanulmányom első megjelenése után 3 évvel, 2004-ben jelent meg Tóthfalusi István munkája, az *Idegenszó-tár. Idegen szavak értelmező és etimológiai szótára*, amely a kevésbé ismert és nehezen kiejthető idegen szavak mellett szögletes zárójelben közli a kiejtésüket is, a magyar köznyelvi kiejtéshez igazodó elvet követve. Például: *cercle* [szerkl] *tört* 'uralkodó vagy nagyúr beszelgetése a fogadásra meghívottakkal; *átv.* 'előkelő, zártkörű társaság', *eggshells* [egzelz] 'tojáshéj'; *műv.* tojáshéj-porcelán', *globetrotter* [glóbtrotter] 'világjáró' stb. Úgy vélem, a szótár mindenki számára hasznos segédkönyv lehet, aki igényes szövegeknek nyelvi megformálására, így a kiejtésre is.

2. Az idegen nevek hangsúlyozásának kérdései

Az idegen nevek kiejtésével kapcsolatban is az a magyar hagyományos kiejtési elv a követendő, mely szerint a forrásnyelv hangtani szabályait figyelembe véve a magyaros kiejtéshez igazítjuk az ejtismódot. Ehhez igazodunk az idegen nyelvből átvett szavak, így a nevek hangsúlyviszonyainak követésében is. Például: *Toscanini*, *Csajkovszkij* (és nem [csajkóvszkij v. oroszosan csikóvszkij], *Anyegin* (és nem Anyégin) stb. Bár ha valaki tökéletesen ejti az idegen nevet, használhatja az eredeti kiejtési változatot. Ha azonban a teljes nevet, azaz a ke-

reszt- és tulajdonnevet együtt kell kiejtenünk, akkor más a szabály. Pl. *Arturo Toscanini* (vö. Csók 1967: 211–13).

A *Nyelvművelő* kézikönyvben (Grétsy 1982) a következő irányelvet olvashatjuk az idegen szavak hangsúlyozásával kapcsolatban: „A beszédünkbe kerülő idegen szavakat a magyar hangsúlyozás (és hanglejtés) törvényei szerint kell kimondanunk. Az idegen szavak és nevek eredeti hangsúlya a magyar beszédben elvész. Hangsúlyt csak akkor kaphat az idegen név, mint a magyar név is, ha értelmi okok miatt kiemeljük, de akkor is csak az első szótagján. Pl. *Cervantes*, *Toscanini*, *Pirandello*, *Csajkovszkij* stb. Kivételt e szabály alól csak akkor tehetünk, ha nem egy-egy elszigetelt idegen szó, hanem szószerkezetek vagy teljes mondatok (idézetek) szerepelnek beszédünkben. Szószerkezetnek számít a tulajdonnevek teljes alakja (kereszt- és családnév együtt), ilyenkor megtarthatjuk a teljes név eredeti hangsúlyát. Tehát mondhatjuk: „*Luigi Pirandello* darabját láttuk”; vagy „*Arturo Toscanini* vezényelt”. Ámde ilyenkor sem hiba, ha a neveket magyarosan hangsúlyozzuk” (NyK I. 1980: 932).

Wacha Imre és Elekfi László (időközben elkészült) kiejtési kézikönyvének egyik előtanulmányából idézünk most az idegen nevek hangsúlyviszonyairól szólva. „A magyar sorrendtől eltérő több elemű idegen személynévek mindegyik elemét hangsúlyozzuk (kivéve a birtokot, származást jelentő *von*, *de*, *di* stb. szócskákat és az idegen névelőket): *Guido Reni*, *Friedrich Schiller*, *Walter von der Vogelweide*, *Honoré de Balzac*, *Paul Verlaine*, *Vlagyimir Iljics Lenin*. Gyakran a hátul álló névelem a hangsúlyosabb, mert ez felel meg a magyar családnévnek: *Mario Lanza*, *Tito Schipa*, *Izak Stern* stb. (Wacha 2001: 82–83).

Végezetül ismertetünk néhány fontos gondolatot Balázs Gézának a Magyar Rádió Nyelvi Bizottságában tartott vitaindító előadásából, melyben összefoglalja az idegen szavak – köztük az idegen nevek – ejtésével kapcsolatos koronként különböző elveket (vö. Balázs 2001). Megállapítja, hogy a magyar nyelvművelés történetében egymást váltotta a „magyarosítási és az idegenítési hullám”. A nyelvújítás elindította az idegen nevek magyarítását (vö. Verne Gyula, May Károly, Marx Károly stb.). Ez a folyamat kb. a második világháborúig tartott. Közben a szocialista rendszer idején volt egy hosszabb szünet, mert elsősorban orosz szavak kerültek be nagyobb mennyiségben a nyelvünkbe, ezek átírása és kiejtése azonban nem okozott olyan nagy gondot, mint pl. az angol szavaké, amelyek esetében a kiejtés és a helyesírás között nagy az eltérés. Ezt követte az 1960-as évek végétől a nyelvi globalizációs folyamat Magyarországon is. Ennek következménye az a folyamat is, amelyet ma is megfigyelhetünk: az idegenszerű kiejtés vált lassan uralkodóvá. Nagyon sokan utánozzák az idegen artikulációt, még akkor is, ha nem beszélnek helyesen az adott idegen nyelvet. Ezt a dolgozatomban fentebb ismertetett kiejtési elveknek ellentmondó folyamatot Balázs Géza „visszaidegenesítési folyamatnak” nevezi. Vitaindítója végén egy 11 pontos szabályrendszert tesz közzé, amelyekkel segíteni kívánja az idegen szavak

kiejtésében való eligazodást. Ezek közül most csak azokat a pontokat emelem ki, amelyek nem szerepeltek az általam fentebb ismertetett szakirodalomban:

- „A kiejtés és írásmód elve. A kiejtésnek célszerű összhangban lennie az írásmóddal, ám a magyar helyesírás (átírás) késéssel követi a kiejtést – hiszen a megállapodáshoz időre van szükség. Pl. *image*, de már *gépfűt, diszkó, fájl*.
- Az egyetlen változat elve. Egy műsoron belül csak egyféle változat szerepeljen! De általában is elmondható: törekedni kell az egységességre a mindennapi és a hivatalos nyelvhasználatban.
- A mellékjelezés elve. A mellékjelek elhagyása idegen szövegekből sok-sok félreértés forrása lehet. Pl. a francia *c* (sz), a román *t* (c), a cseh, szlovák és horvát *c* (cs), *s* (s), *z* (zs), a spanyol *n* (ny), a lengyel *sz* (s), a lengyel és a szlovák *s* (sz), a német *s* (szó elején s, másutt z) stb. Érdekes ezeket legalább felismerni, és lehetőség szerint használni.
- A nyelvek közötti különbség elve. Vannak (...) a magyar artikulációhoz (...) közelebb álló nyelvek. Feltétlenül ilyen a latin nyelv. Ha valaminek van latin formája (...), akkor inkább a latinos formát használjuk, tehát *cyber* – inkább *kiber* (kibernetika), s ne *szájbör*” (Balázs 2001: 7–9).

3. Összegzés

Dolgozatomban az idegen nevek kiejtésének legfontosabb kérdéseit tekintetem át vázlatosan, hogy ráirányítsam a figyelmet a helyesejtésnek (ortoépiának) erre a fontos kérdésére. Tanulmányom első változatának megjelenése után jelent meg Tóthfalusi István műve, a *Kiejtési szótár. Idegen nevek, szavak, kifejezések és szólások helyes kiejtése* címmel a Tinta Könyvkiadónál. A kiejtési szótár a személynevek mellett az idegen földrajzi nevek, a közszavak és a rövidítések kiejtését is tartalmazza. A következő fogalomkörökhöz tartozó idegen nevek típusainak kiejtésére hoz a szótár számtalan, a gyakorlatban előforduló példát: *helység, hegy, vízesés, borfajta, ételfajta, kutya fajta, szakkifejezés, gyógyszer, állam, tartomány, történelmi magyar város mai neve*, illetve *rövidítés*. A szótár főrészen kívül a függelék első részében közreadott részletes *Kiejtési útmutató* 38 nyelvnek írja le a legfontosabb hangtani és kiejtési szabályait. Ezek segítségével az egyes szövegekben újonnan előkerülő idegen név vagy szó helyes kiejtését a szótár használója maga is meghatározhatja.

Az idegen szavak, közöttük az idegen nevek kiejtésének ismerete fontos lehet minden ember számára, a diákok idegennyelv-oktatásában pedig kifejezetten aktuális kérdés.

Felhasznált irodalom

- Balázs Géza 2001. *Az idegen szavak és betűszók ejtése. Irányelvek az idegen szavak ejtéséhez.* A Magyar Rádió Nyelvi Bizottságában 2001. május 4-én elhangzott vitaindító előadás anyaga. Budapest. Kézirat.
- Fábián Pál 2001. *A rádió sportműsorainak nyelvéről.* Elhangzott a Magyar Rádió Nyelvi Bizottságának 2001. április 24-diki ülésén. Budapest. Kézirat.
- Ferenczy Géza 1973. *Ne „falsztaffozzunk”, Roosesevelt tér=Rúzvelt tér? Régi betűk, pesti utcák.* In: Grétsy László (szerk.). *Anyanyelvi kaleidoszkóp.* Gondolat Kiadó. Budapest.
- Ferenczy Géza 1980. *Magyarán. Válogatott cikkek, tanulmányok, előadások.* Szerkesztette Elekfi László. Tankönyvkiadó. Budapest. 292–94.
- Grétsy László és Szathmári István (szerk.) 1967. *Helyes kiejtés, szép magyar beszéd.* Az egri kiejtési konferencia anyaga. Eger, 1965. X. 22–23. A Magyar nyelvtudományi Társaság kiadványai. 120. szám. Budapest.
- Grétsy László és Kovalovszky Miklós (főszerkesztők) 1980. *Nyelvművelő kézikönyv I. kötet* Akadémiai Kiadó. Budapest. 932–961.
- Grétsy László 1999. *Anyanyelvi őrző.* Szabad Föld Kiskönyvtár 16. Szabad Föld Lap- és Könyvkiadó Rt. Budapest.
- Lőrincz Julianna 2001. *Az idegen nevek kiejtésének kérdései.* In: Egyetemi Fonetikai Füzetek 31. Szerk. Bolla Kálmán. Budapest. 123–127.
- Magay Tamás 1974. *Idegen nevek kiejtési szótára.* Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Rónai Béla 1994. *Fölnevelő édesanyám.* – Kis magyar nyelvművelő. Pedagógiai Intézet. Szombathely.
- Tóthfalusi István 2004. *Kiejtési szótár. Idegen nevek, szavak, kifejezések és szó-lások helyes kiejtése.* Tinta Könyvkiadó. Budapest.
- Wacha Imre (társszerző Elekfi László) 2001. *Mondatfonetika.* Előtanulmány a Kiejtési Kézikönyvhöz. Budapest. Kézirat.

A szleng nyelvi elemek és a nyelvi agresszió⁶

1. A szleng fogalmának értelmezései

A szleng fogalmának értelmezése nem egységes a szakirodalomban, több nyelvész is nyelvi devianciának, a sztenderdtől való elhajlásnak tartja, elsősorban a kevésbé művelt társadalmi csoportok nyelvhasználatára jellemző, többnyire argó vagy tolvajnyelvi elemekkel vegyített nyelvhasználati elemek keveredésének. A mai nyelvhasználók többsége azonban nem vagy alig tesz különbséget a kommunikációs helyzetek nyelvhasználata között, azaz kommunikációs helyzettől és szövegtípustól függetlenül alkalmaz szleng nyelvi elemeket. Ezt tapasztalhatjuk például szóbeli és írott sajtónyelvi szövegekben is, amelyek pedig mináltalán szolgáltatnak az átlagember nyelvhasználatához (vö. Fenyvesi 2001).

A szlengnek nincs egységes definíciója. A szakirodalomban sokan sokféleképpen közelítették meg a szleng fogalmát. Ezek közül időrendi sorrendben idézek néhányat, kiemelve a köztük lévő hasonlóságokat és különbségeket.

1.1. „... szlengen értjük „azokat a többnyire kérészetű új szavakat vagy régi szavaknak azokat az új jelentésváltozatait, melyeket a hétköznapi élőbeszéd a tréfás hangulat keltése, vagy a kifejezés színességének fokozása, vagy az újszerűvel való játék öröme, vagy a nyomaték kedvéért használ. Az angol nyelvű munkák egy része a szlenget elsősorban **stílári nyelv rétegnek** tekinti” (Országh 1966: 361).

1.2. „A szleng... nem köthető egy bizonyos stílusármayalathoz... Változatos stílusértékű elemeket tartalmaz, és mivel beszélt nyelvi jelenség, leginkább a szabad, kötetlen stílus jellemzi. Ezért is nehéz elhatárolni egyfelől a fesztelen hétköznapi nyelvtől, másfelől a népies kifejezésmódtól. A stílári változatosság abban is megnyilvánul, hogy egy adott szó stílusértéke is változik a különböző beszédhelyzetekben.” (Liel 1996: 3).

1.3. Peter Trudgill szerint a szleng „a nagyon **informális** vagy **kollokvialis stílusváltozathoz** társított szókészlet”... (Trudgill 1997: 73, ford. Sándor Klára).

1.4. Jelisztratov a **szóalkotás egy módját**, a szavak, kifejezések és szövegek keletkezésének a rendszerét tekinti szlengnek, a poétikai művészet eljárásainak rendszerét, annak egy válfaját (vö. Jelisztratov 1998, ford. Fenyvesi István).

1.5. A szleng devianciaként való értelmezését cáfolja az orosz szleng nyelv-tudományi megítélésével kapcsolatban – Jelisztratovra hivatkozva – Fenyvesi István. „... a szleng nem holmi daganat vagy elősködő a nyelv testén, nem

---

⁶ A tanulmány *A nyelvi agresszió kifejezése a műfordításban* című dolgozat felhasználásával készült. Megjelenési helye: Acta Academiae Paedagogicae Agriensis. Nova series Tom. XXXV. Sectio Linguistica Hungarica. Redigit Zimányi Árpád. Eger. 2008. 182–198.

nyelvrontás, és nem is a 20. század terméke, hanem mint **szóalkotási rendszer**, s mint a *nyelv nevető laboratóriuma* (Jelisztratov) egyrészt az ismert történelmi korok mindegyikében jelen volt és jelen lesz, másrészt állandó tartalékbázisul szolgált a köznyelv fejlődéséhez (Fenyvesi 2001: 6)."

1.6. A szleng összetételét és funkcióit tekintve más-más helyet foglalhat el az egyes nemzeti nyelvközösségek nyelvhasználati változatainak rendszerében. Bizonyos korszakokban egyes társadalmi rétegek életében tükröződnek az üldöztetés, a börtönökben és kényszermunka-táborokban eltöltött életszakaszok. Így például a Szovjetunióban a Gulag-szigeteken milliókat tartottak fogva embertelen körülmények között (vö. Péter 2002). A Gulagon fogva tartott emberek nyelvhasználatára is jellemző egyfajta sajátos szókincs, amelynek elemei között nagy számban vannak szleng elemek. Magyarországon a kitelepítések idején a társadalomból száműzöttek, valamint a börtönök lakóinak nyelvhasználatában szintén kialakultak szleng nyelvi elemek.

1.7. Kis Tamás a szlenget **nyelvi univerzálénak** tartja, amely minden beszélt nyelvnek minden korszakában jelen van. A szleng elsősorban nem szókincs, hanem egyfajta **nyelvi viselkedés**, a nagyobb közösségeken belül létrejövő kiscsoportok identitását jelző beszédmód. Létrejöttének legfontosabb feltétele egy olyan közösség, amelynek tagjai intenzív emocionális és beszédkapcsolatban állnak egymással. A szleng legfontosabb nyelvi funkciója a fatikus (kapcsolatfenntartó, -megerősítő) és identitásjelző funkció a nagyobb közösségen belüli kiscsoportokban (vö. Kis 2007, 2011).

1.8. A szakirodalomban találkozhatunk a szleng **elsődleges és másodlagos** használatára utaló felosztással is (vö. Chapman 1999, ford. Várnai). Az **elsődleges** szlenghasználók meghatározott, jól körülírható szociális csoportok, amelyek a „többségi” sztenderd nyelvhasználóktól főként abban különböznek, hogy különállásukat kifejezve eltérnek tőle. Számukra a szleng a szubkultúra tagjainak eredeti beszéde, kommunikálni sem tudnának, ha elhagynák a szlenget. Ebbe a körbe elsősorban fiatalok tartoznak, és különböző szubkultúrák elemei: a városi bandák tagjai, a drogosok, a börtönlakók és más, a társadalom többségétől életmódjukban erősen különböző egyedek.

A **másodlagos szlenget** a használói nem egy csoporthoz való szoros kötődésük bizonyítása céljából használják, hanem azért, mert ideiglenesen azt játszószák, hogy egy bizonyos csoporthoz tartoznak. Alkalmilag más identitást vesznek fel, másfajta verbális eszköztárat használnak, mint amit megszokott kommunikációjukban alkalmaznak. A másodlagos szlenghasználat tehát stilisztikai választás eredménye, és nem egy csoporttal való teljes azonosulási vágy hozza létre. De a határok az elsődleges és másodlagos szlenghasználat között nem élesek. Ha a szociokulturális okokat keressük, akkor azt figyelhetjük meg, hogy akár elsődleges, akár másodlagos szlenghasználatról van szó, a fő szempont a kisebb társadalmi csoportnak a többségitől való elhatárolódási szándéka. Az

agresszió a szlenghasználattal pedig a többségi társadalom agressziója elleni tiltakozás egyik módja..

2. Az agresszióról

Az agresszió egyidős az emberiséggel, hozzátartozik a különböző szociális csoportokban élő ember magatartásához. Explicitásának mértéke azonban sokféle tényezőtől függ. A történelemből jól ismertek olyan időszakok, amelyekben az erőszakos cselekmények felerősödnek – pl. az inkvizíció, a keresztes háborúk, az erőszakos gyarmatosítások, a koncentrációs táborok, a diktatorikus társadalmi rendszerek, az agresszív vallási szekták elszaporodása stb. –, és az egyéni agressziót is felerősítik. Az agressziót az emberiség élete szerves részének tekinthetjük, amelynek mind explicit, mind implicit formájában a testi erőszakon át a verbális agresszióig számtalan megnyilvánulási formája létezik (vö. Jegorova 2010).

2.1. A nyelvi agresszió fogalmának megközelítése

Nyelvi agresszióknak nevezzük az agresszióknak azt a típusát, amelynek eszköze nem a fizikai erő, hanem a szóban megnyilvánuló tett. Jelen dolgozatomban csak a verbális agressziót érintő kérdéseket érintem a teljesség igénye nélkül. A nyelvi agresszió komplex vizsgálatát csak interdiszciplinárisan, a társadalomtudományok különböző szaktudományainak módszereivel lehet elvégezni. A verbális agresszió a pszicho- és szociolingvisztika tárgykörébe tartozik elsősorban, de más nyelvészeti diszciplínák területét is érinti, például a szemantikaét, a pragmatikaét. A pszicholingvisztika a nyelvi személyiséget vizsgálja olyan interaktív modell keretein belül, amelynek során a nyelvi magatartás megnyilvánulásai láthatóvá teszik az interakcióban részt vevő kommunikációs partnerek kölcsönös tevékenységének más komponenseit is, így például a verbális és nem verbális kód kongruenciáját, illetve inkongruenciáját. Az interperszonális kommunikáció folyamatában zajlik az egyes ember személyiségének nyelvi megnyilvánulása is. Az egyén beszédtevékenységének egyedi sajátosságai azokban a beszédshituációkban nyilvánulnak meg a legfeltűnőbben, amelyek pszichológiai feszültséget is magukban hordoznak, azaz elsősorban kommunikációs konfliktushelyzetekben (vö. Jegorova 2010). Vannak azonban az egyénre jellemző, nem csak kommunikációs konfliktushelyzetekben megnyilvánuló agresszív nyelvi minták is, amelyek az össztársadalmi nyelvi mintától való rendszeres tudatos eltérés következményei.

2.2. A pszicholingvisztikai szakemberek nagy része az **agresszív szövegekhez** nemcsak azokat sorolja, amelyek fenyegetést, sértést tartalmaznak – explicit vagy implicit formában –, hanem olyan szövegeket is, amelyek az erőszakos cselekmények leírását tartalmazzák. Ezek között a következőket kell kiemelnünk:

- Az erőszakos cselekvés részletes bemutatása, valamint az erőszak tárgyának érzéseit leíró szöveg,
- olyan lexémák alkalmazása, amelyek a kollektív tudatban szemantikailag agresszív cselekményekhez kötődnek,
- olyan, a sztenderdben semleges nyelvi elemek alkalmazása, amelyekhez az adott kontextusban agresszív konnotáció kapcsolódik,
- a verbális elemekhez kapcsolódó, elsősorban vizuális tartalmú nonverbális nyelvi elemek stb. (vö. Jegorova 2010).

Dolgozatomban az itt felsorolt szempontok közül a durva szleng nyelvi elemekhez közvetlenül kapcsolható első három szempontot vizsgálom.

3. A durva szleng nyelvi elemek mint a nyelvi agresszió eszközei

Az 1989-es évvel fémjelzett rendszerváltás utáni Magyarországon kezdtek megváltozni, szinte már eltűnni a különböző nyelvváltozati normák. A szóbeli, és az elektronikus média formális nyelvhasználatára befogadta a korábban csak az informális közlésekre jellemző különféle nyelvi elemeket, köztük az enyhébb és a durvább szlenget is. „Valóságos stiláris „gátszakadásnak” lehettünk tanúi: meginogtak a nyilvános beszéd normái, és a normán kívüli, illetve aluli nyelvi elemek (beleértve a korábban nyomdafestéket nem tűrőnek minősítetteket is) nagy számban hatoltak be az írott és az elektronikus sajtó, a szépirodalom, a filmek és színházi előadások nyelvhasználatába” (Péter 2002).

A többnyire valamely szubkultúrához tartozó, iskolázatlan nyelvhasználó kommunikációjára jellemző – de sokszor az iskolázott emberek beszédében is megjelenő – durva szlenget jómagam a nyelvi stílus adekvátsága elleni vétségnek, kommunikációs zavarnak tartom. Erre különösen a fiatalok nyelvi kultúrára való nevelésében fontos odafigyelnie a pedagógusnak.

A szleng azonban más nyelvekben is jelenlévő verbális kifejezési eszköz, így az általam a dolgozat következő részében vizsgált orosz nyelvű szövegekben is.

4. A szleng a műfordításban. Viszockij-dalok szleng nyelvi elemeinek magyar megfelelői

A szleng és a műfordítás kapcsolata bonyolult viszonyrendszert feltételez. Szleng szöveget nehéz idegen nyelvre fordítani. Ehhez a műfordítónak tökéletesen ismernie kell az eredeti mű szociokulturális hátterét, a mű keletkezési korának sztenderd nyelvhasználatát, a szleng szerepét az adott kor társadalmában. Tisztában kell lennie a mű szereplőinek nyelvhasználatával, a szleng használóinak életstílusával, értékrendjével stb. Továbbá ugyanilyen jól kell ismernie a célnyelvi befogadók nyelvhasználati sajátosságait, értékrendjét, a kettőt pedig össze kell tudnia hangolni. Ha a fordító nem ismeri tökéletesen a forrásnyelvi és

a célnyelvi szleng használóinak szociokulturális sajátosságait, akkor nem tudja létrehozni az eredeti mű célnyelvi befogadóra tenni kívánt hatását, és akkor nem jön létre a forrásnyelvi szöveggel adekvát célnyelvi szöveg sem.

Örök kérdése mind az általános fordításelméletnek, mind pedig a műfordításelméletnek, hogy a különböző kultúrák egymástól eltérő társadalmi rétegeinek nyelvi elemeiből létrehozott egyedi forrásnyelvi szövegproduktumot vissza lehet-e adni a célnyelven úgy, hogy az eredetivel mind jelentésében, mind pedig hatásában azonos értékű szövegvariáns keletkezzen. Különösen nehéz ennek a kérdésnek a megválaszolása a tájnyelvi és szleng nyelvi elemek fordításával kapcsolatban. Minden nyelvben vannak nehezen fordítható nyelvi elemek, ezek egy részét kulturális reáliáknak neveznek a szakirodalomban. Véleményem szerint a szleng nyelvi elemek is ezek közé tartoznak.

4.1. A Viszockij-dalok szleng nyelvi elemeinek magyar megfelelői

Vlagyimir Viszockij, a tragikus sorsú „bárd”, ahogyan Szovjetunió-, ill. Oroszországszerte, de a világ sok országában is megismerhették rajongói és ellenfelei egyaránt, 2008-ban lett volna 70 éves. 1960-ban született meg első dala. Több mint hatszáz vers- illetve dalszöveget írt, ezeknek többségét megzenésítette, és ő el is énekelte klubokban, színházakban, szabadtéren, utcán, lakásokban. Szövegei, dallamai ún. **utcai dalok**. Fő témája és élménye a szabadság volt. A szabadság nála a *volja* ’függetlenség, szabadság, szabad akarat’ jelentésű szó értelmében használatos (vö. Szilágyi 2003). Szilágyi Ákos találóan jellemzi Viszockij dalainak műfaji hovatartozását is. Ezek a dalok nem szövegversek, hanem városi folklórműfajok. Dallamhoz, hangszerkísérethez kötöttek, ezért elsősorban a hatásuk volt a fontos keletkezésük idején is, és fontos ma is. Így a műfordítónak a szleng nyelvi eszközein kívül a hatást is vissza kellene adnia, ami nehéz, többek között azért is, mert a szövegek különböző változatokban terjedtek. Bár Viszockij lejegyezte ezeket a szövegeket, de a különböző szociális körökben terjedő változataik természetesen különböztek egymástól, bár a hatásuk ugyanaz maradt.

A Viszockij-szövegek és magyar fordításaik egybevetésekor az elemzőnek is figyelembe kell vennie:

- az eredeti orosz szleng nyelvi elemeknek a kontextusban aktualizálódott jelentését,
- a magyar fordításokban létrehozott megfelelőjüket,
- az orosz szöveg keletkezése és a műfordítás ideje között eltelt (majd fél évszázadnyi) időbeli különbséget,
- az orosz és a magyar szlengváltozatok közötti szociokulturális különbségeket,
- a műfordító anyanyelvi szlengismeretét, egyéni szociolektusát stb.

A szleng gyorsan változik, és az a kifejezés, szövegrészlet vagy maga az egész szöveg, amely az eredeti mű keletkezésekor az anyanyelvi befogadók egyes csoportjai számára természetes és érthető volt, nem biztos, hogy a későbbi korok anyanyelvi befogadói számára is az. Valószínűsíthető, hogy már elvesztette eredeti jelentésének egy részét, mivel megváltozott az a társadalmi háttér, amelyben született. De ha későbbi korokban is érthető, akkor is módosult a szöveg jelentése az új befogadók jelentéstudajdonításának következtében. Az adott szöveget alkotó szleng nyelvi elemek jelentésváltozása mind a fordítót mint befogadót, mind pedig a feltételezett célnyelvi befogadókat egyaránt érinti.

Dolgozatomban két Viszockij-szöveget választottam ki elemzés céljából. A két fordítás a kiváló költő-műfordító, Erdélyi Z. János alkotó munkájának eredménye.

4.1.1. *ЗЭКА Васильев и Петров ЗЭКА* (1962).

Az orosz szöveg magyar szövegváltozatának címe: *Vasziljev s Petrov, a két elítélt.* (Erdélyi 2007).

A *ЗЭКА* (ZEKA) mozaikszó az orosz szlengszótár szerint lágernyelvi kifejezés, 'elítélt, magánzó, tigrisruhás, zebra' jelentésben szerepel az orosz szlengben. „Eredetileg a Fehér-tengert a Balti-tengerrel összekötő csatorna építésén (1931–34) a „заклученный каналoармеец” rövidítése (tkp. 'fegyenc csatorna-építő') rövidítése, akkor még a 'зк' betűket az elítéltek a hátukon is hordták” (Fenyvesi 2001: 168). A vers címét a fordító szó szerint adja vissza, de a magyar olvasó az eredeti jelentés nem minden komponensét érti.

- (1) *Сгорели мы по недоразумению*
Он за *расстраму* сел, а я – за Ксению,

Nyersfordításban:

'Tévedésből **buktunk le**
'Ő **sikkasztásért** ült, én pedig Kszényiáért!'

A célnyelvi szövegvariánsban Erdélyi Z. János az eredetinél durvább szlengváltozatot használ:

*Csak tévedés, hogy mind a kettőnk **lebukott**,
ő **síbolt**, én meg Xéniaért **rothadok**, –*

Az orosz sztenderdben a *сгореть* ige 'ég, leég, kiég' jelentésben ismert, a szlengben: 'rendőrkézre kerül, lebukik'. A *расстрам* szó 'sikkasztás' jelentésben használatos az orosz szövegben. A műfordító a magyar szövegben a német eredetű jövevényszó-változatot használja szlengszóként, ezáltal erősíti a szöveg

szlenghatását, ugyanígy a *csaj* és a *rinyál* szavakkal is. Az eredeti szövegben a kiemelt helyeken sztenderd orosz szavak vannak. A *csaj* a magyar szövegben betoldás, az *она* e. sz. 3. személyű nőnemű orosz személyes névmás helyett. Erre azért volt szükség, mert a magyarban nincsenek a névmásnak nemek szerint különböző alakjai.

(2) *Она кричала и сопротивлялась.* 'Ő (a nő) kiabált és ellenállt.'

a csaj rinyált és ellenkezett velem. (Erdélyi)

Az eredeti szövegben sztenderd nyelvváltozathoz tartozó szavak szerepelnek, a fordításban azonban ezeket – a szlengstílust erősítendő – Erdélyi Z. János magyar szleng nyelvi szinonimákkal váltja fel. Ugyanezt az eljárást követi a (3), (4) példában is:

(3) *Нас каждый день мордуют уголовники,*
'Minden nap kínoznak bennünket a bűnözők'
Folyton szadiznak minket a szemét stricik, (Erdélyi)

A humoros hatást is kitűnően, az eredetivel adekvát módon adja vissza a fordító:

(4) *И главный врач зовет к себе в любовники*
'A főorvos szeretőnek hív magához'
A fődoki meg köztünk keres új pipit. (Erdélyi)

4.1.2. *Я женщин не бил семнадцать лет*

A 'Tizenhét évemig nem vágtam pofon nőt' (Erdélyi Z. János ford.) című orosz vers alábbi magyar szövegváltozatában a forrásnyelvinél durvább stílusértéke van a kiemelt szónak a hozzátoldások révén:

(5) *моя улыбалась шалава*
'mosolygott a kurvám'
riszálta kurvácskám a seggét (Erdélyi)

A (6) példában a fordító ismét erősíti a forrásnyelvi szöveg szlengsíkját, az eredetinel durvább szinonimákat választva a kiemelt forrásnyelvi szövegelemek célnyelvi variánsaiként.

- (6) *Я Славку вчера удавил, –
Сегодня ж, касатка,
тебя удавлю для порядка!*

‘Tegnap Szlávának beakasztottam egyet, –
Ma meg, galambom,
a rend kedvéért neked akasztok be!’

*Szlávkádnak tegnap én szétrúgtam a tőkét –
ma meg, csibém,
Téged tanítlak fürge táncra.* (Erdélyi)

5. Összegzés. A fordítások értékelése.

Péter Mihály a szleng nyelvi elemek elterjedését a rendszerváltás utáni Magyarországon valóságos nyelvi gátszakadásnak tartja. A korábbi nyelvi normák gátjai átszakadtak, a rádióban, televízióban, és más informális szövegekben is megjelentek a szleng nyelvi elemek. Ugyanez a megállapítás érvényes az orosz szlengre is.

A szleng fordítása nehéz feladat. Ha a fordíthatóság–fordíthatatlanság problémáját oppozícióként értelmezzük, akkor a szleng elemeket – a neologizmusokhoz hasonlóan – lefordíthatatlannak kellene tartanunk. A fordításelméleti szakirodalomban John Catford vezeti be a fordításelméletben az említett kettős oppozíciót, de megjegyzi, hogy nem poláris az ellentét a két kategória között. Inkább könnyebben és nehezebben lefordítható szövegrészekről kell beszélnünk (vö. Catford 1965: 93 idézi Albert 2003: 38). Mivel azonban a szövegek fordítása nem langue-szinten, hanem diskurzus-szinten zajlik, a konkrét kontextusok függvényében a fordíthatatlanság feloldható. A szleng nyelvi elemek fordítása a nehezebben fordítható kategóriába tartozik. A forrásnyelvi és célnyelvi szöveg szleng kifejezései és szövegrészletei között mutatkozó eltérések három fő okra vezethetők vissza:

1. A magyar és az orosz szleng eltérései,
2. az időeltolódás a két szöveg keletkezési ideje között,
3. a forrásnyelvi és a célnyelvi szövegalkotó szociolektusa közötti eltérések

Viszockij szövegeinek szleng nyelvi elemei ma már nem hatnak annyira durvának, mint a mai orosz szleng nyelvi elemek. A fordító azonban a forrásnyelvi szöveg egyes elemeinek durvább célnyelvi elemekkel való helyettesítéséhez folyamodott. A célnyelvi szövegben betoldásokat, a forrásnyelvben nem szereplő szleng elemeket is alkalmazott, és élt az ún. explicitáció módszerével is, ugyanis a célnyelvi szöveg kifejtettebb a forrásnyelvinél. A forrásnyelvi és célnyelvi szlenghasználat között így eltérést tapasztalhatunk, amely azonban nem

teszi inadekváttá a fordításokat. Az eredeti szövegek humoros nyelvi hatását pedig kitűnően adja vissza Erdélyi Z. János magyar nyelven.

Felhasznált irodalom

- Albert Sándor 2003. *Fordítás és filozófia*. Tinta Könyvkiadó. Budapest.
- Chapman, Robert L. 1999. *Mi a szleng?* In: *Mi a szleng? (Tanulmányok a szleng fogalmáról)*. Szerk. Fenyvesi Anna–Kis Tamás–Várnai Judit Szilvia. (Szlengkutatás 3. sz.) Debrecen. 277.
www.nytud.arts.unideb.hu/szleng/szl_kut/03miaszl/25chapma.doc
Letöltve: 2007. 10. 10.
- Fenyvesi István 1997. *Az orosz szleng és kutatása*. In: Kis Tamás (szerk.). *A szlengkutatás útjai és lehetőségei*. Debrecen.
www.mnytud.arts.klte.hu/szleng/szl_kut/03miaszl/04peter2.doc Letöltve: 2007. 10. 20.
- Fenyvesi István 2001. *Orosz–magyar és magyar–orosz szlengszótár*. Syca Kiadó. Budapest.
- Jegorova, E. N. – Егорова, Е.Н. 2010. *Ментальная сторона концепта <словесное оскорбление>* (A verbális sértés konceptusának mentális oldala) In: Вестник Вятского гуманитарного государственного университета. Серия «Филология и искусствоведение». №1 (2)/2010. 16–19.
http://siberia-expert.com/publ/stati/stati/mentalnaja_storona_koncepta_lt_slovesnoe_os_korblenie_e_n_egorova/6-1-0-73 Letöltve 2011. május 10.
- Jelisztratov, Vlagyimir 1997. *Szleng és kultúra*. Szlengkutatás 2. Sorozatszerkesztő Kis Tamás. Fordította: Fenyvesi István
<http://mek.oszk.hu/01700/01712> Letöltve: 2007. 10. 20.
- Kis Tamás 1997. *Szemponatok és adalékok a magyar szleng kutatásához*. In: *A szlengkutatás útjai és lehetőségei*. Szerk. Kis Tamás. Szlengkutatás 1. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 237–293.
Interneten: <http://nevarchivum.klte.hu/szleng/tanulmanyok/hun-sl.htm> Letöltve: 2007. 10. 20.
- Kis Tamás 2007. *A szleng fogalmáról*. A Hét, 2004. december 16.
<http://ahet.ro/dossziek/tortenelem---tarsadalomtudomany/a-szleng-fogalmarol-1308-101.html> Letöltve: 2007. 10. 20.
- Kis Tamás 2011. *Alapismeretek a szlengről*
<http://mnytud.arts.unideb.hu/szleng/szleng.php> Letöltve: 2011. febr. 16.
- Lieli Mariann 1996. *Szóalkotásmódok a finn szlengben*. Debreceni Egyetem. Szakdolgozat. Témavezető: Kis Tamás.
www.nevarchivum.klte.hu/szleng/szakdolg/lieli_m.htm Letöltve: 2007. 10. 20.

- Lőrincz Julianna 2008. *A nyelvi agresszió kifejezése a műfordításban*. In: Acta Academiae Paedagogicae Agriensis. Nova series Tom. XXXV. Sectio Linguistica Hungarica. Redigit Zimányi Árpád. Eger. 2008. 182–198.
- Ország László 1966. *A mai angol szótárirodalom*. In: Szótártani tanulmányok. Szerk. Ország László. Budapest. 341–67.
- Péter Mihály 2002. *Alkalomhoz illően beszélni*. Népszabadság 2002. május 8.
Interneten: <http://nevarchivum.klte.hu/szleng/egyeb/peterism.htm> Letöltve: 2008. 10. 21.
- Szilágyi Ákos 2003. *Az igazi Viszockij*. Élet és Irodalom. 47. évf. 45. sz.
- Trudgill, Peter 1997. *Bevezetés a nyelv és a társadalom tanulmányozásába*. JGYTF Kiadó. Szeged. Fordította Sándor Klára.
<http://hu.wikipedia.org/wiki/Szleng> Letöltve: 2008. május 10.

Források

- Viczai Péter (szerk.) 2007. *A végzet dalai. Vlagyimir Viszockij versei és dalai*. Új Mandátum Kiadó. Budapest.
- Viszockij, Vlagyimir eredeti szövegeinek forrása: www.kulichki.ru Letöltve: 2007. 10. 15.

II. STÍLUSELEMZÉSEK

A funkcionális stilisztika elemzési módszere⁷

1. A funkcionális szemlélet a nyelvészetben

A nyelvi elemek funkcióinak figyelembevétele a kifejezendő tartalom megformálásában a 20. század elejétől kezdve nemcsak a grammatikában, hanem a stilisztikában, a szövegtanban, a kontrasztív nyelvészetben és más nyelvészeti diszciplínákban is fontos szerepet játszik. A grammatikában először a Prágai Nyelvész kör, valamint a Saussure nevével fémjelzett genfi nyelvészeti iskola kutatásaiban jelenik meg ez a vizsgálati módszer. Az egyes szövegek nyelvi kifejezéseinek a szöveg információtartalmában betöltött funkciójának leírása, a funkcionális elemzési szemlélet azóta folyamatosan jelen van a nyelvészeti kutatásokban (vö. Péter 1980, Szathmári 1996).

2. A funkcionális stilisztika történeti háttere

A funkcionális stilisztika történetéről, napjainkban is tartó fejlődéséről Szathmári István írt több könyvében és tanulmányában (vö. Szathmári 1983, 1994, 1996, 2002). E dolgozatomban elsősorban az ő munkáira támaszkodom. A funkcionális stilisztika története a Saussure-tanítvány Charles Bally kutatásaival indult el. Bally a korabeli francia nyelv szó- és kifejezőképességének elemeit dolgozta fel, és bár maga önálló funkcionális stilisztikai rendszert nem hozott létre, megalapozta a funkcionális stilisztikát, amely a genfi nyelvészeti iskola más kutatóinak munkásságában folytatódott és teljesedett ki.

Jules Marouzeau francia stilisztikájában a stílust magatartásnak, attitűdnek tekintette. A költői nyelvet vizsgálva szólt a hangok, szavak, a szónál a magasabb nyelvi szinteken lévő nyelvi elemek kifejező értékéről, valamint a versnyelv sajátosságairól is.

Marcel Cressot az 1940-es évektől kezdve foglalkozik a szépirodalmi művek stilisztikai vizsgálatával. Cressot a nyelvi elemek stílusértékének megnevezésére az **expresszivitás** (expresszivité) terminus technikust alkalmazza, amely Szathmári István terminológiájában **stílusérték** néven ismert (vö. Szathmári 1996). A stílusérték a nyelvi elemek asszociációs többletjelentése, amelyet azok egyrészt

---

⁷ A tanulmány a szerző azonos című munkájának felhasználásával készült. Első megjelenési helye: *Kultúrák párbeszéde* 2007. Pandora Könyvek 10. EKF Líceum Kiadó. Eger. 57–64.

a szótárakban is jelölten, lexikalizálódott formában, másrészt alkalmilag, a konkrét kontextusban más nyelvi kifejezések jelentéseinek hatására vesznek fel.

A magyar funkcionális stilisztika megalapozója és rendszerének kidolgozója Szathmári István. A kolozsvári stílusiskola kutatója, Szabó Zoltán is számos stílusvizsgálatot végzett a funkcionális stilisztika módszerével, többek között magyar forrásnyelvi szövegek és azok idegen nyelvű, elsősorban román célnyelvi változatainak egybevetésével (vö. Szabó 1968, 2003). A nyitrai stílus- és műfordító-iskola több kutatójának munkássága ugyancsak hozzájárult a funkcionális szemléletű stilisztika és egy új tudományos stilisztikai diszciplína, a műfordítás-stilisztika kialakulásához (Popovič 1980, Zeman 1993).

3. A funkcionális stilisztika elemzési módszere

Az alábbi fejezetben a szövegek funkcionális stilisztikai elemzési módszerének lényegét Szathmári István munkái alapján ismertetem. „A funkcionális stilisztika – amely a funkcionális szemléletű nyelvtudományi irányzatokból nőtt ki a XX. század elején, illetve a század első felében – a nyelvi-stilisztikai és a nyelven kívüli, úgynevezett extralingvális eszközöknek mint variánsoknak a kialakult szerepét, továbbá a mondanivaló kifejezésében és az alkotás egészében betöltött kommunikatív funkcióit, valamint azt vizsgálja, hogy a jelzett stílusjelenségek milyen beszédmódban otthonosak” (Szathmári 2002: 435.)

A funkcionális stilisztikának három fontos kategóriája van: a stílusréteg, a stílusárnyalat és a korstílus. A funkcionális stilisztikai vizsgálat középpontjában tárgyának megfelelően a funkcionális stílusok állnak, amelyek valamely konkrét céllal létrejött kommunikációs szövegek komplex nyelvi kifejezésrendszerét vizsgálják a szövegalkotás más kritériumainak függvényében (pl. a szöveg témája, műfaja, a szöveg alkotójának közlési szándéka stb.). Mindezek a kategóriák a műfordítás-stilisztikai elemzésekben a forrásnyelvi és célnyelvi szövegek egybevető stilisztikai vizsgálatakor is fontos szerepet játszanak (vö. Lőrincz 2007). Az egyes szövegek stílusának funkcionális módszerrel történő elemzésekor a szöveg különböző szintjeit vizsgáljuk (vö. Szathmári 2002).

3.1. Az akusztikai szint

A szöveg hangtani jelenségeinek, a hangok esztétikai hatásának (pl. jóhangzás, rosszhangzás, hangszimbolika), a szépirodalmi, különösen a költői szövegek prozódiai sajátosságainak (rím, ritmus), az alliterációnak és egyéb, a szöveg tartalmi mondanivalójának kifejezését erősítő vagy gyengítő (adekvát, inadekvát) funkcióinak vizsgálata tartozik ide elsősorban. Az itt felsoroltak között természetesen vannak olyan elemek is, amelyek a szöveg más szintjein is szerepet játszanak. Például az enjambement átmenetet alkot a hangzás szintjén és a mon-

datszinten elhelyezkedő elemek között, hiszen nemcsak sorátlépés, hanem többnyire szintagmákat vagy tagmondatokat választ el egymástól.

3.2. A szó- és kifejezőkészlet szintje

A szövegnek azt a szintjét, amelyen a szókincs különböző elemeit vizsgáljuk, lexémaszintnek is nevezzük. Ezen a szinten a különböző lexikológiai jelentésvi-szonyok (szinonímia, poliszémia, homonímia, variativitás stb.), a lexéma értékű nyelvi elemek (idiómák, frazémák stb.), a mondatnál kisebb ismétlődő nyelvi egységeknek a szöveg stílusában betöltött funkciójának a vizsgálatát végezzük el. A stílus maga is a nyelv szinonimakészletéből történő válogatás a paradigma-tikus tengelyen, és a kiválasztott elemeknek a szövegalkotó szándékától, a szöveg témájától, műfajától, a feltételezett befogadókra tett hatásszándékától stb. függő elrendezése a szintagmatikus tengelyen. A szó- és kifejezőkészlet szintje a képi szint mellett, illetve attól elválaszthatatlanul van jelen a költői és széppró-zai, de sokszor a drámai szövegekben is.

3.3. Az alak- és mondattani jelenségek szintje

A szövegnek ez a szintje a grammatikai szint. A stíloselemzésben a gramma-tikai szinten az egyes morfémák, szófajok, szintagmák stílusértékét vizsgáljuk elsősorban. Meg kell jegyeznünk, hogy minden szinten fontos, hogy a stílust a nyelvi elemek nyelvi sztenderdbeli használatától való eltérésként, valamint a nyelvi elemek gyakorisági eloszlásaként is értelmezzük, hiszen így érhetjük tetten azokat a konnotációkat, amelyek a művészi szövegegész jelentésének lényeges részét alkotják (vö. Tolcsvai Nagy 1996, Kemény 1998). A konnotáció fogalmának sokféle értelmezése ismert a szakirodalomban, ezek közül most csak egyet emelek ki, Péter Mihály pontos és tömör megfogalmazását: „Konnotáción a szó szignifikatív jelentésmagva körül kialakult és állandósult különféle (sze-mantikai, kulturális, történeti stb.) asszociációs jegyek összességét értjük” (Péter 2005: 192).

A grammatikai szintet vizsgálva megállapíthatjuk például, hogy az igék gya-kori előfordulása dinamikussá, míg a névszói dominancia statikussá teheti a szöveg stílusát. A toldalékmorfémák közül a magyar nyelvben különösen a kép-zőknek van olyan szerepük, amelyek az alapszó jelentéséhez újabb jelentésele-meket adnak hozzá. De ugyanezen a szinten vizsgálhatjuk az aktuális tagolás, a mondatfajták, a szokásostól eltérő mondat szerkezetek, az eltérő modalitás stí-lisztikai értékét, a különböző retorikai kérdések funkcióját is.

Az alak- és mondattani jelenségek szintje szoros kapcsolatban van az alakza-tok kérdésével is, hiszen a trópusokat és az alakzatokat nemcsak a szemantikai valenciaszabályok által meghatározott nyelvi kifejezésektől való eltérések, ha-nem a grammatikai elemek rendszerszerű kapcsolódásától (grammatikai valen-

cia) eltérő szerveződések hozzák létre. Így az alakzatokat ezen a szinten is tárgyalhatjuk (vö. Gáspári 2003, Szikszainé Nagy 2007).

3.4. A képi szint

A szöveg képi szintjén a képszerűség különböző elemeit vizsgáljuk. Szathmári István képtipológiája alapján: **a leíró képeket, a szóképeket, a komplex képeket és az irodalmi vagy költői képeket.**

3.4.1. Leíró képek

Szathmári István azokat a képeket nevezi leíró képeknek, amelyekben nincs „másság”, azaz a képi elemek jelentése nem mutat túl azok denotatív jelentésein, összekapcsolódásuk következtében nem jön létre a képszerűségben szemantikai váltás.

3.4.2. Szóképek

A klasszikus retorikában trópusoknak nevezett képeket nevezik a hagyományos magyar stilisztikai szakirodalomban szóképeknek. Ezek legfontosabb típusai: a metafora, a megszemélyesítés, a metonímia, a szinekdoché.

Kemény Gábor a szóképeket olyan **elemi képeknek** tartja, amelyekből a komplex és a továbbszótt képek szerveződnek (vö. Kemény 1987, 2002).

Szikszainé Nagy Irma a szóképek hagyományos típusaira az **egyedi képek** elnevezést javasolja (Szikszainé Nagy 2007: 417).

Zalabai Zsigmond pedig a trópusok nem mindegyikére fogadja el a hagyományos magyar stilisztikák szókép terminusát, helyettük a **kettős kép** elnevezést alkalmazza (vö. Zalabai 1986). A kognitív képelméletekben pedig egészen más megközelítésű képterminológiával találkozhatunk (Tolcsvai Nagy 1996, Domonkosi 2001, 2005, Kövecses 2005).

3.4.3. Komplex képek

Komplex képeknek Hankiss Elemér azokat a képeket nevezi, amelyekben két vagy több szókép vagy más képi elem úgy kapcsolódik össze a szövegben, hogy a képet alkotó elemek jelentéssíkjában váltás következik be (vö. Hankiss 1969). Például: *A kirakatban lila dalra kelt egy nyakkendő* (Tóth Árpád: Körúti hajnal). Ebben a komplex képben az inverzió révén szinesztézia jött létre (*lila dal*), amelyhez a *nyakkendő* szónak a képi síkba szerkesztésével újabb metafora (igei megszemélyesítés) társult. A két képi elemnek a jelentése a közös kontextusba illesztés révén megváltozott, szemantikai síkváltás következett be, így komplex kép keletkezett.

3.4.4. Irodalmi vagy költői képek

Szathmári István irodalmi vagy költői képeknek nevezi azokat az összefüggő képrendszereket, amelyek a kisebb vagy nagyobb szövegrészeket vagy az egész szöveget kohéziós erőként összefogják. Kemény Gábor ezek egy részét **tovább-
szótt képeknek** nevezi (vö. Kemény 1987, 2002).

3.5. Az extralingvisztikus elemek szintje

Az extralingvisztikus vagy extralingvális elemek kifejezést Szathmári István a korábbi szakirodalomnál (vö. Zolnai 1957) szűkebb értelemben alkalmazza. Szathmári István a következő nyelven kívüli jelenségeket tartja számon az extralingvisztikus elemek szintjén: írásformák, nyomdatechnikai eszközök, központosítás, montázs, kollázs stb. Hozzátehetjük, hogy a mai modern szövegszerkesztési technikák egyes stíuselemei is ide tartoznak, például a betűtípusok, a bekezdések alkalmazása, valamint az illusztrációul szolgáló grafikonok, képek, ábrák, amelyek a szöveg egészének stílusára kiható elemek lehetnek.

3.6. A stilisztikai alakzatok szintje

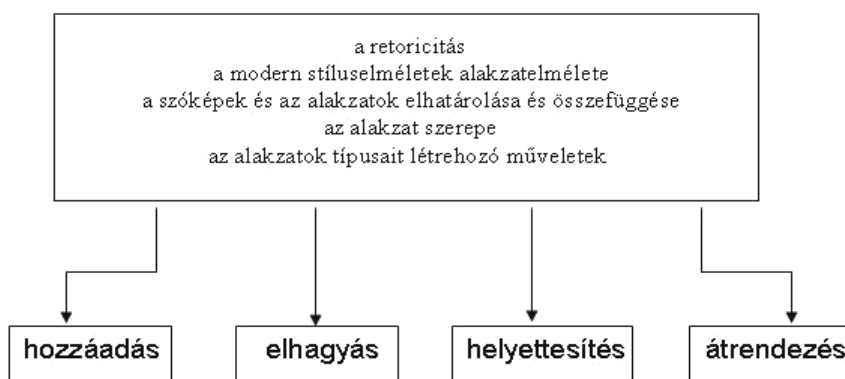
A mondaton túlmutató jelenségek közül Szathmári István elsősorban a különböző stílusú szövegekben gyakrabban előforduló alakzatokat tárgyalja ezen a szinten, megjegyezve, hogy „Ilyen szintről nem szoktunk beszélni, de az itt említendő jelenségeket érdemes külön csoportban tárgyalni, mert egyrészt máshova nem vagy csak nagyon nehezen sorolhatók be, másrészt pedig ez a csoport mintegy átmenet az egész művet alkotó kohéziós és stiláris eszközökhöz” (Szathmári 1983: 349).

Hozzá kell tennünk azonban azt is, hogy minden olyan, a szövegszinthez tartozó domináns stíuselem, amely a szövegkoherenciát biztosítja, szövegstilisztikai eszköz is egyúttal, különösen akkor, ha más szövegelemekkel együtt rendszert alkot az adott szövegben.

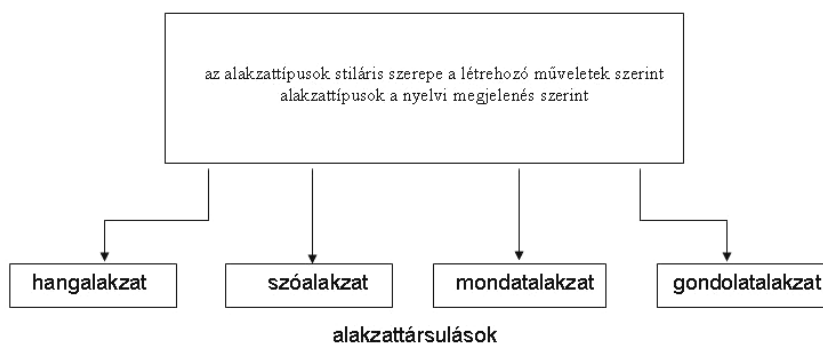
Gáspári László (2003) az alakzatoknak a konkrét szövegben „az élménynek formát adó gondolatalakzat(ok) lebonthatóságához, az alakzatok komplex (funkcionális) társulásához és lehetséges grammatikai szerveződéséhez” nyújt eligazodási lehetőséget. Minthogy a nyelvvel formálódnak ki az alakzatok, és az alakzatok mindenkor aktualizált funkciója a szöveg létrejöttében megnyilvánuló stílus, a stilisztika voltaképpen funkcionális grammatika is, grammatikai formákkal történő jelölés. A szemantikai viszonyok szintaktikai formái – a nyelv kötött kötetlenségének a határain belül – jelölő-összetevők, esztétikai értéktoposzok, a szintagma-, mondat- és a szövegszinten létező, de együttesen funkcionáló alakzatformák” (Gáspári 2003: 5).

Az alakzatok a szöveg szintjén többnyire alakzategyüttesekben vagy más néven **alakzattársulásokban** vannak jelen, így alkotva a szövegben olyan egységet, amelynek funkciója a szöveg szerzője által kifejezendő tartalom nyelvi megvalósulása. Rozgonyiné Molnár Emma alakzattársulásoknak azokat az egymással szoros kapcsolatban lévő alakzatokat nevezi, amelyek a keletkezés folyamatában a szövegszerkesztés menetében létrejövő láncot alkotnak (Rozgonyiné Molnár 2002: 2).

Ha az alakzatok fogalmát röviden kellene megadnunk, nehéz helyzetben lennénk, ugyanis az ókori retorikai rendszerektől napjainkig sincs teljes egyetértés a szakirodalomban az alakzatok típusainak leírásában. Ha csak a hazai alakzatkutatás irodalmát vizsgáljuk is, számtalan tanulmányt kellene megemlítenünk, amelyek az alakzatokat különböző szempontokból tárgyalják (vö. Bencze 1996; Gáspári 2003; Szikszainé Nagy 2007). Az ELTE Mai Magyar Nyelvi Tanszékei mellett működő Stíluskutató csoport Szathmári István vezetésével mintegy nyolc évet felölelő munkájaként elkészítette a retorikai-stilisztikai alakzatlexikont, amely 2008-ban jelent meg a Tinta Könyvkiadónál. Ez az alakzatlexikon hasznos segédkönyv mind az alakzatok rendszerének elméleti áttekintéséhez, mind pedig a funkcionális stilisztikai szövegelemzési módszer gyakorlati alkalmazásához. Az alakzatok rendszerének vázlatát Szikszainé Nagy Irma a következőképpen adja meg:

1. ábra: Az alakzatok tipológiája a retorikusság kifejezésében betöltött funkció szerint (Szikszainé Nagy 2007: 468)

2. ábra: Az alakzattípusok stiláris szerepe a létrehozó műveletek szerint
(Szikszainé Nagy 2007: 268)

A fenti táblázatok átfogó képet adnak a retorikai-stilisztikai alakzatrendszer-ről, a szerző *Magyar stilisztika* című könyve (2007) pedig részletesen tárgyalja az egyes műveletekhez tartozó alakzattípusokat és altípusokat, illetve az alakzatoknak a szöveg stílusában betöltött funkcióját.

Felhasznált irodalom

- Bencze Lóránt 1996. *A szóképek, az alakzatok és a metaforaalkotás*. In: Szathmári István (szerk.): *Hol tart ma a stilisztika?* Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest. 234–309.
- Domonkosi Ágnes 2001. *A képszerkezet jelentésviszonyai Baka István Tájékp, fohással című költeményében*. In: Kemény Gábor (szerk.): *A metafora grammatikája és stilisztikája. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához X*. Tinta Könyvkiadó. Budapest. 69–75.
- Domonkosi Ágnes 2005. „*Belül ég, de kívül éget*”. *A kint-bent viszonylat megjelenítése József Attila költészetében*. In: Szikszainé Nagy Irma (szerk.): *József Attila, a stílus művésze*. A Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai. Debrecen. 84. 63–71.
- Fónagy Iván é. n. (1999). *A költői nyelvről*. MTA Nyelvtudományi Intézet. Corvina. Egyetemi Könyvtár. Budapest.
- Gáspári László 2003. *A funkcionális alakzatelmélet vázlata*. Pázmány Péter katolikus Egyetem. Piliscsaba.
- Hankiss Elemér 1969. *A népdaltól az abszurd drámáig. Tanulmányok*. Magvető Kiadó. Budapest.
- Kemény Gábor 1987. *Elemi kép – komplex kép – továbbszótt kép*. In: *Magyar Nyelvőr*. 162–174.

- Kemény Gábor 1998. *A szövegstílus három összetevőjéről*. Magyar Nyelvőr 133–142.
- Kemény Gábor 2002. *Bevezetés a nyelvi kép stilisztikájába*. Tinta Könyvkiadó. Budapest.
- Lőrincz Julianna 2007. *Kultúrák párbeszéde*. Pandora Könyvek 10. EKF Líceum Kiadó. Eger. 58–66.
- Péter Mihály 1980. *A prágai iskola*. In: Nyelvi rendszer és nyelvhasználat. Szerk. Balázs János. Tankönyvkiadó. Budapest. 116–137.
- Péter Mihály 2005. *Nyelv, stílus, költői beszéd*. Válogatott tanulmányok. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához XLIX. Tinta Könyvkiadó. Budapest.
- Popovič, Anton 1980. *A műfordítás elmélete* (ford. Zsilka Tibor). Madách Kiadó. Pozsony.
- Rozgonyiné Molnár Emma 2002. *Alakzattársulások egy szépprózai műalkotásban (Szomorú Dezső. A párizsi regény)*. In: Szathmári István (szerk.): Az alakzatok világa, 8. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest.
- Szabó Zoltán 1968. *Kis magyar stilisztika*. Irodalmi Könyvkiadó. Bukarest.
- Szabó Zoltán 2003. *A stilisztikai invarianciáról*. In: Hajdú Mihály – Keszler Borbála (szerk.): Köszöntő könyv Kiss Jenő 60. születésnapjára. ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézete, Nyelvtudományi Társaság. Budapest. 213–215.
- Szathmári István 1983. *Beszélhetünk-e szövegstilisztikáról?* In: Rácz Endre – Szathmári István (szerk.). Tanulmányok a mai magyar nyelv szövegtana köréből. Tankönyvkiadó. Budapest. 284–297.
- Szathmári István 1994. *Stílusról, stilisztikáról napjainkban*. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest.
- Szathmári István 1996. *A funkcionális stilisztika megalapozása*. In: Szathmári István (szerk.): Hol tart ma a stilisztika? Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest. 13–33.
- Szathmári István 2002. *A stíluselemzés elmélete és gyakorlata*. Kodolányi Füzetek 16. Kodolányi János Főiskola. Székesfehérvár.
- Szikszaíné Nagy Irma 2007. *Magyar stilisztika*. Osiris Kiadó. Budapest.
- Tolcsvai Nagy Gábor 1996. *A stílusfogalom értelmezése a nyelvi norma viszonyában*. In: Szathmári István (szerk.): Hol tart ma a stilisztika? Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest. 81–107.
- Zalabai Zsigmond 1981. *Tűnődés a trópusokon*. Kalligram Kiadó. Pozsony.
- Zeman László 1993. *Stílus és fordítás*. Madách Kiadó. Pozsony.
- Zolnai Béla 1957. *Nyelv és stílus*. Gondolat Kiadó. Budapest.

Példa egy vers képi szintjének nyelvi szerkesztettségére⁸

1. Bevezető megjegyzések

Az irodalmi művek megközelítésének sokféle módszere van. Mindegyiknek elsődleges célja azonban a mű szövegének minél teljesebb megismerése, a látható és a rejtett tartalmi-gondolati, szerkezeti, képi és más stílusbeli összefüggések feltárása.

A stíluselemzési módszerek, bár egyik-másik céljában, az elemzendő szöveg különböző részeinek vizsgálatában lényeges eltéréseket mutathatnak más módszerekhez képest, szervesen kiegészíthetik egymást az iskolai szövegelemzési gyakorlatban.

A stíluselemzési módszerek közül jómagam a költői szöveg elemzésekor a funkcionális stilisztikai elemzést tartom célszerűnek, mivel ennek segítségével a szöveg minden rétegének stíluslemei, a köztük lévő összefüggések, valamint az egész szöveget átfogó stíláriis kohézió feltárható. Szathmári István és Szikszainé Nagy Irma több tanulmányukban ismertették a módszer lényegét (vö. Szathmári 1994, 1996, 2002, Szikszainé Nagy 2007).

Mivel jelen dolgozatom témája egy vers képi szintjeinek nyelvi megformálása, részletesen a képi szint elemeivel foglalkozom, de szükségképpen érintem más, az elemzett szövegrészhez szervesen hozzátartozó szint vizsgálatát is. A képi szint elemzésekor szólnunk kell röviden a képfogalom értelmezéséről is, ugyanis a kép szóhoz nyelvünkben sokféle jelentés kapcsolódik. A kép lexéma poliszémájában az egyes jelentések egymástól sokszor nagyon eltérőek. Mást jelent például egy képzőművészeti kép, amely érzéki, konkrét megjelenítése a tárgynak, azaz ikon, s megint mást a nyelvi kép, a szimbólum egy fajtája, amely a festménytől eltérően nem elsősorban a külső, hanem a belső szemlélethez szól. Természetesen az irodalmi szövegnek is vannak olyan képi elemei, amelyek elsődleges célja a leírás, a képi ábrázolás. Ezeket a stilisztikai szakirodalomban azonban nem minden szerző tekinti képnek, mivel a leíró képet alkotó szavak jelentései közel vannak az ábrázolt valóságdarabhoz, nincs bennük rejtvénytűzés, nem költői rébuszok, a tudatot nem serkentik nagyobb munkára a megfejtésükhöz (vö. Szathmári 1994).

2. A kép fogalmának értelmezése a stilisztikai szakirodalomban

A stilisztikai szakirodalomban a szerzők egy része képnek csak azoknak a jeleknek a szemantikai kapcsolatát tekinti, amelyekben a képet alkotó nyelvi ele-

---

⁸ A dolgozat első változatának megjelenési helye: V. Raisz Rózsa (szerk.) *Anyanyelv és iskola az ezredfordulón* 1997. XII. Anyanyelvoktatási napok, Eger. 1996. július 8–11. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 207. sz. Budapest. 291–296.

mek jelentései metaforikus vagy metonimikus motiváció révén kapcsolódnak össze. Ezek a klasszikus retorikából trópusok néven jól ismert képek, amelyeket a magyar stilisztikai szakirodalom a **szókép** műszóval nevez meg (vö. Szathmári 1994). Zalabai Zsigmond **kettős képeknek** nevezi őket, pontosabban azokat a trópusokat, amelyekben két jel (jelegyüttes) szemantikai kölcsönviszonya olyan formában valósul meg, „amely A-t B, B-t pedig A szemszögéből ábrázolja, szemlélteti, minősíti, ítéli meg” (Zalabai 1986: 57). Szathmári István (vö. Szathmári 1994) a szépirodalmi szövegekben a következő képtípusokat különíti el: leíró kép, szókép, komplex kép, irodalmi kép.

Leíró képek azok a képek, amelyekben a képet alkotó nyelvi elemek elsődleges fogalmi jelentéseikben szerepelnek, elsődleges céljuk a költői gondolat érzékletessé tétele, vizuális megjelenítése. Ilyen leíró képeket szép számban találunk például Petőfi költészetében. Például:

„Nyári napnak alkonyúlatánál
Megállék a kanyargó Tiszánál” (Petőfi: A Tisza)

A trópusok – magyar műszóval szóképek – olyan képek, amelyeknek alkotó elemei metaforikus vagy metonimikus szemantikai motiváció révén kapcsolódnak össze. Például: „**Kezed párnámra hull, elalvó nyírfaág**” (Radnóti: Tétova óda) Ezeket Kemény Gábor **elemi képeknek** nevezi, ugyanis belőlük jönnek létre a szövegeket átszövő, ún. továbbcsúszott képek (Kemény 1987: 162).

A komplex kép fogalmát Hankiss Elemér vezette be a szakirodalomba József Attila képeinek hatásfokát vizsgálva (Hankiss 1985: 490). Ahhoz, hogy komplex kép jöjjön létre egy szövegben, legalább két metaforának, illetve egy metaforának és egy másfajta képnek (metonímia, szinekdoché) vagy a szóképhez hasonló képszerű elemnek (hasonlat) kell összekapcsolódnia úgy, hogy az elemi képek között többszörös síkváltás jöjjön létre, miközben a befogadó tudat megfejtje a képi és szövegjelentést. Például: „**Egy kirakatban lila dalra kelt/ Egy nyakkendő**” (Tóth Árpád: Körúti hajnal)

Irodalmi vagy költői képeknek nevezzük az előző képfajtákból építkező, egy összefüggő szövegrészleten vagy teljes szövegen végigvonuló képrendszereket, amelyek a szöveg szervező erejét alkotják. Ilyen kép például az allegória, a szimbolikus kép, a romantikus vízió. Ezt a képtípust Kemény Gábor **továbbcsúszott képnek** nevezi. „Aszerint, hogy miből s hogyan fejlődött ki, két fő válfaját különböztetjük meg a továbbcsúszott képeknek: az egyik egy központból, egy alapképzettársításból sugárzik szét lineárisan vagy koncentrikusan (ezek az „egy tőtől fakadó képszövevények”), a másik több felől, egymástól független(nek látszó) mikroképekből áll össze” (Kemény 1987: 70). Nézzünk egy példát a továbbcsúszott képre is!

**„Kezed párnámra hull, elalvó nyírfaág,
de benned alszom én is, nem vagyok más világ.
S idáig hallom én, hogy változik a sok
rejtelmes, vékony, bölcs vonal
hűs tenyeredben”** (Radnóti: Tétova óda)

A képekről lehetne még tovább szólni, hiszen bőséges szakirodalma van a témának, de e tanulmány elsődleges célja az elméleti ismeretek alkalmazásának bemutatása egy Babits-vers elemzésével. Elsősorban a középiskolai magyar szakos tanárkollégáknak kívánok vele mintát adni a versszöveg nyelvi-stilisztikai elemzéséhez.

3. Babits Mihály *Szerenád* című versének elemzése

Dolgozatom következő részében Babits Mihály *Szerenád* című versének képi szintjét elemzem a funkcionális stilisztika módszerével. Természetesen a vers többi szintjét sem hagyhatjuk figyelmen kívül az elemzés során, mivel azok mind szemantikailag, mind pedig grammatikai szerkezetüket tekintve szoros összefüggésben vannak a képi szinttel.

3.1. A vers keletkezési körülményeiről

A vers létrejöttéről annyit tudhatunk, hogy Babits Mihály fogarasi tanársága idejére, 1910-re tehető, és a *Recitatív* című kötet *Fogaras* ciklusában található. Kardos Pál írja róla: „A Szerenád legerősebben szólaltatja meg a fogarasi versek közül Babits nosztalgiáját a távoli szülőföld iránt, annyival inkább, mert az irdatlan távolság „kedvesétől” is elválasztja. A költőt ezekben az években, amikor csak hosszas, kényelmetlen utazás árán juthat a karácsonyi vagy húsvéti vakáció néhány napjára haza, Szekszárdra, valóban szerelem (és nem viszonzatlan) fűzi egy fiatal lányrokonához” (Kardos 1972: 186).

3.2. A vers címének jelentése

A *szerenád* Az idegen szavak szótárában: 1. 'éjjeli zene', 2. jelentése: 'szórakoztató, könnyed, több tételes zenei mű kisebb zenekarra vagy énekegyüttesre' (Bakos 1994: 734). A *szerenád* mindkét jelentéséhez közelít a versben a szó kontextuális jelentése, hiszen részben a szeretett nőnek szóló hódolat kifejezője (első jelentés), másrészt pedig több témáról is írt a szövegben Babits, ahogyan azt az alcíme is tanúsítja. „Szerenád, melyben a költő kedvese szépségét dicséri és a saját szomorú bújdosásait és egyéb bánatait igen keserűli”. Babits versének témakifejtő alcíme evokáció is, amely a magyar versírói hagyományt idézi. A Balassi költészettel kezdődő, majd a kuruc bujdosó versekkel folytatódó rokon hangú költészettel mutat – alighanem szándékolt – rokonságot.

3.3. A vers akusztikai hatása

A *Szerenád*, mint a ciklus többi verse is, rendkívül zenei hatású. Nemcsak a vers címe jelzi ezt, hanem ezt bizonyítja a szöveg akusztikai szintje is. J. Soltész Katalin Babits Mihály költői nyelve (1965) című könyvében részletesen elemzi a vers hangzási szintjét. A szerző a hangszimbolikával, a vers rímtechnikájával foglalkozik elsősorban, de kitér a sorok hosszúságából, valamint a szóhasználatból adódó stilisztikai jellemzőkre is. J. Soltész a következőket írja a versről: „Babits legmegkapóbb zeneiségű verse a... Szerenád. Ritmusát a hosszú és rövid szótagok szabályos, egyenletes váltakozása határozza meg: ez a magyar fülnek oly kedves, mert a természetes beszédhangsúlyon alapuló magyaros ütemezéshez legközelebb álló trocheus” (J. Soltész 1965: 8).

3.4. A vers képi szintje

A vers képi szintjének elemzéséhez Szathmári István képfelosztását veszem alapul (vö. Szathmári 1994). Az első, a negyedik és az ötödik versszak tartalmaz elsősorban **leíró képeket**. A versindító kép egy őszi hangulat leírása. A monotonitás érzékeltetésének nyelvi-stilisztikai eszközei a leíró képeken kívül az ismétléses alakzatok. A *nád* és a *zene* szavak megismétlésével a szövegalkotó célja valószínűleg az volt, hogy a két sor zenei és hangulati elemeinek révén is erősítse a monoton szélzúgás által keltett akusztikai hatást (vö. Kabán 2008).

Az első versszak utolsó három sorának képi elemei a második képi szinthez tartozó **szóképek**. Az „*ima rád e szerenád*” sor predikatív grammatikai szerkezetű teljes metafora, melynek tagjai között szemléleti hasonlóság révén létrejött társítás hoz létre kapcsolatot. Az *ima* és a *szerenád* közös szemantikai jegye az áhítat. A metafora azonosító tagja, az *ima* előrevetíti a következő sor metaforikus képét, amelynek jelentéstartománya azonos az azt megelőzőével, és ezen a szemantikai alapon bővül komplex, majd pedig továbbbszótt képpé.

A „*tested titkos templomát*” teljes metafora grammatikai formája birtokos jelzős szintagma. A komplex képben összekapcsolódó szavakat kezdő kemény *t* hangok halmozása az objektív elemi hangszimbolika révén az eddigi, elsősorban lágyabb zenei hangok után akusztikai váltást hoznak létre, ugyanis a szilárdabb kép felépítéséhez keményebb hangok illettek. „... ebben a két sorban... már nemcsak álomról van szó, hanem anyagi valóságról, melyet a költő képzelete más szilárd tárgyak képsíkjára vetít: a szeretett nő testének titkos templomáról” (J. Soltész 1965: 8). A következő összefüggő képrendszer elmeinek hangállománya is ezt igazolja:

„*Elefántcsont palota
boltozatos melled*”

*kettős márványoszlopa
nyugszik egymás mellett.*

*fejed fenn a vánkoson
tornya, melyen átoson
lágý tömjénlehellet.*”

Mint ahogyan Babits verseinek olvasásakor sokszor tapasztalhatjuk, ebben a versében is több metafora összekapcsolásával hoz létre összefüggő képrendszert a költő, amelyet allegorikus képnek is nevezhetünk, ugyanis a kép két szintje között szemantikai és vizuális párhuzam van: egyszerre látjuk a kettős márványoszlopú tornyos elefántcsont palotát és az alvó nő testét. Az allegória két teljes metafora egybeszövődésével jött létre, melyben a szervező elem a palota, ennek tornyával, kettős márványoszlopával azonosítja a költő az alvó nő testrészeit. A verssorok sorrendjének felcserélésével, inverzióval, valamint az összetartozó képi elemek elválasztásával a két képi sík szervesen összekapcsolódik az allegorikus képben. Az egyik metafora: *elefántcsont palota / kettős márványoszlopa / boltozatos melled*. A másik: *fejed fenn a vánkoson / tornya*...

A képek nyelvi szerkezete alanyi-állítmányi szintagma. A két szintagma a szövegben további grammatikai elemekkel, jelzőkkel bővül. Babits költészetében gyakori az ilyen típusú teljes metafora. Az elemzett képben a *boltozatos* jelző egyszerre tartozik a templomhoz és a női testhez. A palota *elefántcsont* jelzője pedig a kedves testének színét idézi fel. Az *elefántcsont palota* kép a görög mitológiához is kapcsolható, hiszen Babits számos versének tartalmi és képi elemeit meríti az antik világból, például a *Danaidák* című versében. A metaforákból felépülő allegorikus kép külső hasonlóság alapján létrejött azonosítás.

A második metaforában ugyanez az átszövődés figyelhető meg a képi elemek között: *fejed, tornya* (ti. az elefántcsont palotáé). E kép azonosító tagja az előző kép azonosító tagjával birtokos jelzős szintagmát alkot. A *tömjénlehellet* metafora összetett szó alakú expresszív kép, hiszen egyetlen lexémában fejeződik ki a hasonlósági társítás: az előtag az azonosító, az utótag az azonosított elem. Az *átoson / lágý tömjénlehellet* igei metafora, megszemélyesítés is.

A versszak rendkívüli zenei hatását fokozza a magánhangzók és a zöngés mássalhangzók együttesének és a zöngétlen mássalhangzóknak az aránya: 60:40%. A zeneiséget a tiszta rímek tovább erősítik. Ugyanakkor a templomkép leírásában a szavak hangteste keményebb akusztikai hatást kelt (vö. J. Soltész 1965).

A harmadik versszak első két sorában még érződik a lágyság az akusztikai hatás révén, de a képi síkváltással az álomkép is köddé válik. A *vasút, havas út, hó és bérc* leíró képek már kevésbé elvontak, csupán a távolság érzékeltetésére szolgálnak. „Igaz, ez a vasút csaknem zökkenéstelen trocheusok sínein, zengő sorközépi rímek között fut. Maguk a rímek a sorvégiek éppúgy, mint a belsők –

puritán hangrímek, sőt önrímek, amelyek csengésüket az azonos elemeket megelőző szótövek harmóniájától nyerik: *a vasúton – havas úton; nyáron át és télen át / nádon át és éren át*” (J. Soltész 1965: 9). Ez utóbbi két sor Arany János Tol-dijában is szerepel, csak más kontextusban: „*Bujdosik az 'éren', bujdosik a 'nádon'*” (Arany: Toldi, Negyedik ének, 2. vsz.). Bizonyára nem véletlen, hogy Babits a bujdosás érzékeltetésére, a távolság leírására nagy költőelődjének nyelvi fordulatát alkalmazza. A népköltéssel rokon hangnem szóal meg mindkét versrészletben az idézett sorok evokatív funkciója révén.

Eddig a versben nem szerepelt közvetlenül élőlény, a kedves képe is csak álomképként jelent meg, a költő pedig az egyes szám első személyű közvetlen lírai hanggal van jelen. A negyedik versszakban azonban két élőlény is megjelenik: az egyik az *őszike* 'őszti tücsök' jelentésű tájszó. A szó jelentésének megfejtését a *cirpel* hangutánzó szó is segíti. A másik élőlény a távolban felijedő *őzike*. Egyik élőlény megjelenése sem teszi azonban dinamikusabbá a szöveget, hiszen mindkettő távoli, magányos. Megjelenésük elsődleges funkciója a lírai én később már konkrét formában kifejezett magányérzetének előre vetítése.

Az utolsó két versszak leíró képei a monoton őszi szélzúgást idézik. Ez a versszak az első variációs ismétlése, ahogyan a szövegrészek szó- és hanganyaga, rímelése is mutatja. Az ismétlésen alapuló reddíciós alakzat (vö. Kabán 2008: 321) az őszi borongós hangulatot emeli ki: *béka zenél, zug a sás*. A következő szövegrészben a *bujdosás* szóval kifejezett változatlan ismétléses alakzathoz két különböző jelző kapcsolódik: *hosszú volt a bujdosás – szomorú a bujdosás*. Az *ezer esztendő* kép szinekdoché: a határozott számnévi jelzővel kifejezett jelzős szerkezet a végtelen időt érzékelteti. Ugyanez a szinekdochés szerkezet szerepel a következő sorban is, csak az archaikus *esztendő* szót a semleges stílusértékű *év* szinonimával helyettesíti a szerző. A szinonimikus ismétléses alakzat erősíti az idő végtelenségének érzetét. A *bujdosás* és az *ezer esztendő* nyelvi kifejezések szimbólumok is: a költő magányán kívül az örök emberi magányra, valamint a magyarság magányára is utalnak.

Ha a vers szintaktikai síkját vizsgáljuk, megállapíthatjuk, hogy minden versszak egyetlen mondat. Külön figyelmet érdemel a második versszak sorról sorra áthajló mondata. J. Soltész Katalin egy másik Babits-vers hasonló szerkezetéről írja: „az enjambement sorról sorra kigyóztatja – a többnyire hosszú mondatot” (J. Soltész 1965: 256).

4. Összegzés

A vers többnyire statikus képekből áll. Ezt mutatja szövegszavainak szófaji megoszlása is: a 124 szóból mindössze 16 ige. Az igék közül is a *zeng* és a *zenél* kevés dinamizmust kifejező szinonimikus ismétlések, és mindössze három igehez társul a mozgás képzete: *jöttem, szálltam, kel*. A többi ige vagy valamely belső történést kifejező, vagy hangutánzó mediális ige. A versben több névszó

állítmány is van, ezek teljes metafora azonosító tagjaként szerepelnek, amely a nominális hatást erősíti a vers témájának, hangulatának megfelelően. A *Szerenád* című vers képi elemei, akusztikai szintje, szó- és kifejezőkészlete harmonikus egységet alkotnak.

Felhasznált irodalom

- Bakos Ferenc 1994. *Idegen szavak és kifejezések szótára*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Fábián Pál–Szathmári István–Terestyéni Ferenc 1989. *A magyar stilisztika vázlat*. Tankönyvkiadó. Budapest.
- Fónagy Iván 1977. *Isméltés*. In: Világirodalmi lexikon. Akadémiai Kiadó. Budapest. 397–407.
- Hankiss Elemér 1985. *Az irodalmi mű mint komplex modell*. Magvető Kiadó. Budapest.
- Kabán Annamária 2008. *Isméltés*. In: Szathmári (szerk.) 2008. Alakzatlexikon. A retorikai és stilisztikai alakzatok kézikönyve. Tinta Könyvkiadó. Budapest. 320–323.
- Kardos Pál 1972. *Babits Mihály*. Gondolat Kiadó. Budapest.
- Kemény Gábor 1987. *Elemi kép–komplex kép–továbbszótt kép*. In: Nyr. 1987/1. sz. 162–73.
- Kemény Gábor 2002. *Bevezetés a nyelvi kép stilisztikájába*. Tinta Könyvkiadó. Budapest.
- Lőrincz Julianna 1997. *Példa egy vers képi szintjének nyelvi szerkesztettségére*. In: Anyanyelv és iskola az ezredfordulón. XII. Anyanyelv-oktatási napok, Eger. 1996. július 8–11. Szerk. V. Raisz Rózsa. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai. 207. sz. Budapest. 291–96.
- J. Soltész Katalin 1965. *Babits Mihály költői nyelve*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Szathmári István 1994. *Stílusról, stilisztikáról napjainkban*. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest.
- Szikszaíné Nagy Irma 2007. *Magyar stilisztika*. Osiris Kiadó. Budapest.
- Zalabai Zsigmond 1986. *Tűnődés a trópusokon*. Szépirodalmi Kiadó. Budapest.

Alakzatok és alakzattársítások Petőfi-versekben⁹

1. Bevezetés

Irodalmi szövegek alakzatait elemezve a legcélszerűbb az alakzatok rendszerét, az egyes alakzattípusoknak a rendszerben betöltött szerepét, funkcióját vizsgálni. Ez a funkció különböző aspektusokból elemezhető a kutatói szándéknak és a választott módszernek megfelelően, de sohasem öncélúan, a szöveg sajátos üzenetét figyelmen kívül hagyva. Ahogyan Gáspári László is írja: „Maga az irodalmi gondolkodás és diskurzus – a legtágabb értelemben – alakzatokba rendeződik, melyek élmény és világkép legáltalánosabb keretei. Ilyen például az *allegória*, az *irónia*, az *allúzió*, az *enigma*, az *anagógé*, a *hiperbola*, a *zeugma*, az *oximoron*, de ide tartozik a *dekonstrukció* is, melynek tételeznie kell egy olyan retorikai struktúrát (és valójában tételez is), amelyet kétségbe von ... Az említett alakzatok lehetnek a kor függvényei (allegória, irónia, anagógé), de lehetnek egy alkotói pályát fémjelző kategóriák is” (Gáspári 1999: 8). Ilyen értelemben vizsgálom jómagam is Petőfi ismétléses alakzatait és az ezekkel társuló alakzatokat Petőfi Sándor *A téli esték* és *A völgy s a hegy* című verseiben. Azért esett a választásom erre a két 1848-ban keletkezett versre, mert a szakirodalomban kevés utalás van rájuk. Ugyanakkor mindkét vers kiválóan alkalmas arra, hogy a különböző típusú alakzatok társulásait vizsgáljuk bennük.

2. *A téli esték* című vers alakzatainak elemzése

A vers kezdő sorai a nem sokkal később keletkezett *A puszta, télen* című verssel mutatnak rokonságot (vö. Fried–Szappanos 1987: 77–78). Az ún. negatív festés módszerével a hiányt mutatják be az anaforikus ismétléses alakzatok.

Hova lett a tarka szivárvány az égről?

Hova lett a tarka virág a mezőkről?

Hol van a patakzaj, hol van a madárdal?

S minden éke, kincse a tavasznak s nyárnak?

A versindító képet **anaforikus ismétlés**, **antitézis**, **szinonímia** valamint **subjectio** formálja parallelisztikus alakzategyüttesé. Idézett szövegünk utolsó két sorában a **gemináció enumeráció**val egészül ki, amely egyben **gradáció** (klímax) is. Ezeknek az alakzatoknak a funkciója a hiány fokozásával a feszültségkeltés, amely így a következő képsorokban bemutatott idilli belső világ kinti

⁹ A tanulmány első megjelenési helye: Szathmári István (szerk.): *A retorikai-stilisztikai alakzatok világa* 2003. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához XVIII. Tinta Könyvkiadó. Budapest. 128–133.

ellentétét hozza létre. Az antitézis mint alakzat Fónagy Iván szerint „...az ismétlés legügyesebben leplezett formája” (Fónagy 1990: 8).

A *tarka szivárvány* és a *tarka virág* minőségjelzős szintagmák közös szemantikai jegyeik alapján párhuzamos ismétléses alakzatok, amelyek között a hasonlóság mellett a fent és lent vertikális ellentéte is feszül, így ez antitézis is egyben. A **fent** és **lent**, **kint** és **bent** antitézissel mint gondolatalakzattal gyakran találkozunk Petőfi vers- és prózaszövegeiben. A fiktív dialógus (subjectio) válaszreplikájában azonos jelentésű és egymással ok-okozati viszonyban lévő megszégyesítések alkotnak gondolatalakzatot. A hiányzó kötőszó ellenére (aszindeton) magyarázó okfejtés az alakzat, hiszen odaértendő az *ugyanis* kötőszó. Implicit **parallelizmus**nak is felfogható ez az alakzat, melyet a szemantikai analógia szervez. Az alakzat elemei – a hófoltos föld és a rongyos gúnyájú koldus képe – között vizuális érintkezésen alapuló társítás jött létre.

*Olyan a föld, mint egy vén koldus, valóban,
Vállain fejér, de foltos takaró van,
Sok helyen kilátszik mezítelen teste,
Úgy áll a hidegben, s didereg ... az inség
Vastagon van bágyadt alakjára festve.*

A vers következő szerkezeti egysége horizontális – kint és bent – ellentétet alkot a természeti képpel. A **chiazmus** egy változata vezeti be az idilli belső világ megjelenítését, amelyet az utána következő magyarázó felsorolás nyomatékosít:

*Áldja istenét, kit istene megáldott,
Adván néki meleg hajlékot s családot.*

Az *áld* és a *megáld* igék az ’<Isten, sors stb.> testi javakban részesít’ alapjelentésükben közösek, így ebben a jelentésben szinonimák (ÉKsz. 1978: 25, 898). De felfogható az alakzat **repríz**nek is, hiszen nem teljes szinonímiáról van szó, mivel pragmatikai jelentéstöbbletet hordoz a *megáld* az *áld* igei lexémával szemben, ugyanakkor pedig a *meg* igekötő le is szűkíti az alapige jelentését.

A következő idézetben kiemelt **epanasztrophé** variációs ismétlésként Petőfi más versében is jelen van:

*Milyen boldogság most a jó meleg szoba,
S meleg szobában a barátságos család! (A téli esték)*

A *téli világ* (1845) című versben ez a motívum **subjectió**ba ágyazott **epanasztrophé**ként alkot komplex alakzatot:

*Hol a boldogság mostanában?
Barátságos meleg szobában.*

Petőfi ezt az idilli motívumot is többször szerepelteti variációs ismétlésként különböző szövegeiben. Ezeknek a látszólag redundáns elemeknek meghatározott funkciójuk van: egyrészt a befogadóval való közvetlen kapcsolatteremtés eszközei, másrészt az életmű egyes darabjai között is megteremtik a kapcsolatot. „Petőfi... elsősorban «közvetlenségével», érzelmi-indulati-hangulati töltéssel, szemantikával akar kommunikálni” (Martinkó 1973: 395).

Petőfi költészete bővelkedik **konvencionális szimbólumokban**, amelyek egy része szociális érvényű toposz. Ilyen például a *palota* és a *kunyhó*. A *téli esték*-ben a teljes metafora két pólusa **antitézist** alkot, amely egyúttal **hiperbola** is. E két szimbólum komplex alakzattá szerveződik a *Palota és kunyhó* című versben:

Most minden kis kunyhó egy tündérpalota

3. *A hegy s a völgy* című vers elemzése

Az adjekciós alakzatok komplex alakzatokká szerveződésének, a konvencionális szimbólumok szövegkohéziós erőként való működésének másik kiváló példája *A hegy s a völgy* című 1848 januárjában született vers is. Korábban utaltam rá, hogy Petőfi költészetében a fent és a lent ellentéte kedvelt alakzat, amely a különböző szövegekben különböző asszociációs társításokat létrehozva a legkülönbözőbb funkciókban fordul elő. Elegendő talán itt most csak az 1844-ben keletkezett *Az alföld* című versre utalnunk, melynek versindító képében a Kárpátok magas bércei és az alföld szembeállítását szerepel. Ez az antitézis motivikus ismétlésként megjelenik 1845-ben az *Úti jegyzetek*-ben is:

... folyton meredtek szemeim a **Kárpátokra**, az egymásra hányt millió piramisra. De lelkem, mint a gyermek, ki megpillantja, hogy gondviselője nem figyel rá, lelkem elsuhant észrevétlenül messzire, oda, hol nincsenek hegyek, hol hal-mok is alig vannak, hol a Duna omlik méltóságosan, mint Vörösmarty hőskölteményei, hol **puszták** nyúlnak el, hosszan, mintha a világ végét keresnék, hol a látkör egy óriás palota, melynek tetején a napnak gyémántcsillárja, s oldalán a **délibábok** tükrei függnék, mikbe kedvtelve szemlélik magokat **gulyák és ménesek** [...] ide, ide szállt lelkem a **Kárpátokról**, az én édes hazámba, a szép **Alföldre** (*Úti jegyzetek*, 455).

A hegy s a völgy című versben is ez az antitézis ismétlődik. A vers címe deiktikus utalásként szervezi a szöveg tartalmi-logikai-érzelmi struktúráját, így módon pragmatikus gondolatalkazat. A versindító anaforikus ismétlés két mondata olyan óhajtó modalitású feltételes időhatározói mellékmondat, amelyeknek főmondata interpozíciós alakzat, a zárójeles főmondat. Funkciója a megsemmisítés erősítése.

Ha én hegy volnék! (sóhajtott a völgy)

Ha én hegy volnék! Milyen isteni

A csillagok szomszédságából

A nagyvilágra letekinteni.

Az a boldog hegy ott uralkodik

Királyi széke dicső magasán

Körülövedzi hódolattal

Fejét a felhő tömjénfüst gyanánt.

A kelő nap, első sugáriból,

Tesz homlokára aranykoronát

S a lemenő palástul adja

Rá végsugárinak bíborát.

A hegy királyként való megjelenítése és ennek a képnek a kibontása adjekciós alakzat, metaforákból építkező továbbcsúszott kép. **Enumeráció**val és **hasonlaltat**tal válik a kép szemléletesebbé, s ezáltal komplex alakzattá. A negyedik versszak végén az **anforikus ismétlés** az **antitézissel**, valamint az azonos tövű, csak ragjaiban különböző lexémák variációs ismétlésével, a **polypoton**nal alkot újabb alakzategyüttest.

A vers második szerkezeti egysége az előzőnek szimmetrikus ellentéte. A tükröképszerűen felépített verskompozícióban a fő alakzatok az anforikus ismétlések, az óhajtó modalitású feltételes időhatározói mellékmondatok és az interpozíciós főmondat, amelyek ebben a részben is komplex alakzattá szerveződtek.

Ha én völgy volnék! (sóhajtott a hegy)

Ha én völgy volnék! Oh milyen rideg

Ez a magasság, a dicsőség,

Amelyet tőlem úgy irigylenek.”

A következő versszakban az előbbi alakzatokat a **poliszindetonnal** kombinálódó négy, egymással szoros grammatikai és szemantikai kapcsolatban lévő mellérendelő mondat egészíti ki. Az első és a második mondat, valamint a harmadik és a negyedik egymással kapcsolatos viszonyban vannak, az 1. és 2. a 3. és 4. mondattal viszont ellentétet alkotnak. Az utolsó két sor anforikusan ismétlődő mondatai tekinthetők **geminációs** alakzatnak is, mivel a *puszta* és a *hideg* egymás alkalmi szinonimái. A **szinonímiáról** mint adjekciós alakzatról szólva Fónagy Iván megkülönbözteti a valódi szinonimákat az alkalmiaktól. Mivel a szinonimának nincs egyértelmű definíciója, valódi szinonimáknak a hangalakjukban különböző, azonos denotatív jelentésű, pragmatikai jelentésükben eltérő

lexémákat tekintjük. "A skála másik végén az «alkalmi szinonimák» csak az adott kontextusban, csak egy bizonyos szempontból azonosítható szavak szerepelnek. Ilyen esetekben az eredetileg eltérő jelentésű szavak a szövegben az adott helyzetben gyakorlatilag egybeesnek... A szinonímia pusztán funkcionális. (A felhívó funkció szempontjából egyenértékűek a szavak.) Igen eltérő alapjelentésű szavak válhatnak alkalmi, funkcionális szinonimákká. Az alkalmi szinonímia alapfeltétele az objektív szemantikai tényezők értékcsökkenése, a szubjektív tényezők előtérbe kerülése" (Fónagy 1977: 401–402).

*Engem talál az **első** napsugár,
És az **utolsó** is rajtam ragyog,
És mégis mindig olyan **puszta**,
És mégis mindig olyan **hideg** vagyok.*

A két utolsó mondatban olyan **zeugma** van, amelyben a két összetett állítmány igei része, a kopula hiányzik az egyik névszói állítmány mellől. Meg kell azonban különböztetnünk a prototipikus zeugmától, amelyben egy két különböző lexémához tartozó önálló szemantikai jelentésű szó hiányzik. Például: „virágok s asszonyok nyílnak” (Ady). „Kapcsolatot alkotó detrakció a zeugma, amely többtagú szószerkezet valamely résztagjának elhagyása oly módon, hogy két paralel résztag közül a megmaradó átveszi az elhagyott résztag funkcióját is, egyúttal fölérendelt kapcsolatba kerül a többi taggal. Így jön létre több, ugyanazon módon rendezett szó vagy szószerkezet kapcsolata egy szintaktikailag föléjük rendelt szóval (ez többnyire ige vagy jelző)...” (Szabó G. – Szörényi 1988: 144–45).

A verset záró két utolsó szakasz ellentétet alkot egymással. Szemantikai és térbeli ellentétet, amelyet az **enumeráció** megerősít. De ellentét van az utolsó versszakon belül is.

*Pillangó, harmat, csalogány, virág...
Hiába hívom, egyik sem szeret,
S mi odalenn enyelgő szellő,
Az **idefönn** csatázó fergeteg.*

*Ha én völgy volnék! Élnék ott alant
A nagyvilágtól mélyen rejtve el,
S cserélgetném a boldogságot
A szép tavasz kedves szülöttivel!*

Az egész versszöveg kompozíciójában az első és a negyedik, valamint az ötödik és a nyolcadik tartalmaz variációs ismétlést, valamint szemantikai és térbeli ellentétet. E vers is megerősíti az **antitézis** és a **paralelizmus** mint adjekciós alakzatok komplexalakzat-építő szerepét.

4. Összegzés

Az elemzett Petőfi-szövegekben a komplex alakzatokat alkotó leggyakoribb adjekciós alakzatok a reddíció, gradáció, epanasztrophé, enumeráció, polyszindeton, szinonímia, valamint az ezekhez társuló antitézis és a chiazmus. Ezek az alakzatok többnyire egymással társulva komplex alakzatokká szerveződnek a szövegben. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a konkrét szövegekben az egyes alakzattípusok nem mindig tiszta formában, a klasszikus alaptípusokban jelentkeznek, hiszen a mondanivaló, a művészi szándék, és még sok más tényező is befolyásolja ezek felhasználási módját.

A komplex alakzat fogalmát Gáspári László értelmezésében használom: „A komplex alakzatok [...] valamely generikus szemantikai jegy alatt kapcsolódó, társuló alakzatok rendszere. Egy domináns szemantikai jegyen vagy pragmatikai kereten (mint globális struktúraszervező elven) belül a különféle alakzattípusok funkcionálisan társulva, egymásba, illetve egymásra épülve komplex alakzatokat képeznek, képezhetnek” (Gáspári 1997: 11).

Elemzett szövegeinkkel kapcsolatban is érvényes Veres Andrásnak *Az ítélet* című vers elemzése kapcsán tett megállapítása: „Az ismétlődő-visszatérő szövegelemek között főképp az olyan retorikai alakzatok dominálnak (szinonímia, gemináció, partíció stb.), amelyeknek értelmező-magyarázó funkciójuk is van” (Veres 1980: 168).

Petőfi szövegeinek képszerűségére jellemző a természetes jelentésátvitelek alkalmazása, amelyek annyira közel állnak a köznyelvi és a lexikalizálódott grammatikai alakzatokhoz, hogy első olvasásra nagy részük nem is hat már költői képek. Ezen nem is csodálkozhatunk, hiszen a mai olvasó már azon a nyelven kommunikál, amelyet nagyrészt Petőfi és Arany formált ilyenné. Petőfi költészetében az ember és a természeti jelenségek, tárgyak szoros kapcsolatban vannak egymással. A Petőfi költészetében alapmotívumokként szereplő szimbólumok ugyancsak közvetlen kapcsolatot mutatnak jelölt és jelölő között. J. Soltész Katalin ezeket az egyértelmű szimbólumokat konvencionális szimbólumoknak nevezi: „Konvencionális szimbólumok ezek, amelyeket jól ismerünk a költészet évezredes hagyományaiból vagy éppenséggel a köznyelvből, a mindennapi életből” (J. Soltész 1964: 331). Az ilyen szimbólumok közhelyszerű toposzok, amelyek át- meg átszövik Petőfi egész életművét. Wacha Imre is utal rá, hogy ezek a konvencionális szimbólumok a Petőfi-szövegekben motivikus ismétlésként visszatérnek a különböző műfajú alkotásokban. „... a költő ezeket a szimbólumokat, ezeket a motívumokat egész életművében általában többé-kevésbé azonos jelentésben vagy hasonló fogalomkörbe tartozó jelentésben használja... olyannyira, hogy ezek a konvencionális szimbólumok – tartalmilag és formailag is – Petőfi belső és sajátos kliséivé, jó értelemben vett frázisaivá váltak. Költői egyéniségének legbeszédesebb bizonyítékai, hogy képes őket művészien és mindig újszerűen illeszteni verseinek szövegébe” (Wacha 1973: 72).

Dolgozatom célja az volt, hogy néhány Petőfi-szöveg komplex alakzatait elemezzem. Elemzéseimben csak a szövegek legdominánsabb alakzatait emeltem ki, amelyek motivikus ismétlésként a legtöbb általam elemzett szövegben előfordulnak.

Felhasznált irodalom

- Fried István – Szappanos Balázs 1987. *Petőfi-versek elemzése*. Tankönyvkiadó. Budapest.
- Fónagy Iván 1977. *Ismétlés*. In: Világirodalmi lexikon. Akadémiai Kiadó. Budapest. 397–407.
- Fónagy Iván 1990. *Gondolatalakzatok, szövegszerkezet, gondolkodási formák*. Linguistica series C Relationes, 3. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete. Budapest.
- Fónagy Iván é.n. (1999). *A költői nyelvről*. MTA Nyelvtudományi Intézet. Corvina. Budapest.
- Gáspári László 1996. Tervezet az alakzatok lehetséges vizsgálatához. Kézirat
- Gáspári László 1997. *Az ismétlés alakzatairól* (Háttéranyag és problémavázlat). Kézirat.
- Martinkó András 1973. *Petőfi nyelve kora ízlésének tükrében*. MNy LXIX. évf. 4. sz. 385–407.
- Lőrincz Julianna 2003. *Alakzatok és alakzattársítások Petőfi-versekben*. In: A retorikai-stilisztikai alakzatok világa. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához XVIII. Szerk. Szathmári István. Tinta Könyvkiadó. Budapest. 128–133.
- Petőfi Sándor összes művei I–II. 1976. Szépirodalmi Kiadó. Budapest.
- J. Soltész Katalin 1964. *Petőfi szimbólumai*. Nyelvtudományi Értekezések 40. sz. Akadémiai Kiadó. Budapest. 331–38.
- Szabó G. Zoltán–Szörényi László 1988. *Kis magyar retorika*. Tankönyvkiadó. Budapest.
- Pándi Pál–Pálmai Kálmán 1973. *Petőfi Sándor*. Gondolat Kiadó. Budapest.
- Veres András 1980. *Ismétlődés a művészetben*. In: Szerk.: Horváth Iván és Veres András. Opus. Irodalomelméleti tanulmányok 5. Akadémiai Kiadó. Budapest. 168–176.
- Wacha Imre 1973. *Petőfi jelképrendszeréről*. ItK 72–84.

Az ismétlés alakzatai Petőfi Úti leveleiben és néhány tájleíró versében¹⁰

1. Bevezető gondolatok

Művészi szövegek alakzatait elemezve magát az alakzatrendszert, az egyes alakzattípusoknak a rendszerben betöltött szerepét, funkcióját célszerű vizsgálnunk. Az alakzatok funkcióját, a költői szövegben elfoglalt státuszát pedig mindig az adott kontextusbeli használat szabja meg. Az egyes alakzatok azonban a szövegben általában nem önállóan, hanem más alakzatokkal társulva, valamely tartalom kifejezésére szerveződve jelennek meg (vö. Rozgonyiné Molnár 2001: 2).

Dolgozatomban az ismétléses alakzatok alakzattársulásokba szerveződését vizsgálom az *Úti levelekben* (1847) és a nem sokkal előttük, illetve utánuk keletkezett nagy tájleíró versekben. Azért választottam a Petőfi-szövegekben előforduló ismétléses alakzatok és a velük társuló más típusú alakzatok funkcionális stilisztikai szempontú elemzését, mert ezek fontos szerepet töltenek be Petőfi egész életművében. Vizsgálatom eredményei az iskolai oktatásban is jól felhasználhatók, mert általuk a tanulók is könnyebben megértik Petőfi nyelvének sajátosságait.

A Petőfi-szakirodalomban sok utalást találhatunk bizonyos szövegelemeknek – szó, szintagma, mondat, szövegrészletek – prózai és verses szövegekben egyaránt előforduló változatlan, illetve variációs ismétlésére, valamint ezeknek az alakzatoknak más alakzatokkal való kapcsolódására. Közismert, hogy Petőfi szövegeinek jelentős része erősen retorizált, a szándékos hatáskeltés tudatosan vállalt illokúciós aktusként van jelen költészetében. A költő különösen kedveli az ismétlés és az ellentét különböző típusait mint szövegépítő alakzatokat. A konatív funkció nyilvánvaló jelenléte mellett ez annak a stílusújító szándéknak a megnyilvánulásával is összefügg, mellyel a beszélt nyelvi fordulatokat a költészet természetes nyelvi kifejező elemeivé teszi Petőfi. Ennek egyenes következménye az ismétlésekben megnyilvánuló redundancia is, amely lehet funkciótlan pleonazmus, de lehet funkciós alakzat is, mint ezt az elemzett Petőfi szövegekben látjuk.

A Petőfi-szövegekben a redundáns elemek közül például sok – prózában is, versben is – az ún. töltelékelem: a kötőszók, interakciós mondatszók, közhelyszerű szólások, mondások ismétlése. Martinkó András Petőfi nyelvét kora ízlésének tükrében vizsgálva a következőket írja ezzel kapcsolatban: "[...] a beszédben ezek nem alsóbbrendű s nem is funkciótlan elemek, nem hibás redundanciáról van itt szó, sőt gyakran gazdagabb az információjuk, mint a logikailag

---

¹⁰ A tanulmány első változatának megjelenési helye: *Eruditio – Educatio*. Szerk. Liszka József. 2007. 2. évf. 4. sz. 63–71. Selye János Egyetem Tanárképző Kar. Komárom.

fő elemeké” (Martinkó 1973: 394). A korabeli kritika a költő szemére vetette a verses szövegekben jelentkező prózaiságot is, amely nemcsak a kor poétikai, hanem nyelvesztétikai szempontjaival is ellenkezett (vö. Martinkó 1973: 404–406). Petőfi valóban gyakran épít verseibe prózai szövegekből vett részeket, de ennek az ellenkezőjére is szép számmal találunk példákat: nem egy prózai szövegben előforduló képe, motívuma, alakzata először valamely versszövegében jelentkezett. A szakirodalom tanúsága szerint a költőnek az egyes alakzatokat különböző műfajú művekben variáló tudatos eljárásáról van szó.

2. Az *Úti levelek*, a *Kis-Kunság*, A *Tisza*, A *csárda romjai* című szövegek alakzatainak elemzése

Az *Úti levelek* Kerényi Frigyeshez egyes darabjai Petőfi második felvidéki útjáról készült beszámolók 1847 májusától novemberéig íródtak. Műfajuk szerint fiktív levelek. De a költő már korábban, 1845-ben is írt úti beszámolót *Úti jegyzetek* címmel. Az *Úti levelek* azonban irodalmi igénnyel utólag megszerkesztett, a nagyközönségnek szánt levelek, amelyek a győri *Hazánk* című lapban jelentek meg 1847. augusztus 20. és november 30. között. A levelek utólagos szerkesztettségére utal, hogy ezekbe a szövegekbe néhol olyan változatlan szövegrészeket épít be a költő, amelyek korábban már megjelent verses vagy prózai műveiből valók. De szép számmal vannak a Petőfi-életműben olyan szövegrészek is, amelyek az *Úti levelekből* kerültek át a később keletkezett tájleíró versekbe. „[...] a különböző szövegek rájátszásszerű idézése, s ezen belül a próza megverselése, illetve a vers prózára átültetése a XVIII. század végén terjedt el [...]. Petőfit különösen érdekelte a formák egymásba fordítása, a rájátszásszerű idézés, a módosított ismétlés. Alföldi tájait megjelenítő versei majdnem azonos részelemek különféle társításai: a *Kis-Kunság* utolsó változat abban a sorban, melynek 1844-ből remekmű tagja van (Az alföld)” (Szegedy–Maszák 1976: 260). Petőfi korában azonban sokan kifogásolták ezt az eljárást, ugyanis a prózai szövegrészeket fellazították a versszerkezetet, a versrészeket pedig túlságosan irodalmivá tették a levelek stílusát. Horváth János a következőket írja ezzel kapcsolatban: „[...] (a levelek) egy legszorosabb pajtási kör modorát viszik a nyilvánosság elé. Viszont némely részeket a levél-forma ellenében tetszenek túlságosan irodalmi ízűnek s Petőfi szokott közvetlenségéhez mérten feszeseknek” (Horváth 1926: 436). Ezt a fajta stíluskeveredést nemcsak a kortársak, hanem egy későbbi kor szakértő elemzői is normasértésnek érezhették, ugyanis a versszövegek és a pózai szövegek stílusára más-más szabályok vonatkoztak a különböző korokban a közelmúltig. De ugyanakkor Petőfi stílusforradalma mellett a romantika mint korstílus is kedvezett az egyes műnemek és műfajok stílusbeli keveredésének.

Petőfi valódi tájleíró versei, amelyek a táj elemeit nem csak illusztrációként alkalmazták valamely más mondanivaló kifejtésére, *Az alföld* (1844) kivételével

az *Úti levelek* (1847) után keletkeztek. Petőfi szövegalkotásában szívesen alkalmazza azt az eljárást, hogy a későbbi versekbe is átveszi a számára kedves motívumokat. Így különböző műfajú szövegekben **ismétléses alakzatok** jönnek létre: „[...] az ismétléses alakzatok) eltérő kontextusokban ismétlődnek [...] (ezek szemantikai jegyei azonos halmazként adhatók meg)” (Gáspári 1997: 10). A megismételt elemek **ismétlésszerkezeteket** hoznak létre, amelyekben a megismételt elem az első előforduláshoz képest többletet hoz (vö. Nagy. L. 1998: 11). Az ismétléses alakzatok, illetve ismétlésszerkezetek az egyes szövegekben más alakzatokkal társulva különböző alakzatrendszert alkotnak, s így különböző alakzattársulások keletkeznek, amelyeknek fontos funkciója a kifejezendő tartalom erősítése, újabb jelentések előhívása az adott kontextusban.

Ilyen alakzattársulásban jelentkezik az ismétlés például *A csárda romjai* (1845) című versből vett következő szövegrészletben:

*Te vagy, oh szép alföld végtelen rónája
Lelkem legkedvesebb mulatótanyája,
Az a görbe **felföld** hegy és völgyeivel
Könyv, melynek számtalan lapját forgatni kell,
De te, **alföldem**, mint a nyílt, a fölbontott levél,*

*Itt szeretnék élni a puszták közepin,
Mint Arábiában a szabad beduin.
Pusztá, pusztá, te vagy a szabadság képe,
És szabadság, te vagy lelkem istensége.*

A kiemelt versrészletben többféle adjekciós alakzattól szerveződik alakzattársulás. Például **exclamatio**hoz (felkiáltás) hasonló megszólítás (amely apostrophének is tekinthető) és **hiperbola** (nagyítás):

Te vagy, oh szép alföld végtelen rónája,

Majd **reddíciós** alakzatként (zárójelszerű funkcióban előforduló ismétlés) az első szöveg 5. sorában **variációs ismétlésként** jelenik meg az *alföld* birtokos személyragos alakban. Mindezekhez társul a **fent** és a **lent** ellentéte, mely szintén gyakran visszatérő ismétléses alakzat a Petőfi-szövegekben. Az idézet záró sorában **gemináció**, **apostrophé** és azonosítást tartalmazó hozzárendelő szintagmával kifejezett **teljes metafora** alkot alakzattársulást. Itt szeretnék utalni rá, hogy a Petőfi-szövegekben a *beduin* mint a szabadság jelképe változatlan vagy variációs ismétléses alakzat elemeként máshol is visszatér. Például:

*[...] valami hivatalt tán magam is kaphatnék, de attól meg irtózatosan iszonyodom [...] Ah, a lelkem fáj, ha elgondolom, millyen **beduin** veszett el bennem! de [...] megjön még az ideje, mikor **a szabadságimádó pogány emberek** is meg-*

élhetnek” (L 134/7: 48, Petőfi-szótár I: 298). A 3. *Úti levélben A csárda romja-in* című versben a beduinokról írt hasonlat változatlan ismétlésként tér vissza, úgyszintén a fent és lent ellentéte, az antitézis mint gondolatalakzat:

„Hortobágy, dicső rónaság, te vagy az isten homloka. Megállok középeden, s körültekintek oly elragadtatással, melyet nem érez a schweizi az alpeseken, melyet csak **a beduin érez Arábia sivatagjaiban** (3. *Úti levél*, 343).

Az *alföld* és a *hegy* vertikális ellentéte Petőfi vers- és prózaszövegeiben gyakran ismétlődő alakzat. Az ellentét pedig az ismétlés egyik sajátos formája (vö. Fónagy 1977). Ha az ismétlés formáit is kiterjesztjük a klasszikus és a neoretorika adjekciós alakzataira, akkor az ellentétet is vizsgálunk kell (vö. Gáspári 1997).

Petőfinél az *alföld* önmagában is nagyon sokszor előfordul ismétléses alakzat elemeként, amellyel a fent idézett versen kívül már *Az alföld* című versben is találkozhattunk. A *szabadság* szó is nagyon gyakran ismétlődő alakzat Petőfi költészetében.

A csárda romjai című vers kiemelt részletében a *szabadság* a már említett apostrophén kívül a redditio egyik fajtájának tartott **epanastrophé**ként is értelmezhető. Az epanasztrophé olyan alakzat, amelyben egy szintaktikai csoport vagy annak egyes elemei ismétlődnek a rákövetkező szintaktikai csoport első tagjaként. Itt szeretném megjegyezni, hogy az epanasztrophé sorról sorra áthajló változatával is találkozhatunk Petőfi költészetében. Ezt a típust Szabó G. Zoltán és Szörényi László **epiplokénak** nevezi (Szabó–Szörényi 1988: 13). Ilyen alakzat például az 1846-ban keletkezett *Salgó* című vers következő szövegrészlete is:

Pártok kelének, s a párt fergeteg
S a fergetegben a folyó zavart,
S zavart folyóban könnyű a halászat,

Az idézett szövegrészletben az **epiploké poliszindeton**nal (kötőszóhalmozás) és **chiazmussal** alkot alakzattársulást. Chiazmus: *A folyó zavart,/ S zavart folyóban...*

A chiazmus legáltalánosabb és legtipikusabb formájában a szemantikai jelentésváltozás mellett teljes vagy részleges grammatikai jelentésváltozással is együtt jár. A legmegszokottabb formájában jelzős szintagma két tagjának cseréje, melyben a szintaktikai viszonyok felcserélődnek, a jelzőből jelzett szó lesz és fordítva. Gáspári László ezt az alakzatot kereszteződő szemantikai-grammatikai szimmetriaként értelmezi (Gáspári 1997: 8). Fónagy Iván értelmezésében: „A chiazmus kétszeres inverzió, és így rokona az antitézisnek, de lényegesen komplexebb [...]. Gyakran társul az oximoronnal, mely, mint a chiazmus, messze elkerüli a lapos közhelyeket [...]. A mondat szintjén megfosztja a főnevet szokott jelzőjétől, melyet egy másik főnévnek utal ki” (Fónagy 1999: 418).

Elemzett példánkban *a folyó zavart* és a *zavart folyó* szintagmák azonban nem azonos típusúak. A chiazmus első tagja predikatív szintagma, míg a második jelzős. A csere révén a névszói állítmányból minőségjelző lesz. Ez az átváltás nem teljesen azonos a prototipikus szemantikai-grammatikai szimmetriával, a szimmetriás cserével.

A 7. *Úti levélben* szabályos, teljesen szabályos, prototipikus chiazmussal is találkozunk, amelyben humorral fűszerezett, játékos pragmatikai jelentés kapcsolódik a két jelzős szintagmához:

Egyfelől a komoly vidámságú családapa, másfelől a vidám komolyságú családanya... (Arany Jánosról és feleségéről szólva) (485).

3.A Tisza című vers és a 3. *Úti levél* alakzatainak egybevetése

Dolgozatom következő részében azokat az alakzatokat és alakzattársulásokat vizsgálom, amelyek A *Tisza* című versben és a 3. *Úti levélben* egyaránt megtalálhatóak.

A *Tisza* című vers 1847 februárjában, tehát még az *Úti levelek* előtt keletkezett. A verszáró árvízi képet variációs ismétléses alakzatként Petőfi beépíti a később keletkezett levélbe is. A versben **gemináció** (ugyanazon szavaknak vagy szócsoportoknak az ismétlése) vezeti be a hasonlósági társításon alapuló detrakciós alakzatot, amely a **hasonlattal** mint adjekciós alakzattal, valamint **szinonimikus ismétléssel** (*zúgva, bőgve*) kombinált alakzattársulásban van jelen:

*Jön az árvíz! jön az árvíz! hangzék,
S tengert láttam, ahogy kitekinték.
Mint az őrült, ki letépte láncát,
Vágtatott a Tisza a rónán át,
Zúgva, bőgve törte át a gátot,
El akarta nyelni a világot!*

A 3. *Úti levélben* szintén szerepel az egész szöveget szervező **Tisza=tenger** kifejtett teljes metafora mint adjekciós alakzat. Ebben a szövegben szinte minden olyan tájleíró elemet megtalálunk, amelyek Petőfi nagy tájleíró verseiben (*Az alföld, A Tisza, Kis-Kunság*) szerepelnek.

*Napkeltekor már Poroszlón voltunk, melyet a Tisza különösen kedvel, mert gyakran látogat hozzá, nem restelve a nagy utat. Most is ott tisztelkedik. A foga-dónál jobbra **tengert** láttunk, melyben nyakig úsznak a fák, mint valami hajótörést szenvedők.*

E szövegrész domináns szövegkohéziós erőként átszövő alakzata a **megszemélyesítés** mint immutációs gondolatalakzat. Ehhez járul pragmatikus alakzatként az **irónia**. Petőfi tájbrázolásának újszerűsége mind a prózai, mind pedig

versszövegeiben az antropomorfizmus, amelynek a leggyakoribb nyelvi-stilisztikai kifejezőeszközei a megszemélyesítések.

A 3. *Úti levél* a közvetlen prózai előzménye az 1848-ban keletkezett *Kis-Kunság* című versnek is.

[...] menjünk, vágassunk kelet felé, nagyszerű látvány következik. *A puszta, a Hortobágy!*

Megállok közepeden s körültekintek oly elragadtatással, melyet nem érez a schweizi az Alpeseiken, melyet csak *a beduin érez Arábia sivatagjaiban*. Milyen szabadon lélekzem, mint tágul keblem! [...]

Néhány lépésnyire az úttól csillog egy kis tó, szélén *sötétzöld káka* és világoszöld sás; mellette *bíbicek* nyargalásznak búbos fejeikkel, s a tó közepén nagyokat lép hosszú, *piros lábával* a melanchólikus *gólya*.

Mik azok a T alakúak ott a távolban? Azok elszórt *gémes kutak*, de olyan messze vannak már, hogy karcsú ostorfáik nem látszanak.

Amott a látkör peremén a *hortobágyi csárda*, de nem a földön, hanem az égen [...], mintha *oda emelte volna föl a délibáb*. A csárda mellett a ménes, szinte a levegőben, mintha egy elfáradt darucsoport szállana. Kedves *délibáb! Úgy tartja ölében a tárgyakat, mint gyermekeit az anya*” (3. levél, 484).

A *Kis-Kunság* (1848 június) című versben a fent idézett alakzatok variációs ismétlésként jelennek meg:

Bejártam a *rónát*,
Melyet átölel a Tisza-Duna karja,
S ölében mint kedves, mosolygó gyermekét,
Az anya, úgy tartja.

[...]

Szélén a sötétzöld
Káka közt egy-egy gém nyakát nyújtogatja,
Közbe hosszú orrát üti víz alá a
Gólyafiak anyja,
Nagyot nyel, és aztán
Főlemeli fejét, körülnéz kényesen,

[...]

Ott van a *délibáb*
A láthatár szélén... nem kapott egyebet,
Egy ütött-kopott vén *csárdát emelt föl*, azt
Tartja a föld felett.

Mind a levélrészletben, mind pedig a versből vett idézetben a *délibáb* központi motívum köré szerveződő hasonlat variációs ismétlésként megtalálható Petőfi más szövegeiben is, így például A *Tisza* és az *Itt van az ősz, itt van újra*

című versekben. Az ismétlést a variáció enyhíti, ezáltal feloldja a redundanciát, amely a gemináció révén keletkezik.

*Ott, ahol a kis Túr siet beléje,
Mint a gyermek anyja kebelére* (A Tisza)

Mosolyogva néz a földre a szelíd nap sugara,

Mint elalvó gyermekére néz a szerető anya (Itt van az ősz, itt van újra)

A kiemelt szövegrészletekben a hasonlatban közös az **anya-gyermek** motívum, amely a 3. *Úti levélben* is fontos képi elem.

Amint az *Úti levelek* és a velük az egyes ismétlések alakzatok révén szoros kapcsolatot alkotó versszövegek is mutatják, a téma, a szövegalkotó szándéka, az illokúciós aktus, a szövegek struktúrája, a retorizáltság mértéke, valamint a műfaj – bár nem mindig relevánsan – határozza meg, hogy az alakzattársulásokban az egyes alakzattípusok milyen arányban vesznek részt, és funkciójuk révén milyen helyet foglalnak el a szöveg centrum-periféria viszonyában. A centrum-periféria viszony az alakzattársulásokra véleményem szerint úgy érvényes, hogy van egy domináns alakzat, amely szemantikailag és grammatikailag is a legmeghatározóbb eleme az alakzattársulásnak, e köré szerveződik a többi alakzat, amelyek között erősebb-gyengébb lexikai-szemantikai, illetve grammatikai kapcsolat van. Minél távolabb kerülnek az egyes alakzatok a komplex alakzat centrális elemétől, annál gyengébbek ezek a kapcsolatok.

4. Összegzés

A Petőfi-szövegekben az alakzattársulásokat alkotó leggyakoribb ismétlések alakzatok többnyire egymással kombinálódva különböző szövegekben különféle alakzattársulásokat alkotnak. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a költői szövegekben az egyes alakzattípusok nem mindig tiszta formában, a klasszikus alaptípusokban jelentkeznek, hiszen a költői mondanivaló, a művészi szándék, és még sok más tényező is befolyásolja ezeknek a felhasználási módját a különböző kontextusokban.

Azt is megállapíthatjuk, hogy az alakzatok mindig nagyobb jelentésszférákkal vannak összefüggésben, mint amilyenekben felismerhetők. Ezért fontos az alakzatokat a lehető legtágabb kontextusban vizsgálni, amelyben azok különböző funkciói is jól körülhatárolhatók. Ugyanakkor a különböző kontextusok – ha nem is mindig teljesen újak a korábban ismertekhez képest – az ismétlődő elemeket is újabb kontextuális jelentésekkel gazdagítják. A Petőfi-szótár a teljes Petőfi-életmű, a legtágabb kontextus alapján mutatja be az egyes alakzatokat

alkotó szavak jelentéseinek változását, gazdagodását, beleértve a legegyszerűbb alakzatokét is.

E dolgozat célja az volt, hogy Petőfi néhány prózai és versszövegében egyaránt előforduló alakzattársulásokat elemezzem. Nem törekedtem azonban teljességre az elemzésben, csupán a legdominánsabb alakzatokat emeltem ki, amelyek a legtöbb általam elemzett szövegben is előfordulnak.

Felhasznált irodalom

- Fónagy Iván 1977. *Ismétlés*. In: Világirodalmi lexikon. Akadémiai Kiadó. Budapest. 397–407.
- Fónagy Iván é.n. (1999). *A költői nyelvről*. Egyetemi Könyvtár. Corvina Kiadó. Budapest.
- Gáspári László 1997. *Az ismétlés alakzatairól* (Háttéranyag és problémavázlat). Kézirat.
- Horváth János 1926. *Petőfi Sándor*. Pallas Irodalmi és Nyomdaipari Rt. Budapest.
- Martinkó András 1965. *A prózáiról Petőfi és a magyar széppróza fejlődése*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Martinkó András 1973. *Petőfi nyelve kora ízlésének tükrében*. MNy LXIX. évf. 4. sz. 385–407.
- Lőrincz Julianna 2007. *Az ismétlés alakzatai Petőfi Úti leveleiben és néhány tájleíró versében*. In: Eruditio – Educatio. 2007. 2. évf. 4. sz. 63–71. Selye János Egyetem Tanárképző Kar. Komárom.
- Nagy L. János 1998. *Szavak és világok Weöres Sándor verseiben*. Akadémiai Kiadó. Budapest
- Petőfi-szótár. Petőfi életének szókészlete*. I. kötet. 1973. Szerk. Gáldi László, J. Soltész Katalin, Szabó Dénes, Wacha Imre. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Rozgonyiné Molnár Emma 2002. *Alakzattársulások egy szépprózai műalkotásban (Szomorú Dezső. A párizsi regény)*. In: Szathmári István (szerk.): *Az alakzatok világa*, 8. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest.
- J. Soltész Katalin 1964. *Petőfi szimbólumai*. Nyelvtudományi Értekezések 40. sz. Akadémiai Kiadó. Budapest. 331–38.
- Szabó G. Zoltán–Szörényi László 1988. *Kis magyar retorika*. Tankönyvkiadó. Budapest.

Szépirodalmi forrás

Petőfi Sándor összes művei I–II. 1976. Szépirodalmi Kiadó. Budapest.

A stílusparódia és az eredeti szöveg viszonya¹¹

1. A paródia műfaj kialakulása

A paródia a tréfás irodalmi utánpótlás hagyományos műfaja. Fónagy Iván meghatározása szerint „valamely műfaj, stílus, egyedi mű vagy alkotói sajátosság komikus hatás kiváltását célzó utánpótlás” (Fónagy 1986: 214).

A paródia mint műfaj története tulajdonképpen a művészetek kialakulásának kezdetétől számítható. A művészet utánpótlása ugyanis már az ókortól kezdve ismert volt, amit a Platónról és Arisztotelészről ránk maradt művek is bizonyítanak.

Az újkori európai irodalomban is több évszázadon át fontos szerepet játszott a paródia az irodalmi műfajok között. Például a komikus hősköltemény a 17. századtól kezdte felváltani az addig uralkodó hősi eposzt, megrendítve annak értékrendszerét. A magyar irodalomban Csokonai *Dorottya* című komikus epusza és Petőfi *A helység kalapácsa* című műve kiváló képviselői az eposzparódiának. A 19. sz. végétől a magyar irodalomban egyre erősödő tendencia mutatkozik a világirodalom alkotásainak parodizálására.

„A paródia minden lehetséges műnemben jelen levő komikus és szatirikus műfaj. Legjellemzőbb vonása az utánpótlás és a vele járó torzítás, elrajzolás, túlzás, a tartalmi és a formai elemek fonákra fordítása, a szatirikus leleplezés (Meztelen a király, ahogy Bertha Bulcsu adott címet vesébe látó irodalmi portréinak). S a legfontosabb a kritika mozzanata. Gyakori tévedést oszlathatunk el azzal, ha megjegyezzük: a kritika fogalmát sokan csak a kritikái él meglétével azonosítják” (Alföldy 2003: 5).

Amikor a magyar irodalomban már egyre több olyan alkotás született, amelyek művészi szinten tudták megragadni az eredeti művek legfontosabb tartalmi, nyelvi-stilisztikai jellemzőit, a paródia fogalma is módosult. Tulajdonképpen ekkortól számíthatjuk a magyar stílusparódia műfaj születését is.

2. Karinthy stílusparódiái

A magyar irodalomban a szűkebb értelemben vett stílusparódia legkiválóbb képviselője Karinthy Frigyes. *Így írtok ti* (1912) című irodalmikarikatúragyűjteménye őrzi a magyar irodalmi paródia legnagyobb darabjait. Karinthy a parodizált költő, író vagy műfaj legjellemzőbb **stílusjegyeit** emeli ki, azokat mutatja be az eredeti művet karikírozva. Az olvasót pedig, miközben szórakoz-

---

¹¹ A tanulmány első megjelenési helye: Alkalmazott Nyelvészeti Közlemények. Szerk. Simigné Fenyő Sarolta és Bodnár Ildikó. Miskolci Egyetemi Kiadó. Miskolc. 2011. 1.sz. 147–154.

tatja, segíti is az eredeti alkotók egyéni stílusának, legjellemzőbb stíluselemeinek felismerésében is. Karinthy ily módon kitágította a hagyományos irodalmi paródia műfajának kereteit is. Ezzel megújította a paródia műfaját azzal a lényeges változtatással, hogy az egyes konkrét művek paródiái helyett írói-művészi karaktereket kívánt bemutatni, ezért is nevezte ezeket az írásait **irodalmi karikatúráknak**.

A stílusparódiára is vonatkozik, ami az irodalmi paródiára általában, hogy szerzője felnagyítja a kiválasztott alkotó egyéni jellemvonásait vagy műveinek stílusjellemzőit, és azokat eltúlozva, ironikusan vagy gúnnyal ábrázolja sajátos nyelvi-stilisztikai eszközökkel. Ugyanakkor azonban az értékeket is kiemeli, ezzel pedig részt vesz az irodalmi értékközvetítésben, és ez utóbbi az irodalmi kritika funkciója is (vö. Alföldy 2003).

A stílusparódia sajátos jellemzője az **evokáció**. Az evokációnak (felidézésnek) (Szikszainé Nagy 2007: 185) jellegzetes eszköze a stílus áthallása, mögöttes tartalmainak hozzáértése, felismerése útján. A paródiaszerző az adott költő vagy mű sajátos stíluselemeinek evokációjával, ezek eltúlzásával humoros hatást is kelt.

2.1. Az *Így írtok ti* című kötet paródiáinak általános jellemzői

Karinthy az *Így írtok ti* című kötet (1912) irodalmi karikatúráiban elsősorban saját korának írói nemzedékéből választ ki és parodizál különböző egyéniségeket és műveket. Karinthy azonban nemcsak szórakoztatni kíván irodalmi karikatúráknak nevezett paródiáival, hanem egyúttal irodalomesztétikai következetességre és tudatosságra is törekszik bennük. Nem elsősorban bántó kritikákat találunk a kötetben, hanem többnyire a parodizált szerző műveinek értő elemzését, véleménykifejtő kritikáját is. Maga a költő sem titkolta, hogy élvezte, amikor mások bőrébe bújhatott a paródiák megalkotásával. Karinthy paródiáiból egyértelműen megállapítható, hogy mely költőkkel, írókkal szimpatizált, s kiket bíralt költői magatartásuk vagy művészetlen stílusuk miatt (pl. Szabolcska Mihály). Nyugatos költő- és íróársairól írt karikatúráiban azonban inkább az irodalmi értékek elismerése, az alkotók tisztelete érződik. Karinthy kortársai többnyire komolyan is vették kritikáit, és inkább azok bántódtak meg, akiket nem parodizált. Meg kell jegyeznünk, hogy közvetve a gyengébb színvonalú vagy művészetlen alkotások szerzői is nyertek a paródiákkal. Például Szabolcska Mihály talán ma is azért él még az irodalmi köztudatban, mert Karinthy paródiát írt „egyszerűségéről”.

Az *Így írtok ti* darabjait kettősség jellemzi: a tartalommal való szembenállás és a formakultusz teljes elvetése. De fontos megemlíteni a játékot is, mint a paródiák alapmódszerét, hiszen a paródiáírás is játékos tevékenység.

Szalay Károly Karinthy irodalmi kritikáit és az *Így írtok ti* paródiáit elemezve megállapítja, hogy a szerző irodalmi karikatúráinak nagy sikerét annak a tudósi,

irodalomkritikusi következetességének és hozzáértésének is köszönheti, amellyel a karikírozásra szánt művet értelmezte és elemezte (Szalay 1961: 42). Büky László így vélekedik erről: „A paródiák művészi eszközeit áttekintve (Szalay) az ismétléseket, a váratlan degradációt, a különféle motívumok átvételét, a túlzást ... és más efféléket emleget, végül is az olvasóra gyakorolt hatás szerint minősíti a Karinthy-darabokat” (Büky 2003: 69).

Karinthy parodizáló módszere a kiszemelt költő, író formai eszköztárára, alkotásmódjára jellemző vonások felnagyításában és tömörítésében nyilvánul meg. Ennek szükségszerű velejárója a kontrasztteremtés: a karikírozott alkotásmódhoz társult emelkedett-eszményi tárgyi szférának alacsonyabb, hétköznapi, közönséges szintre való leszállítása. A befogadó tudatában felidézett, elképzelt „felső” és a paródiában valóságosan jelenlévő „alsó” tárgyi szint kontrasztot teremtve kerül szembe egymással. A kétféle eljárás kiegészíti, kölcsönösen feltételezi egymást: a karikírozás összekapcsolja a paródiát mintájával, míg a kontraszt távolságot teremt köztük, kizárja az eredetivel való összetévesztés lehetőségét. Karinthy parodizáló eszközeit is változatosan használja.

2.2. A befogadó ráismerése – stilisztikai köztudat

Szalay Károly említi egyik monográfiájában (1987) a „ráismerés örömét” a paródiák hatásával kapcsolatban. Ha a karikírozás találó és a kontraszt hatásos, továbbá a befogadó ismeri (s így felismerheti) a parodizált mintát, megvalósulhat a közlő és a befogadó együttműködése, a közlési folyamat sikeres lezárása.

Karinthy paródiáinak az elsődleges célja az, hogy az olvasó a paródia modelljére ráismerjen. A találó karikírozás és hatásos kontrasztteremtés mellett azonban közvetlen adalékokkal is hozzásegíti a befogadót a parodizált alkotó vagy művei felismeréséhez, melyet – mint további humorforrást – csak megerősítenek a paródiák előtti rövid, életrajzszerű bevezetők, a tartalomjegyzékben található jelzők.

Ahhoz, hogy ez a sajátos formájú irodalmi műfaj hasson, az irodalmat ismerő és értő olvasóra, tehát megfelelő befogadóra is szükség van, akinek a nevetése jelzi, hogy a szerző célba talált. A Nyugat fénykorában virágzó irodalmi élet zajlott Magyarországon. Az irodalom, a költészet egyre szélesebb rétegekhez ért el, talált termékeny talajra. Ebben a korban joggal beszélhetünk a ráismerés öröméről. De vajon ma hogyan működik a paródia, az eredeti alkotó és a mai olvasó között ez az „interakció”?

3. A Karinthy-paródiák és az eredeti szövegek funkcionális stilisztikai egybevetése

3.1. Ady Endre – Új versek

Ady *Új versek* (1906) című korszakalkotó kötetének megjelenése után két évvel megalapított Nyugat képviselte modern, „új és magyar” költői hangot hozta be a magyar olvasói köztudatba. Míg azonban a folyóirat szerkesztői és íróársai a költő stílusát irányadónak, a közvélemény egy része érthetetlennek, bonyolultnak, szókimondó hangját sértőnek, erkölcstelennek, magyarságtudatát gőgnek tartotta.

Ha Ady stílusát valamely stílusirányzathoz kell kapcsolnunk, a szimbolizmus szót említhetjük. Bár jóval összetettebb a költő egyéni stílusa, világlátásának, alkotói pályájának mégis egyik legmeghatározóbb eleme a szimbolikus látásmód. Fónagy Iván szerint a szimbólum gyakori használata irodalmi irányzatok meghatározója lehet. Fónagy fontos stílusjegyként említi a szimbólumok tartalmi vonatkoztatásait, pontosabban azt, hogy milyen tartalmak hordozóivá válnak (Fónagy 1999: 297). Ugyanakkor a szimbólumok használata jellemezheti a költői életmű irányváltozását is.

Ady költészetében költőelődeihez képest alapvetően új vonás az is, hogy nem egyes szimbólumokat, hanem egész szimbólumrendszereket alkot, amelyek teljes költészetét átszövik, kohézióként egybefogják. Első igazi szimbolikus versének (*Vízió a lápon*) képei, szövegelemei (*láp, láplakók, fényember* stb.) mind nyomon követhetők későbbi verseiben is. Például a *mocsár* szimbólum változatlan és variációs formájú ismétlése:

Mocsaras rónán bércekre vágytam (Ének a porban)

S vesszünk mi itt a magyar Mocsárban (Gémek az Olimpusz alatt)

S lelkem alatt / Egy nagy mocsár: a fürtelem (Az ős Kaján)

Ezt a bűz-lehű bús tavat

Így is nevezik: Magyarország (A Halál-tó fölött)

Ady szimbólumhasználatára jellemző, hogy képeinek építőelemei, a szóképek vagy más képi elemek külön nem vagy nehezen értelmezhetőek, szövegeiben a kifejezendő fő gondolat vagy érzés kapcsolja össze a nyelvi és képi elemeket. Ady szimbolizmusának fontos jellemvonása az is, hogy a nyelvfejlődés természetes útját járva megőrzi a régi nyelvi formákat, de azokat új jelentéssel tölti meg. Költői nyelve érintkezik a magyar történelmi múlttal, a magyar népballadák tragikus hangulatával is, de sokszor merít témát, érzéseket, nyelvi kife-

jezéseket a Bibliából is. Verseiben a korabeli köznyelv szavai mellett szép számmal vannak költői leleményének eredményei, újszerű szóalkotások, ún. hapax legomenonok is. Kedvelt stilisztikai alakzatai az ismétlések és az ellentétek. A szövegek ellentétes pólusai sokszor merész szemantikai ellentétek is, mint például *A magyar Ugaron* című versének szövegében: **Elvadult tájon** gázolok – **Lehajlok a szent humuszig**.

Ady legjellemzőbb szimbólumai motivikus ismétlésként szinte egész költői életművében jelen vannak. E szimbólumrendszer legfontosabb elemei Karinthy paródiáiban is megjelennek. Nézzük meg két Ady-paródia legjellemzőbb stílusjegyeit!

3.1.1. Moslék-ország

*Jött értem a fekete hajó,
Jött értem a fekete vizen.
Álom-királyfit vitt, tova vitt
Moslék-országnak mentiben -
Fekete hajó, fekete vizen.*

*Moslék-ország, hajh, cudar ország,
Hajh, Hortobágy, zsír-szívű rém;
Hajh, Átok-város, Redves-ugar:
Piszok-hazám, mit kapaszkodsz belém?
Fekete vizeken jöttem én.*

*Vagyok a nyugati sirály –:
De magyarnak köpött ki a föld
Moslék-ország a nyakamon ül
Engemet Moslék-ország örökölt:
Nyöszörög a hájszagu föld.*

*Már nem megyek el, fekete hajó
Moslék-ország hagy' örülj, szegény!
Laza ferdinen, laza ferdinen
Fekete vizen, fekete legény,
Hajh, kutyafáját, szomoru legény.*

Az Ady költészetét jellemző borús világlátást a verseiben is sokszor használt *fekete* jelző változatlan ismétlésével érzékelteti Karinthy. A *hajó* szimbólum ugyancsak sokszor szerepel Ady költészetében, mint például az *Új vizeken járok* című versében is. A sajátos asszociációjú egyedi összetételek, például az *álom-királyfi*, mint jellemző szimbólumok sajátos szerepet játszanak a *Moslék-ország*

című Karinthy-paródiában is. Ady nemzetostorozását szintén egyéni szóösszetétel, a *moslák-ország* pejoratív stílusértékű hapax legomenonnal és a népies *cudar* jelzővel evokálja Karinthy.

Az indulatszó is visszatérő stíluselem Adynál, ennek felidőzésére szolgál Karinthy szövegében a *hajh* indulatszó is. A *Hortobágy* konkrét utalás a költő egyik önmeghatározó versére, *A Hortobágy poétája* címűre. A *zsír-szívű rém* hapax legomenonnal Karinthy nemcsak az elmaradott országra utal, hanem Ady merész vízióit is karikírozza. Az *Átok-város*, *Redves-ugar*, *Piszok-hazám* szinonimikus összetételekkel egyszerre ismételi és hoz újat Karinthy: ezek a gyakori nagy kezdőbetűs szimbólumok evokálják Ady sajátos ismétléseit. Ezekkel a pejoratív stílusértékű szimbólumokkal adekvátak a Karinthy-paródia más nyelvi elemei is, mint például a *köpött ki* népies kiszólás, amely a köznyelvi *kiköpött apja* kifejezésre is utalhat.

Az egyes szám első személyű névmások és igék gyakori használata, Ady saját fontosságának hangsúlyozása – *vitt-engem, értem, én, belém, vagyok* – a Karinthy-paródiában Ady küldetéstudatára is utal. Meg kell jegyeznünk, hogy Karinthy nem szerette Adynak ezt a vonását, nem tudott azonosulni Ady göggyével.

Ady merész kifejező eszközeit utánozza Karinthy a paródiaszövegben a *háj-szagú* metonimikus jelzővel, valamint a *föld nyöszörög* megszemélyesítéssel is. Igazi karinthy's ironikus kifejezés a *laza ferdinen* ismétlés és a *hajh kutya-fáját* népies kurjantás a paródiában. A *laza ferdinen* a német *lass mich verdinen* 'hadd tűnjek ki, hadd keressek pénzt' kifejezés elferdítése (vö. Szörényi 1912: 29).

A *sirály* önmegnevező motívumként Ady verseiben is szerepel, a hangsúlyos *nyugati* jelző pedig egyszerre utal Ady világlátására, illetve az irodalmi lap címeire is.

3.1.2. Törpe-fejűek

Nem dolgozni jöttem ide
Nem dolgozni jöttem ide
Törpe-fejű, mit akarsz tőlem?

Nehéz munka az enyém
Nehéz munka az enyém
Mi vagyunk az Új Undokak.

De jött hozzám egy törpe
De jött hozzám egy törpe
S kérdezte, mit akarok?

Ti vagytok az Új Undokak
Ti vagytok az Új Undokak
MenjeteK dolgozni ti is."

Felgerjedt szittyá vérem
Felgerjedt szittyá vérem
S rászóltam Törpe-fejűre:

Hát maga megbolondult,
Hát maga megbolondult,
Hogy mindent kétszer mond, kétszer mond?

Karinthy idegenkedik a formakultusz feltűnő megnyilvánulásaitól is: „... mint ilyeneket gúnyolja ki túlzó-sűrítő-halmazó eljárással az Adynál modorosnak érzett szó- vagy sorismétléseket (A Törpefejük című irodalmi karikatúra csupa ilyenekből áll), a nagy kezdőbetűs szimbólumokat és összetételeket (Új Undokak, Redves-ugar, Minden-bírási)...” (Kiss 1990: 172).

A paródiában a versszakok elején minden sort megismétel Karinthy. Például: *Nem dolgozni jöttem ide* (1. vsz.), *Nehéz munka az enyém* (2. vsz.), *De jött hozzám egy törpe* (3. vsz.) Ezek az ismétlések Ady jellegzetes ismétléses alakzatainak felidézésén kívül az irodalom haszontalanságára való ironikus utalásoknak is tekinthetők Karinthy szövegében.

A *jöttem* Ady több ismert versében visszatérő változatlan ismétlés. Így például a *Verecke híres útján jöttem én* (Góg és Magóg fia vagyok én), *Jöttem a Gangesz partjairól* (A Tisza-parton). Karinthy paródiájában azonban csak a költő felsőbbrendűsége, küldetésstudatának hangsúlyozása kap kiemelt szerepet, a társadalomkritika azonban, amely Ady haragjának valódi oka, nem. Ez a hiány adja a paródiában az ironia mellett a többletet, a humort.

A nagy kezdőbetűs *Új Undokak* jelzős szerkezet is Ady sajátos szimbólumhasználatát idézi. *Az utolsó mosoly* című Ady-költeményben (leginkább ez a vers a Törpe-fejük mintája) azonban nincs ehhez hasonló, egyébként Adyra nagyon jellemző kifejezés. Ez is mutatja Karinthynek azt a szándékát, hogy elsősorban költői karaktereket karikázzon, ne egy-egy művét. Ady küldetésstudattal párosuló generációs öntudatát Karinthy az *Új Undokak* zseniális névadással el-lentétezi. A nagy kezdőbetűk és az *Új* jelző, de a többes szám jele is szervesen illeszkedik a paródia szövegébe, így az *Undokak* főnévvel együtt valódi ellen-pontok. A köznyelvben semleges stílusértékű *rászóltam* ige is kontrasztot alkot a patetikus hangvételű *felgerjedt szittyávérral* nyelvi kifejezéssel.

Nyelven kívüli, extralingvisztikai eszközzel is él Karinthy a paródiában, amikor nem tesz vesszőt az ismétlések közé, ezzel erősítve a funkciótlanak tartott ismétlésekről vallott negatív véleményét. Ugyanakkor azonban Ady költészetében az ismétléses alakzatok nem redundáns, funkciótlan elemekként, hanem

funkciós alakzatokként a tartalom nyomatékosítása céljából vannak általában jelen.

A két és több változós alakzatokra is van példa a Karinthy-paródiában. A repetíció, azaz két meghatározott elemből (szóból, verssorból) álló szerkezet ismétlődik Karinthy Frigyes Ady-paródiájában:

*Hát maga megbolondult,
Hát maga megbolondult,
Hogy mindent kétszer mond, kétszer mond?*

4. Összegzés

Dolgozatom első része a paródia rövid műfajtörténeti áttekintését adja. Az irodalmi paródia mint sajátosan magyar paródiaváltozat, illetve műfaj Karinthy Frigyes nagysikerű irodalmi karikatúráival kapta meg igazi helyét az irodalomban. Karinthy-paródiáinak stilisztikai szempontú elemzése, valamint az alkotó eredeti szövegeinek stílusával való összehasonlítása segíthet megérteni, hogy milyen eszközökkel érte el az író saját korában azt a hatást, amelyet talán ma is tesz az olvasóra.

Elemzéseimben a funkcionális stilisztika módszerét alkalmaztam, mellyel az egyes nyelvi elemeknek a szövegekben betöltött stílussteremtő funkcióját vizsgáltam. Az *Így irtok ti* című kötet paródiái közül azért választottam Karinthy-nak az Ady stílusát evokáló karikatúráit, mert a szerző Ady stílusjegyeinek jellemzésével hozzájárul az alkotó egyéni stílusának megértéséhez is. Ady új hangot, új stílust hozott a magyar irodalomba. Hangzásban, zeneiségben, szó- és kifejező-készletben, képi szinten újszerű, sajátos formák, nyelvi eszközök jelennek meg műveiben.

Karinthy paródiái az iskolai irodalomoktatásban és az esztétikai nevelésben is kiválóan alkalmazhatók egy-egy alkotó egyéni stílusának felismertetésére, valamint a stílusutánzás módszerének megismertetésére is. De a paródiák segítségével a humor nyelvi eszközeit is megismertethetik a tanárok a tanulókkal.

Felhasznált irodalom

- Alföldy Jenő 2003. *A paródia költészete*. In: *Eső* – irodalmi folyóirat. 2003. nyár, VI. évfolyam 2. szám. 8–16.
- Büky László 2003. *Egy Karinthy-paródia stílusekvivalenciái*. In: Magyar nyelv-járások. A Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének évkönyve. XLI, 69–78. Debrecen.
- <http://mnytud.arts.unideb.hu/mnyj/41/mnyj41.pdf> Letöltve: 2011. április 30.

- Fónagy Iván 1986. *Paródia*. In: Világirodalmi lexikon X. Főszerk. Király István. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Fónagy Iván é. n. (1999). *A költői nyelvről*. MTA Nyelvtudományi Intézet. Corvina. Budapest.
- Kiss József: *Az Így írtok ti és a paródia elmélete*. In: Angyalosi Gergely (válogatta és szerkesztette) 1990. *Bíráló álruhában – Tanulmányok Karinthy Frigyesről*. Maecenas Könyvkiadó. Budapest. 166–184.
- Szalay Károly 1961. *Karinthy Frigyes*. Gondolat Kiadó. Budapest.
- Szalay Károly 1987. „Elmondom hát mindenkinek”. Karinthy Frigyes életéről és műveiről. Kossuth Könyvkiadó. Budapest.
- Szikszaíné Nagy Irma 2007. *Magyar stilisztika*. Trezor Kiadó. Budapest.

Szépirodalmi források

- Ady Endre 1993. *Válogatott versek*. Európa Könyvkiadó. Budapest.
- Karinthy Frigyes 1992. *Így írtok ti*. Matúra klasszikusok. Sorozatszerkesztő Szörényi László. Reményi József Tamás és Tarján Tamás gondozásában. Magvető Könyvkiadó. Budapest.

Az alakzatok fordítási kérdései.

Petőfi Sándor: *Az apostol*¹²

1. Bevezető megjegyzések a műfordításról

A fordítás bizonyos objektív törvényszerűségek szerint zajló, ugyanakkor több szubjektív választást megengedő interkulturális kommunikációs tevékenység, amely a fordítási folyamatban részt vevő tényezők együttes közreműködésével valósul meg (vö. Klaudy 1997: 21, Cs. Jónás 2004, Lőrincz 2007).

A fordítási folyamatot a következő alapvető tényezők alkotják:

- az eredeti szöveg szerzője a saját szociokulturális kontextusában (képzettsége, műveltsége, érdeklődési köre, egyéni stílusa, lelki alkata, munkabírása, társadalmi kora stb.)
- az eredeti szöveg
- a fordító személye a saját szociokulturális kontextusában
- a fordító által értelmezett első szövegvariáns
- a fordítás eredményeképpen létrejövő szövegvariáns, azaz a műfordítás-szöveg
- a feltételezett befogadók által értelmezett szövegvariánsok (vö. még Joó 2005).

A műfordításokat és az eredeti szövegeket egy egységes folyamat részeként kell felfognunk, amelynek egyik végpontján a forrásnyelvi, a másikon a célnyelvi szöveg áll. A műfordítás eredményeképpen létrejövő szöveg egy másik kultúra más nyelvi közegében keletkezett szövegvariáns, amely többszörös áttételeken ment keresztül, amíg végső formájában megszületett. Elméletileg tehát végtelen számú variánsa lehet az eredeti szövegnek mint invariánsnak, és mindegyik egy-egy szegmense a nagy egységes folyamatnak. Ezért lehet egy-egy forrásnyelvi szövegnek több – sokszor egymástól eltérő értelmezésű – célnyelvi szövegváltozata, s ugyanakkor pedig mindegyik ekvivalense lehet a forrásnyelvi szövegnek.

2. Petőfi Sándor: *Az apostol*

Dolgozatom következő részében Petőfi Sándor *Az apostol* című elbeszélő költeményéből a szőlőszem-allegória fordítását elemzem. A szöveg orosz szövegvariánsát a költőként is jól ismert Leonyid Martinov készítette. A célnyelvi szöveg a forrásnyelvi szöveg referenciális és konatív funkcióját adekvát módon közvetíti, a műfordításban elsősorban a stílus szintjén mutathatók ki eltérések,

---

¹² A tanulmány első megjelenési helye: Szathmári István (szerk.) 2006. *Az alakzatok világa*. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 55. Tinta Könyvkiadó. Budapest. 185–189.

amelyek a szöveg esztétikai funkciójának módosulásához is vezetnek. Elemzésben csak azokra a műfordítói változtatásokra térek ki, amelyek az alakzatok fordításában keletkeztek, s amelyek a szöveg pragmatikai jelentését módosítják.

A szőlőszem allegória legfontosabb, az egész szöveget átfogó alakzatai a **parallelizmus**, az **ismétlés** és az **ellentét**. A kiemelt alakzatok alakzattársulásokat alkotva fogják egybe a szöveget (vö. Rozgonyiné Molnár 2002), és változatlan ismétlésként, geminációként, variációs és szinonimikus ismétlésként jelennek meg benne. A Petőfi-szöveg alapvetően két parallelizmus köré szövéődik:

a) a szőlőszem és a föld,

b) a fénysugár és a költő.

a) Az orosz szövegben a *szőlőszem és a föld*: *виноградина – земля* parallelizmus két eleme ugyanazt a párhuzamot alkotja, mint a magyarban. A fordítás-szövegben adjekciós eljárás eredményeként fokozással kombinált szinonimikus ismétlést hoz létre a műfordító, Martinov.

A föld is egy gyümölcs, egy nagy gyümölcs,

Az orosz szövegváltozatban:

Земля ведь тоже плод огромный,

'Hiszen a föld is egy **nagy** gyümölcs,

Мощный плод.

Hatalmas gyümölcs.'

„Egy nyár kell mégis, hogy megérjék” sor orosz szövegváltozatába a fordító az eredetiben nem szereplő adjekciós alakzatot, **epiplokét** told be:

*Но все же и земля созреет
Созреет этот плод великий.*

'A föld mégis megérik,
Megérik e nagy gyümölcs.'

Az orosz szövegben a *nagy* jelző három szinonimájával találkozhatunk: *огромный, мощный, великий*, ami szintén szinonimikus ismétlés és többlet az eredetihez képest. Az eredeti szövegben meglévő, a szőlőszem *kis* jelzőjének elhagyása pedig detrakciós alakzatként értelmezhető:

*S ha a kis szőlőszemnek egy nyár
Kell, hány nem kell e nagy gyümölcsnek,*

Az orosz szövegvariáns:

*Так столько лет необходимо,
Чтоб этот мощный плод созрел?*

'Így hány év kell,
Hogy e hatalmas gyümölcs
megérjen?'

Az antitézis megmarad a fordításszövegben is. A magyar jelzős szintagma – *kicsiny gyümölcs* – orosz megfelelője a *виноградина*, amely összetétel, így tömörebb, mint a magyar nyelvi jelzős szó szerkezet.

A következő szövegrészlet retorikus kérdésalakzatát – amely a Petőfi-szövegben metonimikus fokozással társul – Martinov egyszerű állításként fordítja, ezáltal azonban megszünteti az alakzatot:

*Míg édes lett, hány napsugár
Lehelte rája élte melegét,
Hány százezer, hány miljom napsugár.*

Az orosz szövegvariánsban:

<i>И прежде, чем он станет сладок, Мильоны солнечных лучей В него вдыхают пламень жизни.</i>	'És mielőtt édes lenne, A napsugarak milliói Lehelik belé az élet lángját.'
--	---

b) A második párhuzam, a **költő – sugár** parallelizmus a célnyelvi szövegben is ugyanúgy más alakzatokkal társulva szerepel, mint a forrásnyelviben. A teljes metaforára építő alakzatban a párhuzam második pólusához társuló megszemélyesítés az eredeti szöveghez képest grammatikai módosuláson megy át:

<i>Érzem, hogy én is egy sugár vagyok, Amely segíti a földet megérni. Я чувствую, я – тоже луч, И помогаю зреть я миру.</i>	'Érzem, én – szintén sugár vagyok, És segítek a világnak érni.'
---	--

A *я 'én'* személyes névmás háromszori ismétlése – az orosz szövegben ugyanis a személyes névmás egyszeri kitétele elegendő lenne – nyomatékosabbá teszi a költő személyes részvételi szándékát, ez a Petőfi által tudatosan vállalt prófétai küldetéstudat ismétléses stilisztikai alakzattal történő kifejezése.

A következő szövegrészlet antitézisének orosz nyelvű variánsa – amely az eredeti szövegen végzett detrakciós és transzmutációs eljárás következtében jött létre – már az eredeti konnotatív jelentés megváltozásával is együtt jár:

*De életemnek a tudat erőt ad,
halálomnak pedig megnyúgóvást,
Hogy én is, én is egy sugár vagyok!*

Az orosz szövegben:

*Но все же придает мне силу,
Спасает от боязни смерти
Сознание, что я тоже – луч!*

'De mindez erőt ad nekem,
Megment a halálfélelemtől
A tudat, hogy én is – sugár va-
gyok!'

Az eredeti szövegben azonban szó sincs halálfélelemről, ez idegen is lenne Petőfi habitusától. A fordításban elmarad az antitézis alakzata és az ismétlés is, ami az eredeti szöveghez képest inadekvát fordításszöveg-részletet hoz létre.

3. A Petőfi-versek orosz fordításairól

Petőfi verseinek sok orosz nyelvű fordítása jelent meg. Dalos György (1979) a magyar irodalom Szovjetunióbeli fogadtatásáról írva megemlíti, hogy Petőfi neve már a 19. század közepén ismert volt Oroszországban. Verseit Mihajlov, Mihajlov-Seller, Benegyiktov, Csjumin és mások is fordították. Szovjet-Oroszországban Lunacsarszkij adta ki az első Petőfi-kötetet. A II. világháború után kezdődik azonban igazán Petőfi méltó fogadtatása a Szovjetunióban. 1948-ban jelenik meg Petőfi válogatott műveinek első kötete az Állami Irodalmi Könyvkiadónál olyan kiváló költők tolmácsolásában, mint Borisz Paszternák, Levik, Csukovszkij, Tyihonov, Marsak. 1952-ben lát napvilágot Petőfi válogatott műveinek 4 kötetes kiadása, amelynek munkálataiban Hidas Antalnak és Kun Ágnesnek van nagy érdeme. Ettől kezdve szinte évente megjelenik oroszul a nagy magyar költő, köztük 1973-ban 3 kötetben Kun (Gereben) Ágnes szerkesztésében. De a Szovjetunió szinte valamennyi népének nyelvére lefordították Petőfit. Ugyanis Petőfiben azt a romantikus forradalmi költőt értékelték, akinél a szó és a tett egyet jelentett, s ezzel hatással lehetett a Szovjetunió népeire is.

Petőfi verseinek idegen nyelvekre való lefordíthatóságát azonban nem egyértelműen ítéli meg a szakirodalom. Gömöri György szerint nem nagyon érdemes kísérletezni klasszikus költőink más nyelvre – különösen angolra – fordításával, így többek között Petőfi-fordításokkal sem, hiszen a konnotáció könnyen elsikad a célnyelvi szövegben (vö. Gömöri 1990). Martinkó András viszont jól fordíthatónak tartja Petőfit, mivel: „Azon az egyetemes [költői] nyelven beszél és gondolkodik, mely még nincs is, de amely egyszer szinte oly közös lesz, mint a zene, a képzőművészet vagy a sport. Ez az „au-delà de la langue”, egy nyelven túli valami – mint *nemzetközi* jelrendszer – azért nem azt jelenti, hogy Petőfi nyelve valamilyen metanyelv, ellenkezőleg: éppen nyelvnek és tárgynak bámulatos közelsége jellemzi. Mint valami ősi állapotú nyelv, mely még őrzi biológiai és természeti vonatkozásait. Úgy kell ezt érteni, hogy e költői nyelv korszerű és nemzeti asszociációit, felhangjait *nem* lehet ugyan egy más nyelvre átmenteni, de általában *helyettesíteni* lehet. Nem az egyes szavak, az alak- és mondattan,

nem is az idiomatizmusok egyetemesek, hanem a hasonlatokban, képrendszerben, mondat- és beszédformálásban van egy egyetemes korrespondencia: mindenekelőtt a beszéd-logika, a beszéd-pszichológia s a metaforikus asszociációk természeti és egyetemes emberi vonatkozásaiban” (Martinkó 1973: 269).

4. Összegzés

Dolgozatomban nem tekintettem feladatomnak *Az apostol* teljes szövege alakzatrendszerének elemzését, úgy gondolom azonban, hogy e néhány alakzat fordításának bemutatása révén is képet kaphattunk arról, hogy a költői szövegek üzenetének teljes újraalkotása egy másik nyelven nehéz feladat. De megvalósítható feladat, ha nem kérjük számon a fordításszövegen a forrásnyelvi és célnyelvi szöveg teljes azonosságát, a teljes ekvivalenciát. Popovič a szépirodalmi szöveg és fordított szövegváltozatának viszonyában az ekvivalenciát a következőképpen fogalmazza meg: „A szépirodalmi szöveg stílusában az ekvivalencia kétféleképpen érvényesül: egyrészt a paradigmatiszma tengelyén, azaz a kifejezőeszközök konkrét kiválasztását megelőző helyzetben, valamint a szintagmatiszma tengelyén, amely már meghatározott, a szövegben adott kifejezési helyzetnek megfelelő kifejezőeszközök megválasztását jelenti. Ez a szerző stilisztikai döntéseinek ekvivalenciája. Ennek alapján a műfordítási ekvivalenciát úgy értelmezzük, mint az eredeti mű és a fordítás kifejezőeszközeinek egyezését, s nem lényeges, hogy ezt az egyezést milyen tényezőkkel valósítja meg a műfordító” (Popovič 1980: 139, fordította Zsilka Tibor). Ez a megfogalmazás megengedi a szövegrészek módosításait is annak érdekében, hogy a szöveg egészének üzenete átkerüljön a forrásnyelvi szövegből a célnyelvi szövegbe. Ha a popoviči kommunikatív ekvivalenciát vesszük alapul a forrásnyelvi és célnyelvi irodalmi szövegek összehasonlításakor, akkor az elemzett orosz fordításszöveg-részeket is a Petőfi-szövegrészek kommunikatív ekvivalensének, vele egyenértékű szövegvariánsainak tekinthetjük.

Felhasznált irodalom

- Dalos György 1979. *A magyar irodalom a Szovjetunióban*. In: Gerskovics, A.: *Az én Petőfim*. Gondolat. Budapest. 152–67.
- Gömöri György 1990. *A magyar vers fordításainak lehetőségei más nyelvekre*. In: Nyugatról nézve. Szépirodalmi Kiadó. Budapest. 246–255.
- Cs. Jónás Erzsébet 2004. *Az olvasó ember mint „metaszöveg” a Zsvágó doktor fordításában*. In: Fordítástudomány. VI. évf. 1. sz. 42–53.
- Joó Etelka 2005. *Fordítás vagy kulturális transzfer?* In: „Mindent fordítunk, és mindenki fordít”. Értékek teremtése és közvetítése a nyelvben. Könyvprofesszor dr. Klaudy Kinga tiszteletére. Szerk. Dobos Csilla et al. SzAK Kiadó Kft. Bicske. 47–52.

- Klaudy Kinga 1997. *A fordítás elmélete és gyakorlata*. Második, bővített kiadás. Scholastica. Budapest.
- Lőrincz Julianna 2006. *Az alakzatok fordítási kérdései*. Petőfi Sándor: *Az apostol*. In: *Az alakzatok világa. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához* 55. Szathmári István (szerk.). Tinta Könyvkiadó. Budapest. 2006. 185–189.
- Lőrincz Julianna 2007. *Kultúrák párbeszéde*. Pandora Könyvek 10. EKF Líceum Kiadó. Eger.
- Martinkó András 1973. *A világirodalom Petőfije*. In: *Nagyvilág* 1973/2. 261–271.
- Popovič, Anton 1980. *A műfordítás elmélete*. Madách. Bratislava.
- Rozgonyiné Molnár Emma 2002. *Alakzattársulások egy szépprózai műalkotásban* (Szomory Dezső: *A párizsi regény*). *Az alakzatok világa*, 8. füzet. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest.

Szépirodalmi források

- A magyar költészet antológiája – Антология венгерской поэзии 1952. Составление и редакция переводов Анны Красновой. Москва: «Государственное издательство художественной литературы».
- Petőfi Sándor összes művei I–II. 1976. Szépirodalmi Kiadó. Budapest.

Jelentésváltozások a költői szöveg fordított variánsában¹³

1. A költészetfordítás feladatai

A költészetfordításról és annak nehézségeiről egyaránt szólnunk kell, amikor a forrásnyelvi szöveg és fordított szövegvariánsának jelentésváltozásait vizsgáljuk. Walter Benjamin vallja az irodalmi művek fordításáról, hogy a műfordítás sohasem az eredeti szöveg másolata, hanem a forrásnyelvi szövegnek olyan célnyelvi variánsa, amelynek nemcsak a forrásnyelvi szöveghez kell igazodnia, hanem a befogadó kultúrában keletkezett önálló szöveggént is meg kell állnia a helyét. A fordított költői szövegváltozatnak a forrásnyelvi szöveghez való aktuális hasonlóságot kell mutatnia, nem pedig teljes azonosságot. Benjamin és mások a műfordítást minimális veszteségekkel létrejött kompromisszumnak tartották (vö. Benjamin 1980, de Man 2007). Napjainkban ez a vélemény egyre jobban tért hódít az irodalmi fordításokkal foglalkozó szakirodalomban is (vö. Józán et al. 2005).

Mivel fordítás közben a forrásnyelvi szöveget a különböző befogadók különbözőképpen értelmez(het)ik – az eredeti szövegalkotó, a fordító(k), a feltételezett olvasók, az eredeti és a fordított szövegek befogadói –, az értelmezések során pedig kisebb-nagyobb mértékben módosulnak az eredeti szöveg jelentésszerkezetei. Így a műfordító értelmezése során természetesen lesznek kisebb-nagyobb módosulások az eredeti szöveg jelentésstruktúráiban. Éppen ezért nem tűnik alaptalannak az a megállapítás sem, amely szerint egy más kultúrában keletkezett szépirodalmi szöveg nem fordítható le ekvivalens módon idegen nyelvekre. Költői szövegek esetében pedig különösen nem beszélhetünk az eredetivel teljesen adekvát fordításszövegről. A műfordítónak elsősorban az eredeti költői szöveg sajátos poétikai üzenetét, valamint az eredeti szövegével azonos hatását kell átvinnie a célnyelvi szövegvariánsba, azaz egy más kultúrában keletkezett szövegbe. S mindezt úgy kell megvalósítania, hogy közben folyamatosan tudja, hogy új szöveget hoz létre, nem pedig az eredeti pontos mását. A fordító szöveg reprodukciót és szövegprodukción is végez egyszerre. Az új szövegproduktumot, a műfordítást az olvasó pedig egyszerre értelmezi saját és idegen szöveggént is. Az eredeti költői szöveg tehát olyan nyersanyag a fordító számára, amelyet vele hasonló formába önt annak érdekében, hogy az eredeti szöveggel adekvát célnyelvi szövegvariáns jöjjön létre, amelyet a célnyelvi befogadók is elfogadnak költői szövegnek (vö. Lőrincz 2007).

---

¹³ A tanulmány első megjelenési helye: Lendvai Endre (szerk.) 2010. *Kultúrák dialógusa a soknyelvű Európában*. Translatologia Pannonica II. Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Fordítástudományi Kutatóközpont – Szlav Filológiai Tanszék. Pécs. 66–72.

Nem hagyhatjuk azt sem figyelmen kívül, hogy ha költő fordít verseket, természetesen hatnak rá saját költői hangja, stílusa, képei, prozódiai megoldásai. Sokszor „csábítja el” képalkotó fantáziája, és ennek következményeképpen az eredetihez képest képtöbbletet hoz létre a fordításszövegben.

2. A forrásnyelvi szöveg és fordított szövegvariánsának viszonya

A forrásnyelvi és célnyelvi szöveg viszonyát Anton Popovič **invariáns-variáns** korrelációban írja le (vö. Popovič 1980). **Invariánsnak** a szerző az eredeti szöveg egészét tekinti, de az invariánsban belül elkülöníti a forrásnyelvi szöveg sajátos jelentésstruktúráját magába foglaló ún. **szöveg-invariánst** is. Véleményem szerint a költői szövegek prozódiai szerkezete is lehet szöveg-invariáns. **Variánsnak** nevezzük a forrásnyelvi szöveg minden adekvát célnyelvi szöveg-variánsát.

A fordítási folyamat eredményeképpen létrejött fordított szövegvariáns önálló szöveg, amelyben optimális esetben megvalósul a forrásnyelvi és célnyelvi szöveg nyelvi eszközeinek funkcionális ekvivalenciája. A forrásnyelvi eszközök funkciójának megőrzését a célnyelvi szövegvariánsban Popovič terminusával **szubsztitúciónak**, helyettesítésnek nevezzük (vö. Popovič 1980).

A funkcionális ekvivalencia költői szövegek fordításában a kommunikatív ekvivalencia része. A kommunikatív ekvivalencia pedig paradox módon megengedi a szöveg egyes részeinek módosulásait annak érdekében, hogy szöveg szinten létrejöjjön a forrásnyelvi szöveggel azonos kommunikatív érték és poétikai hatás egy másik nyelven, másik kultúrában keletkezett célnyelvi szövegben.

3. Jelentésváltozások a fordított szövegben

A fordítás során sokféle jelentésváltozás mehet végbe az eredeti szöveg szemantikai síkjában, de mindig van valamilyen közös szemantikai elem, amely a forrásnyelvi és célnyelvi szövegek jelentésében egyfajta azonosságot vagy hasonlóságot hoz létre.

3.1. A jelentésbővülés

A jelentésbővülés a hagyományos leíró szemantikákban (vö. Károly 1970, Hadrovics 1992) hasonlóságon alapuló névátvitelt jelent, a metaforikus jelentésváltozás egyik típusa. Jelentésbővülés esetén az adott jelhez fűződő eredeti jelentéseknek más komponense kerül előtérbe, majd pedig az egy új kontextusban egy másik jelhez kapcsolódik hozzá. Pl. *pince* 'italok tárolására szolgáló helyiség' → mindenfajta pince; *park* 'díszkert' → 'különböző funkciójú terület'. Jelentésbővülésnek tekinthetjük a lexikai elemek szemantikai jelentéskomponensekkel történő kiegészülése mellett a poétikai szövegek új lexikai elemekkel

való kiegészülését is, amely a képszerkezet komplexitását érinti: költői képeket hoz létre.

3.2. A jelentésszűkülés

A jelentésszűkülés a jelentésváltozásnak az a típusa, amely során a jel eredeti jelentései fokozatosan kiszorulnak a használatból, vagy azokat más jel veszi át. Ebben az esetben megfigyelhető a poliszém szó egyes jelentéseinek szegényedése, de sokszor az eltűnésük is. Pl. *tárgy* 'pajzs, ostrom' → 'céltábla' → 'olyan jelentésű szó, amelyre a cselekvés irányul'. Pl. Ő volt az élcelődések *céltáblája*. (vö. Hangay 2004: 514). Jómagam jelentésszűkülésnek tekintem a forrásnyelvi költői szöveg képszerkezetét érintő olyan változásokat is, amelyek az eredeti szöveg képi síkjához képest **képhiányt**, **képvesztiséget** eredményeznek. A költői szövegekben a képi struktúra elemei, a költői képek vagy trópusok a hagyományos stilisztikák felfogása szerint szintén jelentésváltozás, izotópiatörés eredményei, azaz trópusok és alakzatok létrejöttével a szöveg jelentésegységének megváltozása következik be.

A költői szövegek esetében a szövegjelentés a különböző képi elemeket alkotó jelek, jelegyüttesek sajátos konnotációját hozza létre. A költői szövegben az azonos nyelvi jeleknek a jelhasználó közösség kollektív jelentéstulajdonításától eltérő jelentésben történő használata adja meg azt a sajátos jelentéstöbbletet, amely más szövegtípushoz tartozó szövegektől különbözővé teszi.

4. Jelentésváltozások elemzése Jeszenyin költői szövegeiben és magyar fordításaiban

Dolgozatom következő részében a forrásnyelvi szöveget tekintve kiindulópontnak, az egyes forrásnyelvi szövegrészek jelentéseinek a célnyelvi szövegben való újrakódolása során végbemenő jelentésváltozások vizsgálatával foglalkozom. Szergej Jeszenyin három meghatározó verséből kiindulva azok magyar fordításaiban vizsgálom a költői szöveg jelentésváltozásait. Elsősorban arra keresem a választ, hogy a forrásnyelvi költői képek milyen változásokon mentek át a célnyelvi szövegvariánsban, milyen jelentésbővülések, illetve jelentésszűkülések következtek be a szöveg képi szintjének újraalkotásakor. A szemantikai **jelentésbővítésen** alapuló **képtöbblet**, és a **jelentésszűkítésen** alapuló **képvesztiség** terminusokat alkalmazom (vö. Németh 1984: 300).

4.1 *Осень* (Ősz)

Jeszenyin *Осень* (Ősz) című versét vizsgálom meg elsőként, amely az 1918-ban keletkezett *Голубень* (Kékség) című kötet jellegzetes darabja. Nézzünk meg néhány példát Rab Zsuzsa, Weöres Sándor és Erdődi Gábor fordításában a jelen-

tésbővülésre, amely egyúttal képtöbbletet is eredményez a fordításszövegekben az eredeti szövegrészekhez viszonyítva!

- (1) *Осень – рыжая кобыла – чешет гриву.* 'Az ősz – a vörös kanca – fésüli sörényét'.
- a) *Az ősz, a pej kanca, fésüli sörényét.* (Weöres)
  - b) *Most az ősz, a piros kanca, rázza sörényét.* (Rab Zs.)
  - c) *Az ősz – e rótszín kanca – cibálja sörényét.* (Erdődi)

A *рыжий* 'rőtvrös' színjelző melléknév jelentését vizsgálva azt látjuk, hogy a harmadik (c) fordítási variáns adja a legpontosabban vissza az eredeti jelentést. A *pej* (a) nem adekvát megfelelője az orosz szónak, és bár a *piros* (b) sem, de ez a színváltozat előrevetíti a Jeszenyin-vers mitológiai síkjában szereplő *рябина* 'berkenye' színével való asszociációt, ezáltal adekvátnak tekinthető.

A *чешет* ige jelentése az orosz nyelvben a köznyelvi 'vakar' mellett a 'fésül' jelentést is magába foglalja. Ezt a komplex jelentést a legadekvátabban Weöres Sándor fordítása (b) adja vissza.

- (2) *Над речным покровом берегов* 'A partok **folyamtakarója** alatt
Слышен синий лязг ее подков patkóinak kék csengése hallat-
 szik.'

- a) *Hol a rozsdaverte part mereng,*
- b) *patkójának kékes hangja cseng.* (Rab Zs.)

- (b) *Folyamszegély hűs leple felett*
patkói kék csengése leng. (Weöres)

- (c) *Partok lomb-takarója felett*
patkók kékszín csengése lebeg. (Erdődi)

A három szövegváltozatból kettőben (a, b) jelentésbővülés és képtöbblet van. Rab Zsuzsa szövegvariánsában az igei metafora megszemélyesíti a mozdulatlan partot, így a *rozsdaverte* jelző betoldása a fordításszövegben szintén jelentésbővülés, képtöbblet. Nem disszonáns azonban a fordításban ez az adjekciós alakzat, hiszen az őszi avar képét az eredeti képpel adekvát módon idézi fel. Weöres Sándor szövegvariánsában (b) a *hűs* jelző betoldás, amely jelentéstöbbletet hoz létre. A *leng* ige а слышен 'hallatszik' megfelelőjeként szintén jelentésbővülés, ugyanis benne van a 'hallatszik' jelentés is, de az időtartam képze is, hiszen a kép azt sugallja, hogy sokáig érzékelhető a hang. Erdődi fordításában (c) a *lebeg* ige hasonló funkciót tölt be.

4.2. Голубень (Kékség)

A következő vizsgált vers a *Голубень* (Kékség) című kötet címadó darabja.

- (3) *В прозрачном холоде заголубели доли,
Отчетлив стук подкованных копыт.
Трава, поблекшая, в расстеленные полы
Собирает медь с обветренных ракут.*

- (a) *A völgyek öblei hidegtől kékek,
földön a patkó cseng, mint az üveg,
A sápadófüvű, messzibe nyúló rétek
lefoszló fákról rézpénzt gyűjtenek.* (Rab Zs.)

Rab Zsuzsa szövegvariánsában a kiemelt helyeken betoldások vannak, például a *patkó cseng, mint az üveg* hasonlat, illetve a *sápadófüvű rétek* jelzős szerkezet jelentésbővülései képtöbbletek.

- (b) *A metsző hidegben elkékültek a völgyek,
A vert paták hangja oly tiszta, kong,
Fonnyadt füvek lettek a letarolt zöldek,
A rekettyékről gyűl a bronz-halom.* (Erdődi)

Erdődi a *Fonnyadt füvek lettek a letarolt zöldek* szövegvariánsban predikatív viszony formájú képtöbbletet hoz létre a képi elemek áthelyezése, illetve összevonása révén. *A rekettyékről gyűl a bronz-halom* sorban a jelentésmódosulás a grammatikai szerkezet megváltoztatásának eredményeképpen létrejövő jelentéssűrítés.

(4) <i>С пустых лощин ползет дугою тощей</i> vékony ívként úszik	'A pusztá völgyekből
<i>Сырой туман, курчаво свившись в мох,</i>	A nedves köd, bodrosan gomolyogva a mohába,
<i>И вечер, свесившись над речкою, полощет</i>	Az este meg, a folyócska felett csüngve mossa
<i>Водою белой пальцы синих ног.</i>	Fehér vízzel kék lába ujjait'.

- (a) *Tarlott lapályra nyers köd csügg le mélyen,
borzas mohot borzongat, kékre fest,*

*s a folyó hűvös, **tejfehér** vizében
locsogva mossa kék lábát az est.* (Rab Zs.)

- (b) *A mélyedésekből kúszik s **előfortyan**
A köd, mely fodros felhőt az égre fest.
A folyó fölé csüngve **térdig csobban**
S mossa **kék lába fehér ujjait** az est.* (Erdödi)

Rab Zsuzsa szövegében (a) jelentésbővülés és képtöbblet keletkezik a *borzas mohot borzongat, **kékre fest*** sorban, amelybe alliterációt és egy megszemélyesítést toldott be a műfordító. Péter Mihály találóan állapítja meg, hogy Rab Zsuzsa nagyon sokszor told be fordításaiba színjelző mellékneveket olyan helyeken is, ahol nem szerepelnek az eredetiben, vagy csak későbbi szövegrészletekben jelennek meg (Péter 1973). Ezzel a műfordító mintegy „feldúsítja” a színszimbolikát, különösen Jeszenyin korai verseiben. Így olyan érzés alakulhat ki a műfordítások olvasójában, aki nem ismeri az eredeti Jeszenyin-szövegeket, hogy idilli világot fest a költő. Ez a megállapítás erre a versre ugyan konkrétan érvényes, de a *Kékség* című kötet több darabja estében nem (vö. Erdödi 2003).

Ugyancsak jelentésbővülés, képtöbblet jött létre a *tejfehér* és a *locsogva* szavak betoldásával, amelyekkel az eredeti szövegrész képi komplexitását erősíti a fordító. A műfordítás képe így sokkal dinamikusabb lett, mint a Jeszenyin-szövegé.

Erdödi fordításának (b) második sorában képi komplexitását tekintve szintén többlet keletkezik: kifejtett metafora az eredeti képhez képest. És Rab Zsuzsa fordításához hasonlóan dinamikus komplex kép jött létre, amely az eredeti megszemélyesítés dinamizmusát fokozza a *térdig csobban* megszemélyesítés betoldásával. A szavak sorrendjének módosításával pedig a *kék* és a *fehér* közötti kontrasztot is erősíti a fordító. A pontosság kedvéért azonban hozzá kell tennünk, hogy a *fehér* nem a lábujjakra, hanem a vízre vonatkozik, amelyet azonban nem ad vissza a fordítás, tehát itt jelentésszegényedés is létrejön, bár ez nem von le a fordítás értékéből.

4.3. *Отговорила роща золотая* (Elzengett az arany liget)

A következő elemzett vers, az *Отговорила роща золотая* (Elzengett az arany liget) a költő élete utolsó évében, 1925-ben keletkezett. Jeszenyin színvilágában a *kék* mellett az *arany*, illetve a *vörös* különböző árnyalatai is nagyon fontos szerepet játszanak. Utánuk közvetlenül a *sárga*, a *fehér* és a *fekete*, valamint a *zöld* színek következnek az életmű különböző darabjaiban különböző asszociációs többletjelentésekkel.

Az „arany-versek” (Erdödi 2008) közül nézzük meg közelebbről az *Ó, elzengett az ősz aranylő tája...* (Отговорила роща золотая...) kezdősorút. Erdödi

nemcsak a vers sajátos képi világát adja vissza az eredeti szöveg természetáhitát közvetítő adekvát magyar nyelvi költői eszközöket használva, hanem a vers prozódiai elemeit is híven követi. Így a magyar olvasó számára ugyanazt a hatást közvetíti a műfordító, amely az orosz olvasót is magával ragadja a vers olvasásakor.

- (5) *Отговорила роща золотая
Берёзовым, весёлым языком,*

- (a) *Aranylik, őszül már a nyíres, hallgat
A levél-nyelven suttogó liget. (Rab Zs.)*

Rab Zsuzsa fordításában képmódosulás jön létre. A jellegzetes *nyírfa* motívum ugyan megmarad, de a szöveg konnotációja módosul. A jeszenyini kép nyersfordításban így hangzik: 'Elzengett az aranyliget / vidám nyírfa-nyelven.'

- (b) *Ó, elzengett az ősz aranyló tája
Már halk **nyírfa-nyelvű** tág határ, (Erdődi)*

Erdődinél az *отговорила* 'elzengett' szó jelentése azonos az eredetivel. Erdődi Gábor szíves közlése alapján mondhatjuk, hogy Babits: *Elzengett az őszi boros ének* (Ősz és tavasz között) sorának áthallása tudatos célja a magyar lírával való rokon hangra utalás.

Természetesen itt is működik a költő-műfordító egyéni kreativitása fordítás közben: a 'halk nyírfa-nyelvű tág határ' jelentés- és képtöbblet a magyar szövegben. De a fordításszöveg „másságában” is létrejön mind a szemantikai, mind pedig a képi szint egyenértékűsége. A vers refrénszerű ismétlésében is van azonban módosulás.

- (6) *Скажите так... что роща золотая
Отговорила **милым** языком.*

- (a) *mondjátok így: elhallgatott örökre
az **arany nyíres szép levél-szava**. (Rab Zs.)*

Rab Zsuzsa szövegében ismét ugyanazt figyelhetjük meg, amelyet már a *Kékség* című vers fordítási eljárása kapcsán említettem, hogy a fordító olyan szövegrészekbe is betold jellegzetes motívumokat, ahol az a Jeszenyin-szövegben nem szerepel, de más helyeken igen vagy olyan új elemeket, amelyek hasonlóak az eredeti szöveg képi síkjához, hangulati hatásához. Ezek a jelentéstöbblettel járó betoldások azonban nem módosítják lényegesen a versszöveg befogadóra

tett hatását, és ami még szintén nagyon fontos, a befogadó kultúrában, magyar versként is az eredeti szöveggel egyenértékűként értelmezhetők.

- (b) *Mondjátok úgy – a nyírfa-nyelv örökre*
Elhallgatott aranyló hangokon. (Erdődi)

Erdődi fordításában az *örökre* határozó betoldásával a véglegesség érzését erősíti az *омзворила* 'elzengett' ige mellett, amelynek a szemantikai jelentése a befejezett szemlélet révén ezt önmagában is tartalmazza. Erdődi nem változtatlan, hanem szinonimikus ismétléses alakzatot alkalmaz az *омзворила* fordításakor.

Ugyanakkor megfigyelhetjük a fordításokban azt is, hogy mindkét fordító elhagyja a *милым языком* 'kedves nyelv(vel)en' képet. Az *arany* színjelző melléknév a fordításokban megmarad ugyan, de más lesz a jelzett szavuk: *arany nyíres* (Rab Zs.), és *aranyló hangokon* (Erdődi). Ezek a jelzőáthelyezések, bár megváltoztatják a szöveg mikrostruktúráját – hol jelentésszűkülésként, hol jelentésszűkülésként értelmezhetők –, de a szövegegész szemantikai jelentését csak kismértékben módosítják.

5. Összegzés

A műfordítási folyamatban a forrásnyelvi szöveg bizonyos rétegei szükségszerűen módosulnak. Ilyen módosulások lehetnek a grammatikai, szemantikai és pragmatikai szinten végbemenő változások. Míg a grammatikai módosulások többnyire a kötelező átváltások szükségszerű következményei, addig a szemantikai és pragmatikai jelentésmódosulások a műfordító egyéni kreativitásának eredményei. Különböző szövegtípusok esetében pedig általában a szemantikai és pragmatikai jelentésváltozásokkal szembeni elvárások is különbözőek.

Felhasznált irodalom

- Benjamin, Walter 1980. *Angelus Novus* (Értekezések, kísérletek, bírálatok). Magyar Helikon sorozat. Európa Kiadó. Budapest.
- Fónagy Iván é. n. (1999). *A költői nyelvről*. Egyetemi Könyvtár sorozat. Corvina Kiadó. Budapest.
- Józan Ildikó 2005. „Az igazi apát megnevezni”. *Babits a fordításról*. In: A „boldog” Bábel. Tanulmányok az irodalmi fordításról. Szerkesztette Józan Ildikó és Szegedy-Maszák Mihály. Gondolat Kiadó. Budapest. 203–225.
- Lőrincz Julianna 2007. *Kultúrák párbeszéde*. Pandora Könyvek 10. EKF Líceum Kiadó. Eger.
- Lőrincz Julianna 2010. *Jelentésváltozások a költői szöveg fordított variánsában*. In: Lendvai Endre (szerk.): *Kultúrák dialógusa a soknyelvű Európában*.

Translatologia Pannonica II. Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Fordítástudományi Kutatóközpont – Szláv Filológiai Tanszék. Pécs. 2010. 66–72.

de Man, Paul 2007. *Walter Benjamin A műfordító feladata című írásáról*. In: Kettős megvilágítás. Fordításelméleti írások Szent Jeromostól a 20. század végéig. Szerk. Józán Ildikó, Jeney Éva, Hajdu Péter. Budapest: Balassi Kiadó. 240–267.

Németh Ágnes 1984. *József Attila-versek fordításáról*. Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények. Kriterion Kiadó. Bukarest. 295–315.

Péter Mihály 1973. „*Rejtve és láthatatlanul*”. *Rab Zsuzsa orosz versfordításairól*. In: Nagyvilág 1973/3. 763–770.

Popovič, Anton 1980. *A műfordítás elmélete*. Madách Kiadó. Bratislava.

Szépirodalmi források

Erdődi Gábor 2003. *Testem viaszgyertyája*. Fekete Sas Kiadó. Budapest.

Jeszenyin, Szergej – Есенин, Сергей 1976. *Стихотворения и поэмы*. Москва. Художественная литература.

Rab Zsuzsa 1957. *Jeszenyin válogatott versei*. Móra Ferenc Könyvkiadó. Budapest.

III. VARIATIVITÁS ÉS ANYANYELVOKTATÁS

Az analitikus és szintetikus igei alakvariánsok kérdései¹⁴

1. Bevezető megjegyzések a variativitás kérdéséhez

Az élő nyelvek természetes fejlődésük következtében állandó lassú, de folyamatos változásban vannak. A nyelvben egy adott időszakban egymással párhuzamosan vannak jelen a különböző nyelvi elemek változatai, a nemzeti nyelv különböző nyelvi rétegekben élő nyelvhasználati variánsai együtt élnek a szten-derd változatokkal. Minden változatnak/variánsnak megvan azonban a maga helye és funkciója a nyelvi-kommunikációs rendszerben (vö. Benkő 1999: 37–38).

A nyelvi jelenségek invariáns-variáns korreláció szerinti megközelítése és tudományos leírása a Prágai Nyelvész kör fonológiai kutatásaival indult el, majd kiterjedt a többi nyelvi szint vizsgálatára is. A Prágai Nyelvész kör kutatásai a fonológiában egyértelmű eredményeket hoztak, a magasabb nyelvi szinteken működő variánsok leírásával kapcsolatos kutatások azonban nem jártak ilyen egyértelmű eredménnyel. Például nem eléggé tisztázottak az alapfogalmak, sok a terminológiai többértelműség.

A variativitás kérdéseinek kutatásában a stratifikációs grammatika előrelépést jelentett. A stratifikációs grammatika (latin stratum 'lépcső, szint') a nyelvi rétegek kölcsönhatását írja le két végpont között. A két végpontot a „hiperszememikus” és „hiperfonémikus” rendszerek alkotják. Közöttük több szint (stratum) létezik, az egyes szintek átjárhatók (Máté 1998: 111).

E tudományágon belül az első alapvetést a variánsok nyelvi funkciójával kapcsolatban a strukturalista nyelvészeti kutatásokat folytató Lamb (1962) munkájában találjuk. A szerző a nyelvi rendszer olyan modelljét igyekezett felépíteni, amelyben az egyes nyelvi egységek közötti szemantikai viszonyok felismerhetők és elemezhetők. Mivel az elemi nyelvi viszonyok különbözőképpen kombinálódnak, a legfontosabb szerepet a különböző nyelvi viszonyok leírásában a szemantikai egységek közötti kapcsolatok alkotják.

Lamb munkáit követően Lockwood foglalkozik részletesebben a variánsok elméleti és gyakorlati kérdéseivel. A variativitás kutatásában további előrehaladást jelentett Klein *Variatätengrammatik* című tanulmánya (1974), amely egy

---

¹⁴ A tanulmány *A funkcióigés szerkezetek és a főnévi taggal bővült igék varianciája* c. tanulmány módosított és bővített változata. Megjelenési helye: Kurtán Zsuzsa, Zimányi Árpád. (szerk.) 2004. *A nyelvek vonzásában*. Köszöntő kötet Budai László 70. születésnapjára. Eger–Veszprém. 104–109.

elméleti megalapozottságú variációs grammatika létrejöttét jelzi. Klein kutatásaiban különböző nyelvi területeket vizsgált, és a változatok bemutatásakor makroszociális, szituatív, időbeli, térbeli paramétereket is figyelembe vett. A szerző variációs grammatikájában azokat a fonológiai, morfológiai és szintaktikai szabályokat vázolta fel, amelyek a variánsok létrejöttéhez vezethetnek. A variációs grammatika Hymes azon elméletét veszi alapul, amely szerint a beszélő nyelvi kommunikációs kompetenciája heterogén, a különböző változatokat különböző módon birtokolja (vö. Hymes 1975, Máté 1998: 268).

Egy adott nyelvközösségen belül a sztenderd változat mellett több változat is használatos lehet. A nyelvi variánsok vagy változatok egy nyelvközösségen belül alkalmazott szituációs, illetve csoportspecifikus, valamint funkcionális változatok. A nyelvi változatok vizsgálatakor a nyelvhasználók iskolázottságát, foglalkozását, korát, nemét, lakóhelyét, vallási hovatartozását stb., tehát a szociokulturális háttérét kell figyelembe venni. Ilyen szempontok alapján vizsgálja a nyelvhasználatot a **szociolingvisztika** (társasnyelvészet).

A **szekuláris nyelvészet** – amelyet neveznek kvantitatív szociolingvisztikának, valamint korrelációs szociolingvisztikának is, a magyar nyelvészeti szakirodalomban pedig **élnyelvi vizsgálatnak** –, a nyelvi változásokat kutatva a különböző nyelvi változók (variánsok) működési szabályait, használati körét írja le (vö. Trudgill 1997: 72, 74, 88, 89; Kiss 1995).

Az orosz nyelvészeti szakirodalomban Szolncev a nyelvi variativitást mint valamennyi nyelvi szint létezésének és működésének módját írja le. Véleménye szerint a nyelvészetben a variativitás fogalmat kettős értelemben használják a szakirodalomban:

(1) Mindenfajta evolúció eredményeképpen létrejövő nyelvi változás jellemzője.

(2) A variativitás a szinkron nyelvi jelenségek létezésének és működésének módja (Szolncev 1984: 31–32, 1997: 60). A variativitásnak ezt az értelmezését vették át a kutatók a fonológiai variánsok vizsgálata után más nyelvi szinteken megjelenő variánsok – a morféma-, a lexéma-, a szintaktikai variánsok – kutatásában is.

Szolncev kifejti, hogy a nyelvi variativitás olyan nyelvi változásokat jelent, amelyek bekövetkeztével ugyanakkor a nyelvi variánsok bizonyos tulajdonságai változatlanok maradnak. A variativitás olyan nyelvi jelenség tehát, amelyben állandó és változó tényezők egyszerre vannak jelen (Szolncev 1984: 32).

A variativitás fogalmát a **variáns-invariáns** oppozícióban értelmezhetjük. Ebben az oppozícióban az egyes nyelvi szinteken olyan terminuspárok jöttek létre, mint a fonológiában a fonéma-allofon, a morfológiában a morféma-allo-morf, a lexikológiában a lexéma-allolexa. A terminuspárok első tagja az invariáns megjelölésére szolgál, míg a második tag a variánséra. Az invariánsok azonban nem abszolút változatlanok, nagyságuk a variánsokkal való kölcsönhatásuk következtében változhat. Minden variáns mint valamely variációs sor tagja egy-

szerre hordozza a közös és egyedi jegyeket – a variánsét és az invariánsét is (Szolncev 1990: 81).

A funkcionális szemléletű grammatikai rendszerben az invariáns – prototípus – variáns fogalomhármás hierarchikusan épül egymásra. A funkcionális-szemantikai mezők centrumában elhelyezkedő, grammatikai eszközökkel kifejezett alakok invariánsai a közelebbi periférián elhelyezkedő lexikai-grammatikai eszközökkel kifejezett variánsoknak, ezek a variánsok pedig invariánsai a távolabbi mezőkön elhelyezkedő, különböző eszközökkel kifejezett variánsoknak (vö. Bondarko 2000: 49).

A variációs sor tagjai között a **lexikai és grammatikai jelentésbeli azonoság** egyaránt meghatározó. A variánsok szemantikai különbségei a denotatív jelentés azonossága mellett csak pragmatikai jelentéseikben mutakozhatnak meg (stilisztikai érték, nyelvváltozati jelentés, érzelmi jelentés, a modális jelentések stb.), ez pedig csak **funkcionális megoszlást** eredményezhet az egyes alakváltozatok között (vö. Lőrincz–Jászay 2001).

2. A funkcióigés szerkezetek és a szerkezetekkel azonos denotatív jelentésű szintetikus igealakok variativitása

Dolgozatomnak ebben a fejezetében azokat az analitikusan szerkesztett funkcióigés variánsokat vizsgálom, amelyek a szintetikus igealakokkal együtt ugyanazon igei paradigmán beüli grammatikai variánsok.

Funkcióigéknek a nyelvészeti szakirodalomban azokat a többnyire szemantikailag üres, deszematizálódott, grammatikalizálódott segédigéket nevezik, amelyek tárgyragos, ritkábban határozóragos főnévvel együtt alkotnak grammatikai szerkezetet. Lengyel Klára a funkcióigét szófaji szempontból a mondatrésztéremtő segédigékhez hasonlónak nevezi (Lengyel 2000: 257), a szerző nem sorolja be azonban egyértelműen ezt a szófajt a segédigék csoportjába, átmeneti jelenségnek tartva az igék és a segédigék között. Véleményem szerint a funkcióigének ugyanaz a szerepe az egész főnévi-igei lexéma értékű szerkezetben (pl. *látogatást tesz*), mint a szóalakteremtő segédigéknek, hiszen ebbe a szófajba is lexikai jelentés nélküli, grammatikai jelentéssel rendelkező szavak tartoznak, mint a *fog* segédige és a *volna* igei segédszó. A *fog* segédigéhez hasonlóan a funkcióigéhez kapcsolódhatnak a kötelező igei grammatikai kategóriák jelölői: a módra, időre, a mondat alanyának számára és személyére utaló morfémák, azaz a módjelek, időjelek és személyragok. Ilyen értelemben ugyanaz a szófaji értékük, mint a jövőidőjel-funkciós *fog* segédigének és a feltételesmódjel-funkciójú *volna* igei segédszónak.

A funkcióigés szerkezeteket Lengyel Klára az **állandósult szókapcsolatok** közé sorolja, a szintagma alakú, de a **morfémaszerkezetekhez közel álló** elnevezéssel illetve őket (Lengyel 2000: 350), ami tovább erősíti bennem azt a meg-

győződést, hogy inkább a morfológiai szerkezetek segédigéjével azonos szófaji értékű a funkcióiige, amint azt a fentiekben is kifejtettem.

Mivel az állandósult szókapcsolat önálló fogalmi jelentésű főnévi tagja és a szintén önálló lexikai jelentésű képzett ige denotatív jelentése megegyezik, és alakilag is nagymértékű azonosságot mutat, véleményem szerint tágabb értelemben a funkcióiígés szerkezetek egy részét is a variánsok körébe sorolhatjuk. Pontosabban egy olyan variációs pár két tagjának tekinthetjük őket, amelyben az egyik tag a grammatikai segédigés szerkezetekhez hasonlóan analitikusan szerkesztett, a másik az azonos tövű szintetikus alak. Például: *megfigyelést tesz/megfigyel, kifizetésre kerül/kifizet* stb. A funkcióiígés szerkezet névszói tagja hordozza az egész szerkezet lexikai jelentését, az igei résznek, a funkcióiígének nem lexikai, hanem grammatikai jelentése van. Rendelkezik az igei szófajra jellemző grammatikai kategóriákkal: a mód-, az idő-, a szám-, a személykategóriával. A szerkezetben pedig a szemantikai és szintaktikai funkciók polarizálódtak (vö. B. Kovács Mária 2003).

A fent leírtakat a következőkben olyan példákkal szemléltetem, amelyekben az egyes variánsok között csak pragmatikai jelentéskülönbség figyelhető meg.

- (1) *Az Egyesült Államok elnöke látogatást tett Németországba.*
- (2) *A professzor a fővárosban (el)látogatott régi barátjához is.*
- (3) *A jövő heti megbeszélésen megvitatásra kerül az új terv.*
- (4) *A felek megvitatják a feszültséget okozó kérdést.*

A lexikológia-lexikográfiai, sőt a stilisztikai szakirodalomban sem ritka jelenség azonban, hogy egyes szerzők egyenlőségjelet tesznek a különböző lexikológiai jelentésviszonyok között. Több szerző pedig a funkcióiígés szerkezetek és a szerkezetek főnévi részével egyező igék szinonimitásáról ír (vö. Dobos 2001, B. Kovács 2000).

Dobos Csilla PhD-dolgozatában (2001) részletesen elemzi a funkcióiígék szemantikai szerkezetét. Az ő véleményét is figyelembe véve megállapíthatjuk, hogy a funkcióiígés szerkezeteknek csak egy része tekinthető szinonimának a denotatív jelentésükben velük megegyező szintetikus igealakokkal, más részük azonban variánsa a szintetikus igealaknak.

„A közös főnévi komponenst tartalmazó funkcióiígés szerkezetek és a közös főnévi komponens tövével megegyező tövű igék ún. oppozíciós párokat alkotnak. Az oppozíciós párok felölelik a szinonimapárokat, de természetesen nem minden oppozíciós pár szinonimapár is egyben. Ugyanakkor léteznek olyan szinonimapárok, amelyek nem alkotnak oppozíciós párokat, mivel az ige szótöve nem azonos a szinonim funkcióiígés szerkezet főnévi komponensének a szótövével: *принимать во внимание* – *учитывать* ’figyelembe vesz’; *терять зрение* – *слепнуть* ’elveszti a látását – megvakul’; *претворять в жизнь* – *осуществлять* ’életbe léptet – megvalósít’ – (az én fordításom – L. J.).

[...] Az ún. **azonossági oppozíció** esetében a funkcióigés szerkezetek és a hozzájuk rendelhető igei partnerek szemantikai szempontból egyenértékűek, denotatív jelentésük gyakorlatilag azonos (*принимать участие* – *участвовать* 'részt vesz', *оказывать сопротивление* – *сопротивляться* 'ellenállást tanúsít – ellenáll' – az én fordításom: L. J.). Az adott csoportba tartozó funkcióigés szerkezetek és igék általában szabadon helyettesíthetik egymást, s a legtöbb esetben a stilisztikai különbségek is jelentéktelennek minősíthetők" (Dobos 2001: 165).

A Dobos Csilla által fentebb említett példák véleményem szerint a variativitás kérdéskörébe tartoznak, mivel a funkcióigés szerkezetek igei része és a főnévi komponensből képzett igék azonos tövűek, azonos denotatív jelentésűek, közöttük pragmatikai jelentésselérés mutatkozik csupán. A Dobos Csilla által felsorakoztatott példák az orosz jogi szaknyelvből valók, de szép számmal találhatunk példákat különböző magyar szaknyelvi szövegekben is a funkcióigés szerkezetek és a szerkezet főnévi tagjával azonos tövű igék varianciájára. Nézzünk ezekre néhányat!

- (5) *A háború alatt az Egyesült Államok alelnöke népes kísérete társágában **látogatást tett** Magadanban, a GULÁG egyik központjában...* (Kun Miklós: A szabadság kalandja, 1991).
- (6) *Az olasz államfő **ellátogatott** a Nemzeti Múzeumba is.*
- (7) *A... 4) bekezdése sommásan **elintézi**... a bérgaranciáról szóló törvényt* (Győriványi Sándor: Országgyűlési Napló 1994: 10)
- (8) *Hamarosan **elintézésre kerül** az ügy.*
- (9) *A törvényhozásban minden kérdés... **megvitatásra kerül**...* (Dr. Rott Sándor: Országgyűlési Napló 1996. okt. 4.)
- (10) *A felolvasóülésen a hallgatók **megvitatják** a novella tartalmi és formai kérdéseit.*

3. Összegzés

Dolgozatomban a lexikológia néhány, hasonlóságokat mutató lexikológiai jelentésviszonya közül a variativitás és a szinonímia kérdéskörébe is tartozó jelenséggel, a funkcióigés szerkezetek besorolásának kérdéseivel foglalkoztam. Azokat az azonos tövű szintetikus és analitikus szerkesztésű variációs párokat, amelyeknek azonos a denotatív lexikai és grammatikai jelentésük, csak a pragmatikai jelentéseik térnek el egymástól, variánsoknak és nem szinonimáknak tartom. Úgy gondolom, állításom helyességét a fenti példák is bizonyítják.

Felhasznált irodalom

- Benkő Loránd 1988. *A történeti nyelvtudomány alapjai*. Tankönyvkiadó. Budapest.
- Benkő Loránd 1999. *A történeti nyelvtudomány feladatköréről mai nyelvünk állapota és változása ügyében*. In: A magyar nyelv az informatika korában. Glatz Ferenc (szerk.) Magyarország az ezredfordulón. Budapest.
- Bondarko 2000. Бондарко, А. В. *К вопросу об инвариантности грамматических значений* (A grammatikai jelentések invariativitásának kérdéséhez). In: Nyelv, aspektus, irodalom. Köszöntő könyv Krékits József 70. születésnapjára. Szerk. Györke Zoltán. SZTE JGYTF Tanárképző Kar Orosz nyelv és Irodalom Tanszék. Szeged. 45–49.
- Dobos Csilla 2001. *A jogi szaknyelvre jellemző funkcióigés szerkezetek és a régens–vonzat viszonya*. Készült a Debreceni Egyetem BTK Elméleti és alkalmazott nyelvészet doktori programjának Orosz nyelvészet alprogramja keretében. Debrecen. Kézirat.
- Hymes, D. 1975. *A beszélés néprajza*. In: Papp Ferenc–Szépe György (szerk.). Társadalom és nyelvhasználat. Akadémiai Kiadó. Budapest. 91–146.
- Kiss Jenő 1995. *Társadalom és nyelvhasználat*. Szociolingvisztikai alapfogalmak. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest.
- Klein, W. 1974. *Wariatätengrammatik. Variation in der Sprache. Ein Verfahren zu ihrer Beschreibung*. Scriptor Verlag GmbH Kronberg Ts. 97–106.
- B. Kovács Mária 2000. *A funkcióigék kérdéséhez*. Magyar Nyelvőr 2000/1. 370–2.
- Lamb, S. 1972. *Outline of Stratifical Grammar*. Georgetown University Press. Washington.
- Lengyel Klára 2000. *Segédigeszerű szavak a magyarban*. In: Magyar grammatika. Főszerk. Keszler Borbála. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest. 256–57.
- Lengyel Klára 2000. *Az állandósult szókapcsolatok*. In: Magyar grammatika. Főszerk. Keszler Borbála. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest. 350.
- Lockwood, D. G. 1972. *Introduction to Stratifictional Linguistics*. New York.
- Lőrincz Julianna (szerzőtárs: Jászay László) 2001. *Variancia az orosz ige paradigmájában*. Líceum Kiadó. Eger.
- Lőrincz Julianna 2004. *A funkcióigés szerkezetek és a főnéi taggal bővült igék varianciája*. In: A nyelvek vonzásában. Köszöntő kötet Budai László 70. születésnapjára. Szerk. Kurtán Zsuzsa, Zimányi Árpád. Eger–Veszprém. 2004: 104–109.
- Máté Jakab 1998. *Elméletek, irányzatok, módszerek II*. A 20. századi nyelvtudomány történetének főbb elméletei és irányzatai. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest.

- Szolncev, V. V. 1984 – Солнцев, В. В. *Вариантность как общее средство языковой системы* (A variativitás mint a nyelvi rendszer általános eszköze). ВЯЗ 1984/2. 31–41.
- Szolncev, V. V. 1997. *Вариантность* (Variativitás). Русский язык – Энциклопедия. ред. Караулов, Ю. Н. Москва. Научное издательство Большая Российская Энциклопедия. Изд. Дом Дрофа. 60.
- Trudgill, Peter 1992. *Bevezetés a nyelv és társadalom tanulmányozásába*. Ford. Sándor Klára 1997. JGYTF Kiadó. Szeged.

Nyelvi variativitás és nyelvhasználat¹⁵

1. Bevezető megjegyzések

A tanulmány a nyelvi variativitás főbb elméleti kérdéseit, valamint a nyelvhasználat és az iskolai anyanyelvoktatás összefüggéseit tárgyalja. A dolgozat első része a nyelvi normarendszer kérdésének és a nyelv variáns elemeinek összefüggéseit írja le. Ezt követően a nyelvi variabilitás és variativitás közös érintkezési pontjait, valamint különbségeit elemzi. Az elméleti rész után a grammatikai variánsok közül azokat az igei variánsokat vizsgálja, amelyek átmenetet alkotnak az alakvariánsok és a lexémavariánsok között.

A dolgozat befejező részében a variánsok tanításának fontosságára hívja fel a figyelmet a magyar Nemzeti alaptanterv (2003) követelményeivel összhangban, majd egy feladattípussal szemlélteti a variativitás és a nyelvhasználat elméleti ismereteinek beilleszthetőségét az általános iskolai magyar nyelvtan oktatásába.

2. A nyelvi normarendszerről

A nyelvi norma és a variativitás kérdése elválaszthatatlanok egymástól. Elöljáróban meg kell jegyeznünk, hogy nincs egyetlen egységes nyelvi norma. A norma kapcsán **nyelvi normarendszerről** kell beszélnünk, hiszen egy nemzeti nyelvben nem csak egy előíró (preskriptív) norma létezik, a nyelvi sztenderd. A magyar nyelvészeti szakirodalomban Tolcsvai Nagy Gábor kognitív nyelvészeti keretben a normafogalom olyan megközelítését adja, amely igazodik a többszintű normarendszerhez. „A norma szociokulturális alapú orientáló minta, (...) a norma **célnorma** és **elvárásnorma** összjátéka (kiemelés tőlem – L. J.); a nyelvi norma a közösség minden tagja számára érvényes, de megsértése nem szünteti meg a normát magát; a norma tanulható” (Tolcsvai Nagy 1996: 264). „A nyelvi norma egyszerre 1) ismeret, tudás, ítélet és 2) minta, az egyik folyamatos történelemben tartja fenn a másikat és viszont (...)” (Tolcsvai 1998: 71).

Heltainé Nagy Erzsébet mind a magyarországi, mind pedig a Magyarország határain kívül élő magyarok nyelvhasználatát érintő kérdéssel kapcsolatban a következőket írja: „... a mai magyar nyelv [...] többváltozatú, a közös nyelvi norma mellett (többségi és kisebbségi) anyanyelvváltozatokban jelenik meg. Ez a megközelítésmód számol a kiemelt közös nyelvi normával, a regionális változatokkal, a szociolektusokkal, a kisebb-nagyobb közösségi normarendszerekkel. És számol a változatokkal az egyes nyelvi szinteken is, az alaktani, stilisztikai,

---

¹⁵ A tanulmány első megjelenési helye: Oktatás – tudomány – Társadalom I. Nemzetközi Tudományos Konferencia. Selye János Egyetem. Komárom. 2009. 176–184.

szövegtani és egyéb variánsokkal” (Heltainé Nagy 2002: 230, vö. még É. Kiss 2004: 14).

A nyelvi elemek variabilitása, az egyes variánsok egymás mellett élése is el-
lentmond a normarendszer egységének, amely erősen viszonylagos (vö. Szath-
mári 2001: 11). Abszolút normáról így nem is beszélhetünk, csak **eszményi
normáról** (vö. Benkő 2003) vagy **mintanormáról** (Bańcerowski 1998: 129–
33). A mintanormát a magyar nyelvészeti szakirodalomban a **sztenderd** műszó-
val jelölik a különböző szakmunkák. A mintanorma mellett vannak különböző
nyelvváltozati normák, amelyeket **használati normáknak** is neveznek (vö.
Bańcerowski 1998). A mintanorma orientálja a használati normákat is.

3. A nyelvi variativitásról

A nyelv folyamatosan változik, és a változás következtében létrejövő új
nyelvi elemek a sztenderd elemekkel együtt élnek a nyelv életének bizonyos
időszakaiban. A nemzeti nyelv minden nyelvi változtatásban van azonban a nyelvi
elemek használatában ingadozási sáv az egyes nyelvi szinteken (vö. Szathmári
2001: 11). A különböző funkcionális és egyéb nyelvi variánsok egymás mellett
élése a természetes nyelvi variabilitásból adódik, és ez magyarázza a normarend-
szer viszonylagosságát is. Minden nyelvi változatnak/variánsnak megvan a maga
helye a nyelvi-kommunikációs rendszerben.

A variabilitás, variativitás, variáns, invariáns, valamint az ezekkel szoros
kapcsolatban lévő fogalmak eredetileg nem nyelvészeti alapfogalmak, hanem
mint a nyelvészeti műszók nagy része, a természettudományok terminológiájá-
ból kerültek át a nyelvészetbe. A nyelvi variabilitásnak és a természettudomá-
nyokban – így például a biológiában – használatos fogalmaknak vannak közös
tipológiai jegyeik is. Ilyen közös jegyek például az individuális és a csoportos
változások megléte. Az **individuális változás** egy biológiai egyedre jellemző.
Ugyanígy a nyelvben is létezik a csak egy nyelvhasználóra jellemző változat. A
csoportos változás biológiai egyedek osztályára, ill. a nyelvben a nyelvhaszná-
lók egész csoportjára jellemző. Ez utóbbi változások mindkét esetben átörökítés-
sel adhatók át a következő csoportoknak. Így például a különböző nyelvjárási
változatok (Gak 1998: 367).

3.1. A grammatikai variánsok kérdése

A grammatikai variánsok olyan funkcionális változatok, amelyek denotatív
lexikai és grammatikai jelentésükben (funkciójukban) teljesen megegyeznek,
eltérés közöttük pragmatikai jelentésükben lehetséges. A grammatikai variánsok
közé a legtöbb nyelvészeti szakmunka a következő altípusokat sorolja:

3.1.1. morfológiai variánsok: *megy/megyen, mész/mégy, adsz/adol, futottam/futtam, kara/karja, fia/fiúja* stb.

3.1.2. szintaktikai variánsok: *A macska nyávogása azt jelzi, hogy az állat éhes. / A macska az éhségét nyávogásával jelzi.*

A lexikológiai és lexikográfiai szakirodalomban gyakran megfigyelhető, hogy a variativitás fogalmát igen tágan értelmezve minden **szinonim** nyelvi jelenséget variánsnak neveznek, ez azonban parttalanná teszi a variativitás fogalmát, és elmosza a határokat az egyes lexikológiai jelentéscsoportok között. Így például egy poliszém lexéma egymásból levezetett, származtatott jelentéseit nevezik **szemantikai variánsoknak** is. Ju. D. Apreszjan poliszémia-felosztásában a radiális poliszémiának nevezett típuson belül az ún. központi jelentés mint invariáns motiválja a belőle származtatott jelentéseket (Apreszjan 1995: 182). Hagyományos leíró nyelvészeti keretben azonban egy lexéma poliszém jelentései nem tekinthetők variánsoknak. Ugyanígy nem sorolhatjuk a variánsok körébe a paronimákat és a szinonimákat sem.

A szakirodalomban a különböző, sokszor egymás kváziszinonimáiként jelentkező terminus technikusok elhatárolásában lényeges szempontnak látszik a **grammatikai jelentések funkcionális ekvivalenciája**, ami a variánsok esetében teljes ekvivalenciát, a szinonimák esetében pedig részleges ekvivalenciát jelent. A grammatikai variánsok esetében első helyen mindig a grammatikai **rendszer-szerűség** áll, amely a grammatikai forma állandó ingadozását feltételezi. Így jelennek meg pl. a variálódó morfémák: *állsz/állasz; megy/megyen; sütötte/sütte; kellene/kéne*; stb.

De nem szabad egyenlőségjelet tenni a különböző típusú lexikológiai jelentések közé sem, és egymás variánsainak nevezni őket. Ugyanígy nagyon fontos a szinonimák elkülönítése is más paralel csoportoktól, mint például a mezőösszefüggésen belül a hiperonimák, hiponimák, valamint az alakpárok (paronimák, ill. paroszmák). Így nem variánsai egymásnak a *kutya* és az *eb*, amelyek szinonimák; a *bútor* és az *asztal*, amelyek a mezőösszefüggésben hiperonima–hiponima kapcsolatban állnak egymással; a *helység* és a *helyiség* viszont paronimák.

A szintaktikai variánsok és szinonimák elkülönítése már nehezebb kérdésnek tűnik, mivel ezek esetében több morfémából álló szerkezetek varianciájáról van szó. Ilyen mondattani szinonimák például: *A macskák éjszakai randevúja zavar engem az alvásban. Nem tudok aludni a macskák éjszakai randevújától.* Haader Lea a **mondattani szinonímia** vizsgálatakor a következőket írja: „A mondattani szinonímia a nyelvhasználó részéről olyan szerkezetek közötti válogatás, amelyek egymásnak funkcionális variánsaiként jelennek meg. A választás lehetőségét az adja, hogy a szinonim szerkezetekben az azonosság és a különbözőség egyszerre van jelen. Közel-azonosság a referencia világában (tartalom), megkü-

lönböztetés a nyelvi megformálás, a prezentáció síkján (forma)” (Haader 2001: 367).

Dömötör Adrienne (2004: 72) a mondszerkezeti szinonímiáról szólva szintén egyenlőségjelet tesz a szinonimitás és variativitás között.

Amint a fentiekből is kitűnik, nem könnyű határt vonni a grammatikai szinonímiához és variativitáshoz tartozó nyelvi jelenségek között, de véleményem szerint a következő kritériumok alapján lehetséges:

1. a szemantikai jelentések azonosságának mértéke
2. a használat rendszerszerűsége
3. a felcserélhetőség
4. a formai azonosság mértéke

Véleményem szerint mind a variativitás, mind a szinonimitás jól megfér a **paralelizmus** mint fölöttes kategórián belül (vö. Nagy 2004), de lényeges szemantikai és formai különbségek vannak a két jelenségek körbe vonható nyelvi kifejezőeszközök között a nyelv minden szintjén. Jóllehet az egyes nyelvi szinteken meglévő grammatikai kategóriák között lehetnek lényeges eltérések, de a szemantika segítségével a funkció és a kifejezőeszközök viszonyát tekintve jól elkülöníthetők egymástól a különböző paralelizmusok.

4. A magyar igei alakvariánsok szemantikai differenciálódása

Dolgozatom következő részében a grammatikai variánsok közül az igei alakváltozatok egy csoportját, az **ikes/iktelen** alakvariánsokat szeretném röviden bemutatni, amelyek nem veszték ki a nyelvhasználatból, csak az ikes ragozási paradigma nem teljes, az egyes szám 3. személyű alakra redukálódott. Az ikes/iktelen változatokat is tartalmazó igék csoportja napjainkban is újabb tagokkal bővül. Különösen a -z és -l denominális verbumképzők mellett figyelhetők meg újabb -ik személyragos variánst is tartalmazó variáns párok. Például: *szörfözik/szörföl, gépezik/gépez, drogozik, drogoz* stb. Ez a csoport jelentéstani szempontból azonban nem egységes.

4.1. A csoport tagjai között vannak **funkcionális alakvariánsok**, amelyek tagjai között a denotatív jelentésbeli azonosság mellett pragmatikai jelentésbeli eltérés mutatkozik: *karamboloz/karambolozik* stb.

4.2. Más részük **részleges alak- és jelentéshasadáson** ment át (vö. Elekfi 1996a, b), amelyek már bizonyos jelentéseikben egyazon lexéma poliszémiáján belüli jelentésselkülönülést mutatnak, átmenetet alkotva az alakvariánsok és az önálló lexémák között. Például: *gyűrűz/gyűrűzik, hajol/hajlik, nyúl/nyúlik* stb.

4.3. Egy harmadik csoportjuk esetében már a szótárak által is jelzett **teljes szóhasadás** ment végbe (vö. Grétsy 1962, Lőrincz 2002), ezek a mai magyar értelmező szótárakban már külön lexémaként szerepelnek, tehát nem variánsai egymásnak, de egy korábbi nyelvállapotban még mint egyenértékű alakválto-

zatok éltek együtt. Pl. *esz/eszik, poroz/porzik, sugároz/sugárzik* (ÉKsz 1978, 2003).

A továbbiakban a második csoportba tartozó **részleges alak- és jelentéshasadást** mutató variánsokat szeretném bemutatni a kiemelt mikroszövegek keletkezésének időrendjében.

4.3.1. *Hajol/hajlik*

A magyar értelmező szótárakban (1960, 2003) a *hajol* igének átvitt jelentésű, költői minősítéssel jelölt alakvariánsa a *hajlik*, amely archaikus stílusminősítésű szótáriszóalak-variáns. Találunk példát az iktelen és ikés alakvariánsok használatára is régi szövegekben, melyek között pragmatikai jelentéskülönbség figyelhető meg:

- (1) *A' Jóra, az Igazra, nem kell az elmét erőltetni: magába **hajol** az, mint a' Mérő-Serpenyő*” (Nagyváthy József: Második beszélgetés 1790 körül).
- (2) *A hasonló vastag nyers vessző **hajlik**, de nehezen törik* (Kölcsey Ferenc: Országgyűlési napló, 1832).
- (3) *Különben **hajlik** a' nap, és te rab vagy. / Szavad szerint határidőd kitelt* (Vörösmarty: Marót bán, 1838)
- (4) *De halkan, zaj ne'kül... mint a virág / Egymásra **hajlik** és hangot nem ad* (Arany János: Vojtina ars poetikája, 1861).
- (5) *„Mily finoman **hajlik** a csuklójuk, mily kigyózó vonalakat ir le a karuk, a kezük, ez a finom, vékony erezetű, majdnem átlátszó kéz, szinte beszél;”* (Pásztor Árpád: Budapesttől a Föld körül Budapestig 1911).

A *hajlik* ige önálló lexémaként is szerepel a szótárakban (ÉKsz 1978, ÉrtSz+ 2007), ami azt bizonyítja, hogy az ikés és iktelen variánsok között bizonyos jelentéseikben már végbement az elkülönülés. A *hajol/hajlik* variáns pár ikés tagja a következő jelentéseiben önálló lexémaként szerepel.

1. '(Külső erő hatására) egyenes helyzetéből ívelő alakúvá görbül': *A gyümölcs terhe alatt földig **hajlik** az ág.*
2. (átv.) 'Hajlamot, vonzódást, készséget mutat vki, vmi iránt': *Búrkomorságra **hajlik**. A szíve hozzá **hajlik**.*
- (átv.) (Időszak, időjárás, égitest) vmely állapotból v. helyzetből átmenőben van egy másik állapotba: Például: *esőre **hajlik** az idő*

4.3.2. *Gyűrűz/gyűrűzik*

A *gyűrűz/gyűrűzik* igevariánsok az előző igevariánsokhoz hasonló szemantikai differenciálódást mutatnak.

- (1) *Kíváncsi, ágaskodó embertömeg **gyűrűzik** a bódé körül.* (Kassák Lajos: Angyalföld, 167)
- (2) *A priorissa... – **gyűrűz** végig a dormitóriumon, a folyosón a kívánság* (Kodolányi János: Balog Margit, 1929, 360).
- (3) *Sós szélről **gyűrűzik** bolond haja* (Vass István: Csillag, 1947, 26).
- (4) *Vízcepptől **gyűrűzik** a forrás sima tükre* (Réz Ádám: Riport az akasztófa tövéből, 1962, 2).
- (5) *Lehanyatlász gyöngyfogaid szögeznek nyelved koponyádhoz vulkán ráz vihar **gyűrűz** benned ívelnek csontjaid a vér eleven kútja fölbuzog* (Szepesi Attila: Akiben arcunk folytatódik, 1972, 905).
- (6) *Nehéz megjósolni, hogy '96-ig mi **gyűrűzik** be, mely kihatással lesz a turizmusra, ...* (Horváth Béla: Szűkített Expo 1991, 35).
- (7) *Kérlelhetetlenül, mint a forgószelel, ami magába **gyűrűz** mindent, még a legeltökéltebb akaratot is* (Novák Valentin: A vörös angyal, 2007).

A példák szemantikai szempontú vizsgálata után azt a következtetést vonhatjuk le, hogy 'gyűrűsen göndörödik' jelentésben az ikes és iktelen variáns is használatos még a mai magyar nyelvben. Az iktelen változat választékos, archaikus stílusértékű, míg az ikes variáns a sztenderd alak. Mind konkrét, mind pedig átvitt jelentésű példákkal alátámaszthatjuk ezt a megállapítást.

A 'gyűrűvel ellát' jelentésben az ige szakszóként használatos az ornitológiában: *madarat gyűrűz*. Ebben a jelentésben csak az iktelen alak használatos, és nincs az ige ikes lexémavariánsa. Ezt támasztják alá a következő példák is.

(8) *Boldog Gusztáv, a Körös-Maros Nemzeti Park természetvédelmi őre, ha nem a munkájának él, akkor is e szenvedélyének hódol. Kétszázötven magyar kollégájához hasonlóan **gyűrűz*** (Békés Megyei Hírlap, 2009).

(9) *Ülj mellém s nyújtsd kezed a gyertya*

*felé, hogy míg lángja **gyűrűz***

lássam ujjaimon,

hogy lobog át a

régi tűz (Reitinger Jolan: A láng, 2009)

(9) ... *hogy egy folyamat **gyűrűz** be, szövö be az életedet, egy folyamat, mely fel akar és fel is fog falni téged, ha nem ódzkods, nem vigyázol, mely emészt, ...* (Gazda József: Tömb és szórvány, 2009).

5. A nyelvi variativitással kapcsolatos ismeretek felhasználhatósága az iskolai anyanyelvoktatásban

A Nemzeti alaptanterv (NAT 2003) kiemelten kezeli az anyanyelvi kommunikáció fejlesztését. A nyelv variáns elemei erősen befolyásolják a kommunikációs képességek kialakulását is. Ha ismerjük a variánsok szemantikai jellemzőit,

akkor beszélt és írott szövegeinket választékosabban, adekvátabban tudjuk megfogalmazni. Mindez elősegíti a nyelvhasználó kognitív képességének fejlődését is.

A variánsok témaköréhez az anyanyelvoktatásban a következő részeket emelhetjük ki: az azonos denotatív jelentésű, csak pragmatikai jelentésükben különböző funkcionális szó- és szóalakváltozatok, amelyek tudatosításának a szókincsfejlesztésben is nagy szerepe van. Ugyancsak fontosak a szintaktikai variánsok is, amelyek ismerete és alkalmazása a tanulók fogalmazáskészségét fejlesztik. A nyelv minden szintjén meglévő variáns elemek ismerete lehetővé teszi az anyanyelvi, a kulturális és a szociális kompetencia párhuzamos fejlesztését is.

Nézzünk meg néhányat a 7–8. évfolyam számára előírt fejlesztési feladatok közül, amelyek a variativitás témaköréhez közvetlenül is kapcsolódnak!

1. A különböző kommunikációs helyzetekbe illő nyelvi elemek kiválasztása és felhasználása.
2. Példák (régebbi korok szövegei, szövegrészei) alapján a nyelvi állandóság és változás megfigyelése, valamint a mai nyelvállapottal való összevetés során, elsősorban a szókincsben és a tanult nyelvtani jelenségek szintjén.
3. A szövegalkotási képesség fejlesztése különböző szövegtípusokban és műfajokban (pl. a leírás, a különböző nézőpontú elbeszélés és jellemzés gyakorlása, ismertetés és vélemény készítése).
4. A nyelvileg igényes és helyes beszéd elsajátíttatása.
5. Az aktív és a passzív szókincs gazdagítása.
6. A mai sztenderdtől eltérő nyelvhasználatú (pl. régi, archaizáló) szövegek megismerése, megértésük egynyelvű szótárak és szójegyzékek, jegyzetek segítségével.
7. A nyelvtani, helyesírási, nyelvhelyességi ismeretek és a nyelvi elemek különböző értékéről tanultak tudatos alkalmazása a fogalmazásokban, a kreatív szövegalkotásban.
8. „Az önálló feladatvégzés, információgyűjtés és ismeretszerzés módszereinek megismerése, gyakorlása (segédkönyvek, a korosztálynak készült szótárak, lexikonok használata, ismeretlen kifejezések jelentésének önálló megkeresése egynyelvű szótárakban, a tanult anyag bővítése különböző információhordozókból)” (NAT 2003: 30).
9. „Gyakorlottság és szándékosság a kommunikációt befolyásoló tényezőkhöz való alkalmazkodásban. Alapvető tájékozottság a mindennapi kommunikációs és az irodalmi stílusjelenségek körében.” (NAT 2003: 32).
10. „Az anyanyelvi és az idegen nyelvi ismeretek összevetése, az egyes jelenségek egyre pontosabb megnevezése.” (NAT 2003: 33).

6. Egy feladattípus a grammatikai alakvariánsok tanításához

A feladatlapon alakvariánsokat találtok. Írjátok le a különbséget az egyes változatok között. Segítségképpen felteszek néhány kérdést, amelyek megkönnyítik számotokra a variánsok elkülönítését.

1. Melyik változattal találkoztál irodalmi szövegben és melyikkel nem? Ha esetleg eszedbe jut a költő vagy író neve és művének címe, akkor azt is leírhatod.
2. A felsoroltak közül melyiket hallottad városi és melyiket kisebb településen élő embertől?
3. Melyiket használnád egy újságcikk megírásakor és melyiket nem?
4. Melyikkel találkozhatsz a népköltészetben?
5. Megfigyelhető-e érzelmi vagy hangulati különbség a változatok között? Jelöld meg, melyiket tartod érzelmileg közömbösnek, melyik az ettől eltérő, milyen értelemben.
6. Te melyiket használod a magad beszédében?
7. Családon belül melyik változatot használjátok gyakrabban?
8. Melyik változattal nem találkoztál még?

apa/atya

arc/orca

átsugároz/átsugárzik

bán/bánik

borja/borjúja

csend/csönd

daruk/darvak

fia/fiúja

hajol/hajlik

kara/karja

keresztény/keresztyén

lábos/lábas

lány/leány/lyány

megy/megyen

mész/mégy

szók/szavak

7. Összegzés

A nyelv variabilitása és a nyelvi variativitás a természetes nyelvek jellemzője. A nyelv variábilis: a nyelvi rendszer szintjén élő invariáns elemek a különböző kommunikációs helyzetektől függő variánsokban realizálódnak. Minden nyelvi változatnak/variánsnak megvan a maga helye a nyelvi-kommunikációs

rendszerben. Az egymás mellett élő nyelvi variánsok felismertetése és funkciójuk tudatosítása rendkívül fontos feladata az iskolai anyanyelvoktatásnak, amely hozzájárul a tanulók kommunikatív kompetenciájának kialakításához és fejlesztéséhez mind beszélt, mind pedig írott szövegeik adekvát megformálásához.

Felhasznált irodalom

- Апресзян, Ю. Д. – Апресян, Ю. Д. 1995. *Лексическая семантика. Синонимические средства языка.* (Lexikai szemantika. A nyelv szinonim eszközei). 2-ое издание, выполненное и дополненное. Санкт-Петербург: "Восточная литература".
- Bañcerowski Janusz 1998. *Néhány gondolat a nyelvi és kommunikációs normákról.* Magyar Nyelvőr. 1998/2. 129–133.
- Benkő Loránd 1988. *A történeti nyelvtudomány alapjai.* Tankönyvkiadó. Budapest.
- Dömötör Adrienne 2004. *Mondatszerkezeti szinonímia és formai változatok.* In: Geckső Tamás (szerk.): Variabilitás és nyelvhasználat. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához XXXIV. Tinta Könyvkiadó. Budapest. 73–79.
- Elekfi László 1996a. *Részleges szóhasadások mint határesetek* (Alakváltozat vagy két lexéma?). Magyar Nyelv XCII. évf. 2. sz. 151–158. pp
- Elekfi László 1996b. *Részleges szóhasadások mint határesetek.* Magyar Nyelv XCII. évf. 3. sz. 286–296.
- Eőry Vilma (főszerk.) 2007. *Értelmező szótár +.* Tinta Könyvkiadó. Budapest.
- Grétsy László 1962. *A szóhasadás.* Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Haader Lea 2001. *Mikrodiakrónia és változásvizsgálat (az összetett mondatokban).* In: Magyar Nyelvőr 125. évf. 3. sz. 354–370.
- Heltainé Nagy Erzsébet 2002. *Megjegyzések a nyelvművelés és a nyelvi norma értelmezéséhez.* In: Éltető anyanyelvünk. Írások Grétsy László 70. születésnapjára. Mai nyelvművelésünk elmélete és gyakorlata. Tinta Könyvkiadó. Budapest. 226–31.
- Klein, W. 1974. *Variatätengrammatik* (In: Ammon, U. – Dittmar, N. – Mattheier, K. J. (eds.) Sociolinguistics). Berlin. 997–1006.
- Lőrincz Julianna 2002. *A szóhasadás kérdéséhez.* In: Éltető anyanyelvünk. Mai nyelvművelésünk elmélete és gyakorlata. Írások Grétsy László 70. születésnapjára. Tinta Könyvkiadó. Budapest. 321–324.
- Magyar értelmező kéziszótár (ÉKsz). 1978. Szerk. Juhász József, O. Nagy Gábor, Kovalovszky Miklós, Szőke József. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Nagy Angelika 2004. *Szinonim névszói szerkezetek vizsgálata orosz–magyar összevetésben.* PhD-disszertáció. Készült az ELTE BTK Keleti Szláv és Balti Filológiai Tanszék Orosz Nyelvészeti doktori iskolájában. Budapest. Kézirat.

- Nemzeti alaptanterv 2003. Budapest. Interneten: www.om.hu Letöltve: 2009. június 10.
- Szathmári István 2001. *A funkcionális stilisztika és a szótőváltozatok*. In: Ember és nyelv. Tanulmánykötet Keszler Borbála tiszteletére. Szerk. Kugler Nóra és Lengyel Klára. ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszéke. Budapest. 301–304.
- Tolcsvai Nagy Gábor 1996. *A konnotáció kategóriája a stílusértelmezésben*. In: Szathmári István (szerk.). Hol tart ma a stilisztika? Stíluselméleti tanulmányok. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest.
- Tolcsvai Nagy Gábor 1998. *A nyelvi norma*. Nyelvtudományi értekezések 144. sz. Akadémiai Kiadó. Budapest.

A példák forrásai

www.nytud.hu/hhc
http://napkorong.hhu/print.php?type=N&item_id=17251
<http://www.beol.hu/nevtar/boldog-gusztav>
<http://www.kortars.com/0303/gazda.htm>
http://www.inaplo.hu/na/naput_2007/2007_08/101.htm

A variánsok helye és funkciója a magyar nyelvben¹⁶

1. Bevezetés

A nyelv folyamatosan változik, a változás következtében létrejövő új nyelvi elemek pedig sokáig egymás mellett élhetnek a korábbi nyelvi elemekkel, különböző szövegtípusokban azonos denotatív, de eltérő pragmatikai jelentésekben. A különböző funkcionális és más nyelvi variánsok egymás mellett élése a nyelv természetes variabilitásából adódik. A magyar nyelv minden nyelvi változtatásban van a nyelvi elemek használatában ingadozási sáv az egyes nyelvi szinteken (vö. Szathmári 2001: 11).

2. Variativitás és variabilitás

A variativitás alapfogalmainak értelmezésekor különbséget kell tennünk a variabilitás és a variativitás fogalmak között, mivel ezek a szakirodalomban sokszor egymás szinonimájaként fordulnak elő.

2.1. A variabilitás

A variabilitás szó jelentése: ‘variálhatóság’, azaz a nyelvi elemek váltakozása, ill. a váltakozás lehetősége a különböző kommunikációs helyzetekben létrejött szövegekben. A magyar folklorisztikai szakirodalomban a variabilitás fogalom megnevezésére használják a **változékonyság** műszót is (Voigt 1982: 474). A változékonyság a folyamatosan változó nyelvre jellemző, és a változatok létrejöttéhez vezet, ilyen értelemben tehát a variabilitás forrása, azaz a változatok képződésének folyamata. Maga a nyelv variábilis: a nyelvi rendszer, a langue szintjén élő invariáns elemek parole-szinten a különböző kommunikációs helyzetektől függő variánsokban realizálódnak.

2.2. A variativitás diakron és szinkron szempontú megközelítése

A variativitás megközelíthető diakron és szinkron aspektusból is. Diakron megközelítésben a variativitás változási folyamat, amelynek – mint minden folyamatnak – vannak okai, mozgásformái és eredménye. Például a mai *út* szó, amely a többsejji *u* magánhangzó megnyúlásával és a tövégi magánhangzó lekopásával jött létre, egy időben szinkron variánsa lehetett az *utu* szóalaknak, ké-

---

¹⁶ A tanulmány a szerző azonos című dolgozatának rövidített szövegváltozata. Első megjelenési helye: Beke Zsolt, Lanstyák István, Misad Katalin (szerk.) 2010. *Hungarológia a szlovák kultúra kontextusában*. Pozsony–Bratislava. Stimul. 93–104.

sőbb azonban kiszorította azt a nyelvből. A *had* pedig, amely az *o* hang nyíltabbá válásával és a tövéghangzó lekopásával alakult ki, a *hodu* szónak lehetett szinkron variánsa, majd a változás eredményeképpen létrejött újabb alak vált gyakoribbá és fokozatosan egyeduralkodóvá a nyelvből.

A variativitás ugyanakkor a szinkron nyelvi jelenségek létezésének és működésének a módja is (vö. Szolncev 1997: 60). A magyar nyelvben szinkron szóvariánsok például a *csoda* (standard) – *csuda* (népies); *kellene* (standard) – *kéne* (informális, társalgási) – *kék* (vulgáris).

A felsorolt funkcionális variánsok denotatív jelentése azonos, különbség közöttük az egyes nyelvi rétegekben vagy kommunikációs helyzetekben betöltött szerepüktől függően van. Például más lehet a stílusértéke egy konkrét szövegben a standard, a nyelvjárási vagy a szlengszónak.

A variánsokat az invariánssal való kapcsolatukban lehet csak tanulmányozni. Az **invariáns** nyelvi szinten létezik, ez képviseli a denotatív nyelvi elem lexikai jelentését és grammatikai kategóriáját.

3. Terminológiai átfedések a lexikológiai jelentések között

3.1. Aszimmetria a nyelvben

A természetes nyelvekben meglévő, a jelformák és a hozzájuk kapcsolódó jelentések többértelműségét a legjobban a szimmetria/aszimmetria fogalmak opozíciójával írhatjuk le. Így például a lexikológiai jelentésviszonyok közül a poliszemiát, szinonímiát, homonímiát, paronímiát és a nyelvi variativitás témakörébe tartozó aszimmetrikus jelenségeket is. Az itt felsorolt lexikológiai jelentésviszonyok a kifejezendő tartalom és a nyelvi kifejezések közötti eltérések, azaz a nyelvi aszimmetria következtében jönnek létre. Aszimmetria a nyelvben akkor alakul ki, amikor egy nyelvi jelhez több jelentés kapcsolódik (poliszémia), vagy egyetlen jelhez egymástól teljesen eltérő lexikai jelentések tartoznak (homonímia).

A nyelv aszimmetrikus jelenségeinek felismerése a nyelvtudományban jó fél évszázaddal ezelőtt még tudományos metaforának számított, mára azonban a különböző nyelvészeti tudományágaknak a nyelv felépítésére és működésének alapvető vonásaira vonatkozó leírásai ezt a felfogást egyértelműen alátámasztották (vö. Gak 1998: 106). Variológia néven pedig a 20. század utolsó harmadára létrejött a variánsokkal foglalkozó önálló tudományos diszciplína

A lexikológiai-lexikográfiai szakirodalomban gyakran megfigyelhető, hogy a variativitás fogalmát igen tágan értelmezve minden formai és / vagy szemantikai azonosságot vagy hasonlóságot mutató nyelvi jelenséget a variativitás körébe sorolnak, ez azonban parttalanná teszi a variativitás fogalmát, és elmosza a határokat az egyes lexikológiai jelentéscsoportok között. Így például a szinonímia és az alakváltozatok, valamint a paronimák között.

3.2. Azonosságok, hasonlóságok és különbségek: szóalakvariánsok, szinonimák és paronimák

Vizsgáljuk meg az azonosságokat, hasonlóságokat és az alapvető különbségeket a három kiemelt lexikológiai jelenség körében. Hogy értékelhető eredményt kapjunk, csak azonos nyelvi szinten végezhetjük el az egybevetést. A morfémaszintet választottam ki egybevetésre, hiszen a paronímia csak ezen a szinten létezik, az ennél magasabb nyelvi szinteken pedig már a variativitás és a szinonimitás is különbözőképpen jelentkezik.

3.2.1. Szóalakvariánsok

Ahhoz, hogy két vagy több szóalakváltozatot egymás variánsainak tekinthesünk, a következő legfontosabb kritériumoknak kell megfelelniük:

1. alapvető alaki azonosság és részleges alaki eltérés, amely azonban csak főnémaszinten jelentkezhet, és nem lehet morfémaértékű (vö. Juhász 1980), például: *fonal/fonál*,

2. a denotatív lexikai jelentések teljes azonossága, például: *csoda/csuda*,

3. a grammatikai jelentések (funkció) teljes azonossága,

4. az egyes variánsok között csak pragmatikai jelentésbeli eltérés lehet. A variánsok denotatív jelentései azonosak, jelentéskülönbség közöttük a különböző nyelvi rétegekben, illetve nyelvhasználati változatokban van.

Például: Nem *csoda*, hogy nem tetszett a film, sok volt benne a trágár kifejezés (semleges közlésben). Mi a *csuda*! (informális közlésben, társalgásban). A variánsok stílusértéke különbözhet egymástól, a különbség közöttük az egyes nyelvi rétegekben, kommunikációs helyzetekben létrejövő szövegtípusokban betöltött funkciójuktól függ. Ha a fent leírt feltételek nem valósulnak meg, már nem beszélhetünk variánsokról.

A szóalakvariánsok között vannak tövariánsok is. A következő két variánspár közül az elsőben mindkét variáns szótáriszóalak-variáns, a másik párban az egyik szótáriszóalak-variáns, a másik pedig csak bizonyos paradigmatis alakokban előforduló kötött tövariáns: *csoda – csuda*, *ló – lovak*. A variánsoknak a denotatív lexikai jelentésükön kívül a grammatikai jelentésük (funkciójuk) is azonos, mert ugyanahhoz a szóosztályhoz (szófajhoz) tartoznak. A különbség közöttük abban van, hogy a szabad variáns és a kötött variáns más grammatikai formákat hoz létre. A szabad variáns szótári szóalak, a kötött nem szótári, csak bizonyos paradigmatis alakokban, meghatározott affixumok előtt szerepelhet.

3.2.2. A szinonimák

Hagyományosan a rokon jelentésű nyelvi elemeket nevezik szinonimáknak. A szinonimitás szakirodalmában az egyes kutatók különbséget tesznek a lexikai és a grammatikai szinonimák között (vö. Károly 1970).

3.2.2.1. A lexikai szinonímia

Az eltérő alakú lexikai szinonimák denotatív jelentései azonosak, csak pragmatikai jelentéseikben vannak közöttük eltérések. Például: *kutya* – *eb*. Vannak szinonim morfémakomplexumok is: *mozi*, *filmszínház*; *csibe*, *kiscsirke*. Morfémakomplexumnak nevezzük az affixumokkal ellátott szavakat, valamint az összetett szavakat is. A szinonimák elkülönítéséhez a *Magyar szinonimaszótár* (O. Nagy, Ruzsiczky 1978), valamint a *Magyar szókincstár* elméleti bevezető része jó eligazítást ad (Kiss 1998).

A nyelvészek nagy része a lexikai szinonimitás igen fontos kritériumának tartja a különböző kontextusokba való behelyettesíthetőséget (felcserélhetőséget) is (vö. Ruzsiczky 1998). A behelyettesíthetőség azonban éppen a szinonimák pragmatikai jelentéseinek (nyelvrétegbeli használat, stílusérték stb.) különbségei miatt nem minden kontextusban valósítható meg. Például az *Eb ura fakó!* állandósult kifejezésben nem használhatjuk a *kutya* szinonimát.

Ugyancsak szinonimáknak (és nem szóvariánsoknak) tekintjük az azonos töből szinonim képzővel képzett szavakat, alaki hasonlóságuk ellenére (vö. Juhász 1966, 1980). Például: *sízik/síel*, *zongorázik/zongorál*, *gereblyéz/gereblyél*. Az *-l* és a *-z* szinonim denominális verbumképző produktivitásával magyarázható, hogy napjainkban is nagy számban keletkeznek ilyen szinonimapárok. Például: *szörföl/szörfözik*, *drogoz/drogozik* stb. Természetesen különbséget kell tennünk a szinonimasor tagjai között a pragmatikai jelentésük alapján (nyelvváltozati érték, stílusérték stb.). Meg kell jegyeznünk, hogy az azonos töből származó szinonimákat keverik össze a leggyakrabban a lexikai variánsokkal.

3.2.2.2. A grammatikai szinonímia

A grammatikai szinonimák esetében nem a denotatív lexikai jelentések azonosságáról, hanem a denotatív grammatikai jelentésekről, azaz a grammatikai funkció azonosságáról beszélhetünk. Például grammatikai szinonimák a *-z* és *-l* denominális verbumképzők: *sízik*, *síel*. Ugyancsak szinonim a *-gat* és *-kál* deverbális verbumképző. Például: *járogat*, *járkál*.

A grammatikai szinonim képzőkkel alkotott lexémák lexikai szinonimák lesznek, mert a szinonim képzők ugyanabból a szótóból szinonim lexémákat hoznak létre. Pl. *sízik és síel*. A grammatikai szinonímia alapja is – a lexikai szinonímiához hasonlóan – a közös denotatív jelentés.

3.2.2.2.1. A szintaktikai szinonímia

A grammatikai szinonimitás körébe tartozik a szintaktikai szinonimák kérdése is. Mivel a szó szerkezeteket és a mondatokat sokáig nominációs formákként kezelték a szakirodalomban, így a szó szerkezetek és a mondatok, valamint a bonyolultabb szintaktikai egységek között lévő szinonim viszonyok feltárásakor figyelembe vették a szituációban leírt közös jelentést is. A közös jelentés a szintaktikai szinonimák esetében nem elsősorban a lexikai elemek denotatív jelentésének azonossága, hanem a szintagmák, mondatok információtartalma. A szinonimitást tehát a mondatok esetében tágabban értelmezzük, mint a szavak szintjén. A szintaktikai szinonímia elsősorban a mondatok információtartalmának azonosságát jelenti, amely azonban nem zárja ki, hogy lexikai szinonimák is szerepeljenek a szinonim mondatokban (vö. Borbás 1998). Például: *Éjszaka gyakran nem tudok elaludni az utcai zajoktól. Olyan zaj van az utcán éjjel is, hogy gyakran a fél éjszakát ébren töltöm.* Az azonos információtartalom: 'Éjszaka zaj van, ezért gyakran nem tudok aludni'.

Több nyelvész véleménye is megegyezik abban, hogy a szintaktikai szinonimák elnevezésére pontosabb a hasonló jelentésű és hasonló tartalmú **paralel beszédfordulatok** kifejezés. A paralel beszédfordulatok esetében a grammatikai jelentés azonossága is meghatározó. A köztük lévő különbség a jelentés formai kifejezőeszközeiben jelenik meg, amelyek lehetnek különböző hangalakú, de azonos tövű lexikai szinonimák is (pl. sízik és siel) (vö. Nagy 2004, Lőrincz 2009).

A különböző hangalakú lexikai szinonimák és a szóvariánsok közös vonása, hogy a denotatív lexikai jelentésük azonos, és csak pragmatikai jelentéseikben térnek el egymástól. Alapvető különbség viszont közöttük a teljes alaki eltérés. Ilyen szinonimák például: *elbocsát, felment, eltávolít, kirúg* valakit a főnöke a munkahelyéről. Az azonos denotatív jelentésük mellett a szinonimák stílusértéke (pragmatikai jelentése) igen különböző lehet. Említett példánkban a denotatív jelentés: 'valakit elbocsátanak az állásából'. Éppen ezért nem minden kontextusba illeszkedik a szinonimasor minden tagja, és az igényes közlésben a szövegalakotónak mindig a kommunikációs helyzetnek, szövegtípusnak megfelelően kell válogatnia a nyelv szinonim eszközei közül.

3.2.3. A paronimák

A paronimák hasonló alakú, de eltérő denotatív jelentésű szavak. A magyar nyelvészeti szakirodalomban alakpároknak is nevezik őket (vö. Grétsy 1985). A paronimák tagjai között olyan mértékű a jelentéskülönbség, hogy már a szavak denotatív jelentéseit is érinti. Ezek tehát nem egy lexéma alakváltozatai (az azonos vagy hasonló alakú tő ellenére), nem is szinonimák, hanem önálló lexémák. Például: a *szível* 'kedvel' és a *szívlel* 'megfogad'; idegen eredetű átvételek esetén

ilyen a *datál* ‘keltez’ és a *dotál* ‘pénzbeli támogatást nyújt’, valamint az *adaptál* ‘átvesz, alkalmaz’ és *adoptál* ‘örökbe fogad’ (vö. még Zimányi 1999: 34–37). A paronimák vizsgálata a gyakorlati nyelvoktatás szempontjából is lényeges szemantikai és nyelvhelyességi kérdés nemcsak az anyanyelv, hanem az idegen nyelvek oktatásában is (vö. Grétsy 1985, Zimányi 1999, Balázs–Zimányi 2007).

4. Összegzés

Dolgozatomban a variativitás néhány alapvető kérdését vizsgáltam. A variabilitás a nyelvi elemek felhasználási szabályai adta lehetőség. Az élő nyelvek mindegyike variábilis. A variativitás diakron és szinkron aspektusból is vizsgálható. A nyelvben folyamatosan élnek együtt szinkron nyelvi variánsok, amelyek közül a szövegalkotó választja ki a megfelelőt. Választása több tényezőtől függ: például szövegalkotási szándékától, a kommunikációs helyzettől, a nyelvi rétegtől és más tényezőktől.

A lexikológia és lexikográfiai szakirodalomban sok a terminológiai átfedés az egyes lexikológia jelentéviszonyok között, ezért lényeges kérdés például a dolgozatban elemzett variánsok, szinonimák és a paronimák elkülönítése.

Felhasznált irodalom

- Balázs Géza–Zimányi Árpád (szerk.) 2007. *Magyar nyelvhasználati szótár*. Pauz-Westermann Könyvkiadó. Celldömölk.
- Banczerovszki Janusz 1998. *Néhány gondolat a nyelvi és kommunikációs normákról*. Magyar Nyelvőr 1998/2, 129–133.
- Borbás Gabriella Dóra 1998. *A szinonimitás elméleti szempontból (lexikai szinonimika.)* In: A szinonimitásról. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához I. Tinta Könyvkiadó. Budapest.
- Dömötör Adrienne 2004. *Mondatszerkezeti szinonímia és formai változatok*. In: Gecső Tamás (szerk.): Variabilitás és nyelvhasználat. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához XXXIV. Tinta Könyvkiadó. Budapest. 73–79.
- Gak, V. G. – Гак, В. Г. 1998. *Языковые преобразования* (Nyelvi változások). Школа «Языки русской культуры». Москва.
- Grétsy László 1985. *Alakváltozatok, alakpárok*. In: Nyelvművelő kézikönyv I. Akadémiai Kiadó. Budapest. 139–143.
- Haader Lea 2001. *Mikrodiakrónia és változásvizsgálat (az összetett mondatokban)*. In: Magyar Nyelvőr 125. évf. 3. sz. 354–370.
- Juhász József 1966. *Az alakváltozatok és az írásváltozatok*. In: A szótárírás elmélete és gyakorlata a Magyar Nyelv Értelmező Szótárában. Szerk. Országh László. Akadémiai Kiadó. Budapest. 30–35.

- Juhász József 1980. *Vázlatok a szó portréjához*. Rácz Endre és Szathmári István (szerk.) Tanulmányok a mai magyar nyelv szókészlettana és jelentéstana köréből. Tankönyvkiadó Budapest. 99–120.
- Károly Sándor 1970. *Általános és magyar jelentéstan*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Kiss Gábor (főszerk.) 1998. *Magyar Szókincstár*. Rokonszó és ellentéteszavak, szólások és ellentéteszavak szótára. Tinta Könyvkiadó. Budapest.
- Lőrincz Julianna 2009. *Nyelvi jelentés és variativitás*. Szemantikai alapismeretek. Selye János Egyetem. Komárom.
- Nagy Angelika 2004. *Szinonim névszói szerkezetek vizsgálata orosz–magyar összevetésben*. PhD-disszertáció. Készült az ELTE BTK Keleti Szlav és Balti Filológiai Tanszék Orosz nyelvészeti doktori iskolájában. Budapest. Kézirat.
- O. Nagy Gábor – Ruzsiczky Éva 1978. *Magyar szinonimaszótár*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Ruzsiczky Éva 1998. *Elméleti és gyakorlati szempontok*. In: A szinonimitásról. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 1. Szerk. Gecső Tamás és Spannrafft Marcellina. Tinta Könyvkiadó. Budapest. 118–122.
- Szathmári István 2001. *A funkcionális stilisztika és a szótőváltások*. In: Ember és nyelv. Tanulmánykötet Keszler Borbála tiszteletére. Szerk. Kugler Nóra és Lengyel Klára. ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszéke. Budapest. 301–304.
- Voigt Vilmos 1982. *Változékonyság*. In: Magyar néprajzi lexikon. Akadémiai Kiadó. Budapest. 474.
- Zimányi Árpád 1999. *Nyelvhelyesség*. EKF Líceum Kiadó. Eger

A variativitás elméleti és gyakorlati kérdései a magyarországi és a szlovákiai magyar általános és középiskolai magyar nyelvtan könyvekben¹⁷

1. Bevezetés

Dolgozatomban a nyelvi variativitás főbb elméleti kérdéseit, valamint a nyelvhasználat és az iskolai anyanyelvoktatás összefüggéseit vizsgálom. Abból indulok ki, hogy a nyelvi variativitás kérdéskörének a grammatika tanításában is helyet kell kapnia az általános és középiskolai magyar nyelvtan ismeretanyagában is. A szövegalkotás különböző folyamataiban a nyelvhasználó a nyelv variáns elemei közül válogat, és azokat a különböző kommunikációs helyzeteknek megfelelően rendezi el. Így jöhet csak létre az adott kommunikációs kontextusban adekvát szöveg. Ennélfogva a modern anyanyelvoktatásban is szerepet kell kapnia a nyelvi variativitás kérdéseinek, az oktatás különböző szintjein különböző mértékben súlypontosva az elméleti és gyakorlati ismereteket.

A tanárnak azonban az anyanyelvi nevelésre jutó kis óraszám mellett nagyon oda kell figyelnie az arányokra is. A kommunikáció-központú anyanyelvoktatás, a kreatív szövegalkotás és szövegértés elsajátíttatása, a nyelvi, stilisztikai szempontból is adekvát szövegek alkotásának megtanítása a tanártól is megköveteli a kreatív nyelvelsajátításhoz elengedhetetlen szakmai ismereteket és ezek átadásának képességét. Különösen az ötödik-hatodik osztály nyelvi fejlesztése nehéz, mert az integrációs elvárások és a komplexitás, a funkcionalitás érvényesítéséhez való igazodás, a számtalan tantárgyi részterület (nyelvtan, helyesírás, beszéd, olvasás, írásbeli és szóbeli szövegalkotás stb.) átfogó megtanítása igen komoly feladat elé állítja a tanárokat. A korábbi hagyományos oktatási módszerekkel nem is tudja megtenni, a reflektív tanulás módszereivel és a kooperatív technikák alkalmazásával kell inspirálnia a tanulókat a magasabb szintű gondolkodási műveletek elvégzésére, ismereteik hatékony működtetésére (vö. G. Gödény, Koósne 2008).

2. A variativitás fogalmának elméleti háttere

A nyelv változásának természetes velejárói a nyelvi rendszerben folyamatosan végbemenő konvergens és divergens változások, így a variativitást természetes nyelvi fejlődési folyamatként kell értelmezni (vö. Gak 1998).

---

¹⁷ A tanulmány a XXX. MANYE-kongresszuson Debrecenben 2010. augusztus 28-án tartott *A nyelvi variánsok helye és szerepe az anyanyelvoktatásban* c. előadás alapján készült.

A **variativitás formái** az adott nyelvi szinttől és struktúrától függenek. Így minden nyelvi szinten tetten érhetők a változások és ezekkel együtt a létrejött variánsok típusai is jól elkülöníthetők. Szinkron aspektusban a variativitás a nyelvnek egyedi színezetet ad, amely a különböző nyelvhasználói csoportok, valamint az egyén mint az adott nyelvhasználói csoport alapegysége számára is sajátos jelentőségű. Ugyanakkor a variativitás számos funkciót is betölt: kommunikatív, expresszív, felhívó stb. funkciót. Az egyes kommunikációs helyzetekben létrehozott közlésekben a variativitás számtalan lehetőségét felhasználjuk, hogy szövegeinkkel minél árnyaltabb jelentéseket fejezzünk ki (vö. Gak 1998: 370).

2.1. A variativitás az egyes nyelvi szinteken

2.1.1. Fonológiai szint

A modern nyelvtudomány történetében először a Prágai Nyelvész kör fonológusai állították oppozícióba a **fonéma/allofón** fogalmakat, amely oppozícióban az invariáns a rendszer szintjén élő fonéma, a konkrét kommunikációs helyzetekben pedig ennek variánsai, az allofónok jelennek meg, így az anyanyelvi sztenderd fonémaváltozatoktól az egyéni realizációkig számtalan fonológiai variáns létezik az írott, de különösen a beszélt nyelvi szövegekben. Például: *megy / mēgy / mǎgy*.

2.1.2. Morfémaszint

A morfémaszinten a rendszerhez tartozó invariáns a **morféma**, amelynek konkrét megvalósulásai, variánsai az **allomorfok**. Az allomorfok lehetnek tövariánsok, pl. *kő / köv*-ek, de toldalékvariánsok is, pl. *lépeget / látogat*. A morfémaszint a tömorfémák esetében közvetlenül érintkezik a lexémaszinttel, ugyanis az alaki hasonlóság mellett a szemantikai jelentés is központi szerepet kap ezeken a szinteken a variáns párok tagjai között lévő azonosságok és eltérések vizsgálatában.

2.1.3. Lexémaszint

A **lexémaszinten** az invariáns a **lexéma**, ennek variánsai az **allolexák**, amelyek már nem egyetlen oppozíciós párként állnak szemben az invariánssal, hanem a szó különböző előfordulási környezetétől függően (szótári szó, szóalak, szóelőfordulás). A szó meghatározása a különböző elméleti alapú nyelvészeti szakmunkákban is bonyolult. Például a strukturalista nyelvészetben a lexikai szón kívül megkülönböztetnek **fonológiai**, **morfológiai** és **szintaktikai szót** is (vö. Juhász 1980, Kiefer, É. Kiss, Siptár 1999).

2.1.4. Szintaktikai szint

A szintaktikai szinten még a kexémaszintnél is nehezebb az invariánsok és variánsok oppozícióba állítása. A szintagmák szintjén még beszélhetünk formai variativitásról is, amikor a denotatív szemantikai jelentés azonossága mellett az oppozíciós párok tagjai között minimális, azaz nem morféma-, hanem csak fonémaértékű alaki eltérés van. A mondatok szintjén azonban a variativitás csak az információtartalmak egyértelmű azonosságát jelentheti, ami a szakirodalomban már a szintaktikai szinonimitással érintkező vitás kérdés (vö. Dömötör 2004, Haader 2001, Lőrincz 2010).

2.1.5. Szövegszint

Szövegszinten is beszélhetünk variativitásról, ugyanis a konkrét kommunikációs helyzetekben létrejövő azonos témájú, stílustípusú szövegek lehetnek egymás variánsai. A fordításelméleti szakirodalomban például több kutató a forrásnyelvi szöveg mint invariáns variánsának tart minden adekvát célnyelvi szövegvariánst (vö. Popovič 1980, Lőrincz 2007).

2.1.6. A magyar nemzeti nyelv egyes változatainak variativitása

Az egyes nemzeti nyelvek különböző változatait is variánsoknak tekinthetjük, kiterjesztve a variativitást a különböző idegen nyelvi környezetben élő és különbözőképpen fejlődő, variálódó területi anyanyelvváltozatokra is. Így vizsgálható a magyarországi magyar nyelvi sztenderdek az erdélyi, a szlovákiai, a szlovéniai, a kárpátaljai, az őrvidéki, a vajdasági, a horvátországi magyar nyelvváltozata mint területi változatok, vagy az USA-ban és Ausztráliában élő szórvány magyarság nyelvének variativitása is a magyarországi magyar nyelvi sztenderdhez mint invariánshoz viszonyítva (vö. Lanstyák 2006, Lőrincz 2009).

3. A variativitás mint tananyag a szlovákiai magyar nyelvtan könyvekben

Dolgozatom következő fejezeteiben a morféma- és a lexémaszinten lévő variánstípusokat vizsgálom a szlovákiai magyar 5–9. osztályos tankönyvekben, a jelenleg érvényben lévő tantervi követelményekkel összhangban. A vizsgált anyagot összevetem magyarországi tankönyvek anyagával is. Választásomat elsősorban a magyarországi NAT 2003, 2007 anyanyelvi nevelésre vonatkozó követelményei és a tankönyvi anyagok indokolják. Az anyag nagy terjedelmére való tekintettel itt részletesebben csak a morfémavariánsokat vizsgálom, de a későbbiekben kutatásaimat a szintaktikai és a szövegvariánsok vizsgálatára is kiterjesztem. Mivel a morfémavariánsok közül a szóvariánsok kérdése a tan-

könyvekben szorosan összekapcsolódik a szemantikai fejezetekben tárgyalt hasonló alakúsággal is, a variánsok tárgyalásmódját esetenként összekapcsoltam a paronimákra vonatkozó anyag bemutatásával is. A nyelvi változatoknak minden osztályban szerepük van a kommunikációs készség kialakításában, a szövegalkotás, a konkrét szövegek szövegváltozatainak elkészítésekor.

3.1. A szlovákiai magyar művelődési sztenderd és a magyar nyelvtan könyvek

A szlovákiai magyar Művelődési sztenderd anyagából (Nagy 2001) a grammatikai ismeretek megalapozásakor a következő ismeretanyagot és követelményeket tartom fontosnak kiemelni az érintett osztályokkal kapcsolatban.

3.1.1. Az 5. osztályos követelmények:

- a morfémák,
- a hangalak és jelentés összefüggése,
- a többértelműség

A nyelvi változatok megfigyelése, elsősorban a szókincsben meglévőké (pl. szólásokban, közmondásokban stb.), fontos feladat a művelődési sztenderdben.

3.1.1.1. A vizsgált tankönyv: *Bukorné Danis Erzsébet – Bolgár Katalin: Magyar nyelv az alapiskola 5. osztálya számára.* Slovenské pedagogické nakladateľstvo, Bratislava. 2009.

A **Szóalaktan** (65–85. o.) című fejezetben a szerzők a hagyományos magyarországi nyelvtankönyvekhez hasonlóan tárgyalják a különböző morfémákat. Az alakváltozatokkal is megismertetik a tanulókat, amikor az egyes feladatok instrukciójában a többalakú fő- és toldalékmorfémák felismerése szerepel. Nézzünk meg most ezek közül egy feladatot!

3. feladat (66. o.) **Tegyetek az alábbi szótövekhez különböző toldalékokat, s az így képzett szavakat írjátok le a füzetetekbe!** Pl. *kéz – kezek, kezes, kezet, kézből, kézhez...*

tűz, só, út, tanul, nyár

Mivel a feladat is utal rá, tanári magyarázatként elhangozhat, hogy nem minden szóalakban a szótári fő szerepel, hanem bizonyos toldalékos alakokban a szótári fő alakváltozata. Ugyanez a toldalékok esetében is megfigyelhető.

3.1.2. A 6. osztályos követelmények:

- A szófajok (ismétlés),
- szövegalkotás, szövegértés,
- a szavak több jelentésének, árnyalatainak jártasságszintű felismerése.

3.1.2.1. A vizsgált tankönyv: Szuchy Magdolna 2001. *Magyar nyelv az alapiskola 6. osztálya számára*. Slovenské pedagogické nakladateľstvo, Bratislava.

Az év eleji ismétlés című részben az igeragozási ismeretek felidézésére és gyakoroltatására a **Rövidebb és hosszabb felszólítások** (38. o.) című fejezetben a feladat az egyes szám 2. személyű felszólító módú tárgyas ragozású igealakok alakváltozatainak helyes használata szerepel. E feladat megoldatásakor a tanár a kétféle alak jelentéskülönbségére is felhívhatja a tanulók figyelmét.

Figyeld meg a tárgyas ragozású igealakokat, és jegyezd meg helyesírásukat!

<i>írd – írjad</i>	<i>add – adjad</i>
<i>kérd – kérjed</i>	<i>mond – mondjad</i>
<i>mérd – mérjed</i>	<i>küld – küldjed</i>

A gyakorlathoz a következő magyarázatot fűzi a tankönyvszerző: „A **d** végű igetűhöz az E/2. személyű **-d** személyrag közvetlenül kapcsolódik, így ebben az alakban kettőzött **dd**-t írunk (38. o.)”.

Ehhez a magyarázathoz a következő megjegyzéseket szeretném tenni:

Tanári magyarázatként feltétlenül szerepelnie kell annak az ismeretnek, hogy a rövid alakban a felszólító mód jele *0* morféma, amely a *-j* invariáns jel változata (variánsa, alternánsa), a *-d* pedig igei személyrag! A tankönyvszerző ugyanis a már tanult hangtani változással indokolja a szótári alaktól eltérő írásmódot, és nem a morféma variativitásával magyarázza. Példa erre a következő magyarázat:

<i>olvasd – olvassad</i>	<i>nézd – nézzed</i>
<i>játszd – játsszad</i>	<i>edzd – eddzed</i>

„A példák azt mutatják, hogy a hosszabb alakokban a **j** módjel teljesen hasonló a szóvégi **s**, **sz**, **dz**-hez, ezért **ss**, **ssz**, **ddz**-t írunk” (38. o.).

A következő mondattal is félreinformálhatja a tanulókat a tankönyvi magyarázat, mert nem szerepel benne, hogy a felszólító mód jele *s*, *sz*, *dz* változat (variáns, alternáns)!

„A **t** végű igeik rövidebb felszólító alakjaiban **sd**, **szt**, **tsd** betűket írunk” (38. o.).

Nem elég ugyanis csak a szavak helyesírására utalni, a szó szerkezeti elemzése rendkívül fontos. Ha ez nem történik meg, a tanulók azt hihetik, hogy a félkövérrel kiemelt betűcsoport egyetlen morféma!

Ezenkívül a tanárnak fel kell hívnia a tanulók figyelmét a rövidebb és hosszabb alak pragmatikai jelentésének különbségére is: a rövidebb alak semleges stílusú és/vagy kategorikusabb felszólítást fejez ki, míg a hosszabb udvariasabb, kérő/kérlelő forma.

3.1.3. A 8. osztályos követelmények:

- A szintaktikai ismeretek jártasság szintű elsajátítása
- Szövegértés, szövegalkotás

- Szókincsfejlesztés
- kreatív szövegalkotás: szövegátalakítás, stílusgyakorlatok különböző hangnemekben.

3.1.3.1. A vizsgált oktatási segédanyag: Nagy Adorján 2010. *Munkafüzet magyar nyelvből* 8. Slovenské pedagogické nakladateľstvo, Bratislava. 8. kiadás.

A munkafüzet mondattani év eleji ismétlő fejezetében változatos kreatív gyakorlatokat találunk. Például a szintaktikai variativitás kérdéskörébe tartozik a következő gyakorlat, amelyet a határozószó ismétlésére javasol a szerző:

3. feladat (15. o.) Változatos gondolat kifejezés

Alkosd meg az alábbi egyszerű mondatok változatait! Változhatnak a szavak, módosulhatnak a mondatrészi szerepek; de csak addig, amíg az új mondat lényegében ugyanazt a gondolatot tartalmazza, mint az eredeti. Elemezd is a mondatokat!

Íme két minta:

Alapmondat: *Szavaink helyesírása a szabályzathoz igazodik.*

Változatok: *Szavainkat a szabályzat szerint írjuk.*

Szavaink helyesírása a szabályzatot követi.

Alapmondat: *A zsákot három helyen is kirágták az egerek.*

Változatok: *A zsákon három lyukat is rágtak az egerek.*

Három helyen is lyukadt a zsák az egérrágástól.

Alapmondat: *A lelátó már megtelt a szurkolókkal.*

Változat(ok): .....

.....

Alapmondat: *A rossz jegyeim miatt a szüleim sokat búsultak.*

Változat(ok): .....

.....

Alapmondat: *Kézmosás nélkül sosem ült asztalhoz.*

Változat(ok): .....

.....

Alapmondat: *Ma egy órával később indult Prágába a vonat.*

Változat(ok): .....

.....

Alapmondat: *A két író ismeretsége később barátsággá alakult.*

Változat(ok): .....

.....

3.1.4. A 9. osztályos követelmények:

- Szövegértés, -alkotás, -újraalkotás
- A szövegtani elméleti ismeretek készségszintű elsajátíttatása: különös tekintettel a szövegértésre és a kreatív szövegalkotásra.

3.1.4.1. A vizsgált tansegédlet: Nagy Adorján 2010. *Munkafüzet magyar nyelvből az alapiskola 9. osztálya számára.* Slovenské pedagogické nakladateľstvo, Bratislava. Ötödik kiadás.

A szerző az év eleji ismétlést a 8. osztályos tankönyvre építi. Ennek megfelelően a fentebb ismertetett gyakorlattípussal ismételteti át a tanulókkal a mondat-tani variativitást is. A különbség annyi a két gyakorlat között, hogy az újabb gyakorlat nehezebb, mivel nem egyszerű, hanem összetett mondatot kell alkotniuk a tanulóknak.

2. gyakorlat (3. o.) Kifejezőbben

Fogalmazd át a következő összetett mondatokat úgy, hogy a változatok lényegében ugyanazt tartalmazzák, mint az alapmondat!

Pl. Alapmondat: *Helyesen cselekedett-e, amikor beengedte az idegeneket?*

Változatok: *Helyesen tette-e, amikor beengedte az idegeneket?*
Hibázott-e, amikor beengedte az idegeneket?

4. A variánsokhoz kapcsolódó tananyag és gyakorlatok a magyarországi általános iskola felső tagozatos tankönyveiben

4.1. A vizsgált tankönyv: Adamikné dr. Jászó Anna – dr. Fercsik Erzsébet 2001. *Édes anyanyelvünk.* Magyar nyelvtan 5. osztályos tanulók számára. Dinasztia Kiadó. Budapest.

A tankönyv az általános iskolák 5. és a 8. osztályos gimnáziumok 1. osztálya számára készült. Állandó használatú tankönyv gyakorlatokkal, feladatokkal. A NAT-hoz készített általános iskolai 1–6. osztály számára írt integrált magyar nyelvi és irodalmi program 5. osztályos része.

A tankönyv első, **A magyar nyelv változatairól** címet viselő fejezete (5–23. o.) a magyar nyelv magyarországi változatairól ad képet. A **Magyarok a világban** című rövid tankönyvi fejezet (178–179. o.) a Magyarországon kívüli magyarok lélekszámát ismerteti országokra lebontva statisztikai adatok alapján. A nemzeti nyelvváltozatokról, a sztenderd és területi változatokról azonban nem közöl ismereteket a tankönyv.

4.2. A vizsgált munkafüzet: Adamikné dr. Jászó Anna – Dr. Fercsik Erzsébet 2001. *Világjáró I. Feladatfüzet az Édes anyanyelvünk című tankönyvhöz* 6. évfolyamos tanulók számára. Dinasztia Kiadó. Budapest.

A **nyelv mint jelrendszer** című fejezetben a szerzők a tövvariánsokkal kapcsolatos ismereteket gyakoroltatják. A 3. gyakorlat (11. o.) többféle grammatikai ismeretet tartalmaz. A feladat instrukciója szerint a tanulónak a tö- és ragmorfémák variánsait kell helyesen alkalmazniuk:

Lásd el az alábbi szavakat a megadott ragokkal: *bokor, fotel, Ágnes, tü-
kör: -on, -en, -ön!*

A felsorolt példák közül kettő hangzóhiányos tövvariáns (*bokor, bokr-; tü-
kör, tükr-*). A *fotel* és *Ágnes* szavak toldalékos alakjai a toldalékvariánsok automatikus kiválasztásán kívül arra is rávezetik a tanulókat, hogy a mai nyelvváltozatokban is élnek toldalékvariánsokkal alkotott egyenértékű szóvariánsok, amelyek a nyelvhasználó egyéni nyelvhasználati szokásain alapuló választás alapján fordulnak elő a konkrét szövegekben. E tény magyarázatokor a tanulóknak tudatosítani kell azt a hangtani ismeretet is, hogy a vegyes hangrendű szavak utolsó szótagjában előforduló ún. semleges *e* hangot tartalmazó szótaghoz mind a palatális, mind pedig a veláris toldalékváltozat kapcsolható, a különbség köztük nem szemantikai, hanem uzuális (a nyelvhasználó használati szokásaitól függ): *fotel-
ben/fotelban, Ágnesen/Ágneson*. A tanárnak az órán tudatosítania kell továbbá a **morfo-fonológiai variáció** jelenségét is, azaz, hogy bizonyos hangtani változások morféma- és szóalakváltozásokkal járnak együtt. Arra is rá kell mutatnia, hogy a feladatban megjelölt párok mindkét alakja megfelel a magyar nyelvi elemek használati szabályainak.

A **Szóboncoló** című gyakorlatsor a szerkezeti elemzés mellett lehetőséget ad a tanulónak arra is, hogy az igék e. sz. 2. személyű felszólító módú alanyi ragozású rövid és hosszabb alakjainak pragmatikai jelentésbeli különbségeit megfigyeljék és tudatosítsák. Például: *járj és járjál*

A feladatok második része (29. o.) az e. sz. 2. sz. felszólító mód tárgyas ragozású rövidebb és hosszabb alakok közti különbségtételre ad lehetőséget (*tanítsd-
tanítsad, szeresd-szeressed* stb.).

Folytasd!

*tanít, repít, fenyít, szépít, szeret, hallgat, untat, röptet
tanítsd, szeresd
tanítsad, szeressed*

5. Középiskolai magyar nyelvtan könyvek elemzése

5.1. A vizsgált tankönyv: *Honti Mária-Jobbágné András Katalin 1979. Magyar nyelv I. Budapest: Tankönyvkiadó.*

A **szavak csoportjai a hangalak és a jelentés viszonya szerint** című fejezetben a tankönyvszerzők a **paronimákkal** foglalkoznak, amelyeket azonos törből képzett hasonló alakú szavaknak neveznek.

9. feladat (124. o.) Ugyanabból a többől különböző képzőkkel alkothatunk különböző szavakat. Ezeknek a hangzása sokszor hasonló, ezért jelentésüket a nyelvhasználatban gyakran felcserélik, összekeverik. Ilyen szópárok pl.: *értetlen – érthetetlen; szível – szívlel; érem – érme; járatos – jártas; helység – helyiség.*

Magyarázzátok meg a hasonló hangzású alakok jelentésének különbségét úgy, hogy különböző szövegösszefüggésbe helyezitek őket.

5.2. A vizsgált tankönyv: Hajas Zsuzsa 1999. *Magyar nyelv 9. osztály (NAT-hoz igazított kiadása az 1995-ös első kiadásnak!)* Pedellus Tankönyvkiadó. Debrecen.

A **Szóalkotás, szókincsbővülés** című fejezet **A szóelemek** című alfejezetében a szerző célja a morfológiai variánsok elsajátíttatása: „Kötött morfémák azok, amelyeknek hangalakjuk önálló, jelentésük járulékos, s csak szabad morfémákkal együtt fordulnak elő. Kötött morfémák a toldalékok (képzők, jelek, ragok), valamint azok a szótövek, amelyek csak toldalékok előtt fordulnak elő: *körté-t, fodr-ot*” (108. o.).

Az igetövek és névszótövek tőváltozatai (112. o.) című fejezetben a szerző a szótőváltozatokat az akadémiai nyelvtanban és a felsőoktatási grammatikakönyvekben szokásos sorrendben elemzi, és a példákat táblázatba foglalva ilusztrálja.

Az **1./b gyakorlat** (118. o.) a *fő/fej* szótővariánsok használatára is példa, így a variánsok pragmatikai jelentéseit is megfigyeltetheti a tanár az archaikus szövegben:

A főfájásnak egynéhány nemei vannak; mert az vagy belső, vagy külső, vagy egészen fogja a fejet, vagy csak egy részét. És ismét, vagy nyilaltatja a fejet, vagy nehéz miatta a fő... (Pápai Páriz Ferenc: Pax corporis, 1687)

A **3./a gyakorlat (124. o.)** a **morfológiai variánsok** ismeretanyagához kapcsolódik:

Kihallatszott a házajtón, hogy valaki azt kiáltja:

– Aaaaa...

– Mék, mék – felelte rá szinte öntudatlanul az asszony–, mögyök mán, kis pulyáim.

(Tömörkény István: Vándorló földek)

A szóalkotás egyéb esetei (119. o.) című fejezetben a tankönyvszerző megemlíti a **szóhasadás** jelenségét is, amelynek következtében új lexémák keletkeznek. Itt is lehetősége van a tanárnak arra, hogy kitérjen az alakváltozatok és a szóhasadás, azaz a párhuzamos alak- és jelentéshasadás következtében önállóvá vált lexémák jelentéskülönbségeinek tudatosítására. Példák: *nevel – növel; magános – magányos; család – cseléd; csín – csíny*

A **paronímia** jelenségét a következő gyakorlatokkal tanítja a szerző:

9. gyakorlat (125. o.): **A szavak hasonló hangalakja szótévesztés kiváltója is lehet. Fogalmazzuk meg egy-egy mondatban az alábbi szavak jelentéskülönbségei!**

biztos – bizonyos jártas – járatos

egyelőre – egyenlőre gondtalan – gondatlan

egyhangúan – egyhangúlag fáradtság – fáradtság

éberen – éberen helység – helyiség

5.3. A vizsgált tankönyv: *Hajas Zsuzsa 1999. Magyar nyelv 9. Középiskolásoknak, átdolgozott kiadása: 2007. Pedellus Tankönyvkiadó. Debrecen.*

A **nyelvi szintek grammatikája** című fejezetnek a **Jeltan és a jelentés tan fogalma, tárgya** címet viselő alfejezetében a szerző 7 típust különböztet meg a hangalak és jelentés viszonya alapján: hangutánzó, hangulatfestő, egyjelentésű, többjelentésű, azonos alakú, hasonló alakú, rokon értelmű szavak. A **hasonló alakú szavak** csoportját azonban Hajas Zsuzsa nem differenciálja eléggé a szavak jelentései alapján, a forma hasonlóságát emeli ki hangsúlyosan. Így kerülhetek egy csoportba az **alakváltozatok** és a **paronimák**, amelyek két különböző lexikai jelentésviszonyhoz tartoznak. Az alakváltozatok ugyanannak a szónak az azonos denotatív jelentésű változatai, a paronimák azonban egyértelműen különböző szavak: *seper – söpör, veder – vödör, fenn – fönn* (alakváltozatok), *szível – szívlel, érem – érme* (paronimák).

Hajas Zsuzsa paronimadefiníciója a következő: „A hasonló alakú szavak egy részének jelentése megegyezik, csupán ajakkerekítéses, illetve ajakrészes alakváltozatok (*fenn – fönn*). Más szavakban viszont az egy mássalhangzónyi eltérés jelentéskülönbséget is hordoz (*egyelőre – egyenlőre*)” (107. o.). A definíció megfogalmazása azt mutatja, hogy a szerző nem tesz különbséget a lexikológiai jelentésviszonyok között, így a tanulók helytelenül tanulják meg az anyagot.

Nagyon fontos ugyanis, hogy a tanulók tudják, hogy a szavak között nemcsak formai eltérések vannak, hanem ennél fontosabb, hogy az alakváltozatok elsődleges fogalmi jelentései között teljes azonosság van: *seper – söpör, veder – vödör, fenn – fönn*. Az alakpárok (paronimák) elsődleges fogalmi jelentései viszont teljesen eltérnek egymástól: *szível – szívlel, érem – érme*. Ez a szövegértés és szövegalkotás szempontjából is fontos jelentéstani ismeret, amelyet a tanárnak meg kell tanítania a tanulókkal, és ehhez a tankönyvnek is segítséget kell adnia azzal, hogy szakmailag helyes és differenciált ismereteket tartalmaz! Ha a tanuló figyel a szavak fogalmi jelentéseire, továbbá megtanulja azt is, hogy a hasonló alakokhoz egymástól teljesen eltérő jelentések is kapcsolódhatnak, akkor nagyobb a valószínűsége annak, hogy konkrét szövegekben megfelelően alkalmazza majd a különböző lexikológiai jelentésviszonyokhoz tartozó szavakat.

A **Gyakorlatok, feladatok** című tankönyvi fejezet több olyan gyakorlatot is tartalmaz, amelyek már a tankönyv 1999-ben megjelent kiadásában is megvoltak. Például:

3. gyakorlat (110. o.): Milyen kontextuális jelentésük van a következő szövegrészeket kiemelt szavainak?

Kihallatszott a házajtón, hogy valaki azt kiáltja:

– *Anaaa...*

– **Mék, mék** – felelte rá szinte öntudatlanul az asszony–, **mögyök** mán, kis pulyáim.

11. gyakorlat (110. o.): A szavak hasonló hangalakja szótévesztés kiváltója is lehet. Fogalmazd meg egy-egy mondatban az alábbi szavak jelentéskülönbségeit!

biztos – bizonyos

jártas – járatos

egyelőre – egyenlőre ,

gondtalan – gondatlan

egyhangúan – egyhangúlag

fáradság – fáradtság

ébren – éberen

helység – helyiség

Amint látjuk, Hajas Zsuzsa a második tankönyvváltozatban már különválasztotta a variánsokat és a paronimákat, és felhívta a tanulók figyelmét a hasonló alakú szavak jelentéskülönbségeire is.

5.4. A vizsgált tankönyv: *Kugler Nóra–Lengyel Klára 2000. Magyar Nyelv 7. osztály. Szófajok, szóalakok. Korona Kiadó. Budapest.*

A tankönyv teljes terjedelmében a szótannal foglalkozik. A szerzők részletesen kitérnek minden, a szóval kapcsolatos fontos ismeretre, valamint bőséges feladatanyaggal segítik a tanulókat az elméleti és gyakorlati nyelvi ismeretek elsajátításában. Kugler Nóra és Lengyel Klára a hagyományos magyar nyelvtan könyvektől eltérően minden egyes részkérdést, amely a nyelv használata során felmerül, olyan formában tárgyalnak, amely a tanulókat kreatív ismeretszerzésre ösztönzi. Így nemcsak elsajátítandó ismereteket találnak a könyvben, hanem a sok kreatív példa a megszerzett ismeretanyag továbbgondolására is készíteti őket. Ebben a tankönyvben a funkcionális nyelvszemlélet egyértelműen tükröződik. Emeljünk ki néhány feladatot a **tővariánsok** tanításához!

4. gyakorlat (222. o.): Töltsétek ki a következő sorokat !

erdő- + -i (állatok) = nem erdői (állatok), hanem .....

torok- + -ot = nem torokot, hanem.....

víz- + -et = nem *vízet*, hanem .....
 egér- + -ek = nem *egérek*, hanem .....
 alma- + -t = nem *almát*, hanem .....
 visz- + -ő = nem *visző*, hanem .....
 hó- + -t = nem *hót*, hanem .....

**11. feladat (226. o.): Figyeljétek meg , mi történik, ha ugyanazt a toldalé-
 kot a fő különböző változataihoz is hozzáillesztjük !**

poroz- + -ó = ...
 porz- + -ó = ...
 varázsol- + -ó = ...
 varázsl- + -ó = ...
 vendégl- + -ő = ...
 vendégl- + -ő = ...

Foglaltok mondatba a keletkező szavakat!

12. feladat (227. o.): Ki fia, borja ? Egészítsétek ki a mondatokat!

A csikó a .....kicsinye, anyjának ....., apjának
 mén vagy .....a neve. A kiscsikót a gazda is az ő kiscsik.....nak
 hívja.

A borjú a .....utóda. A ..... az any-
 ja, a ..... az apja. A tehénnek kisborj..., a gazdának viszont
 borj..... van.

A fenti feladatok a tanulók szemantikai ismereteit fejlesztik, továbbá fontos
 nyelvhelyességi ismereteket is nyújtanak.

6. Összegzés

A tanulmány terjedelmében hosszabb része az elméleti részben elemzett kér-
 déseket a magyarországi és a szlovákiai magyar nyelvten könyvekben vizsgálja.
 A szlovákiai művelődési sztenderd (Nagy 2001) alapvető ismeretként jelöli meg
 a grammatikai és jelentéstani ismeretek elsajátításán kívül a tanulók szókin-
 csének bővítését.

A 2003-as magyarországi Nemzeti Alaptanterv (NAT) tartalmazza azokat az
 alapvető követelményeket, amelyek sok lehetőséget adnak a tanulóknak a nyelvi
 változásoknak, valamint a nyelv variáns elemeinek felismerésére, alkalmazására.
 A nyelv variáns elemei fontosságának figyelembevétele, kreatív elsajátítása
 lehetővé teszi a tanár számára, hogy párhuzamosan fejlessze a tanulók anyanyel-
 vi, kulturális és szociális kompetenciáját. A 2007-es Nemzeti alaptanterv a ma-
 gyar nyelv és irodalom műveltségterület egyik fő fejlesztési feladatáknak **Anyá-**

nyelvi kultúra, ismeretek az anyanyelvről címen fogalmazza meg a tanulók számára alapvető grammatikai és szemantikai ismeretanyagot. Az általános iskola felső tagozatán alapkövetelmény, hogy a tanulók felismerjék a legfontosabb összefüggéseket a hangok, a szóelemek és a belőlük szerkesztett szavak között. Ezek adják az alapot a mondattani és szövegtani ismeretekhez is. A 7–8. osztályban kiemelten a forma és a jelentés viszonyának megismertetését írja elő a tanterv (vö. Medve–Szabó 2010).

Ahhoz, hogy ezeknek a követelményeknek az általános iskola felső tagozatán a tanulók meg tudjanak felelni, olyan funkcionális szemléletű tankönyveket kellene írni számukra, mint Kugler Nóra és Lengyel Klára itt elemzett munkája. A középiskolai tankönyvekben pedig a fő cél az általános iskolában megtanított ismeretek bővítése és kreatív használatának elsajátíttatása.

Az egyes nyelvi szintek elemeinek funkcióját és jelentését figyelembe vevő anyanyelvi készségek kialakításakor nélkülözhetetlen továbbá, hogy az alapvető szemantikai és grammatikai ismeretek elsajátíttatására is figyelmet fordítsanak mind a tankönyvszerzők, mind pedig a tankönyveket az oktatásban felhasználó pedagógusok.

Felhasznált irodalom

- Dömötör Adrienne 2004. *Mondatszerkezeti szinonímia és formai változatok*. In: Gecső Tamás (szerk.): Variabilitás és nyelvhasználat. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához XXXIV. Tinta Könyvkiadó. Budapest. 73–79.
- Gak, V. G. 1998. – Гак, В. Г. *Виды языковых преобразований* (A nyelvi változások típusai). Москва: Школа »Языки русской культуры«.
- G. Gödény Andrea – Koósné Sinkó Judit 2008. *A nyelvhasználat fejlesztése komplex anyanyelv-pedagógiai módszerekkel a melléznevek gyakorlása közben*. In: Anyanyelv-pedagógia 2008/3–4. sz. Interneten: www.anyanyelv-pedagogia.hu/cikkek.php?id=136
- Haader Lea 2001. *Mikrodiakrónia és változásvizsgálat (az összetett mondatokban)*. In: Magyar Nyelvőr 125. évf. 3. sz. 354–370.
- Juhász József 1980. *Vázlatok a szó portréjához*. In: Rácz Endre–Szathmári István (szerk.): Tanulmányok a mai magyar nyelv szókészlettana és jelentéstana köréből. Tankönyvkiadó. Budapest. 99–120.
- Kiefer Ferenc–É. Kiss Katalin–Siptár Péter 1999. *Új magyar nyelvtan*. Osiris Kiadó. Budapest.
- Lanstyák István 2006. *Alaki változatosság*. In: Nyelvi változatosság a határon túli magyar szókincsben. In: Kisebbségkutatás 2006/1. sz. 60–73.
- Lőrincz Julianna 2007. *Kultúrák párbeszéde*. Pandora Könyvek 10. EKF Líceum Kiadó. Eger.

- Lőrincz Julianna 2010. *A nyelvi variánsok helye és szerepe az anyanyelvoktatásban*. A XXX. MANYE Kongresszuson 2010. augusztus 28-án elhangzott előadás szerkesztett változata. Debreceni Egyetem. Kézirat.
- Lőrincz Julianna 2010. *A variánsok helye és funkciója a magyar nyelvben*. In: Beke Zsolt, Lanstyák István, Misad Katalin (szerk.) *Hungarológia a szlovák kultúra kontextusában*. Stimul. Pozsony – Bratislava. 93–106.
- Medve Anna–Szabó Veronika 2010. *A mondattani elemzés lehetőségei az általános iskolában*. Anyanyelv-pedagógia 2010/1.
<http://www.anyanyelv-pedagogia.hu/cikkek.php?id=235> Letöltve: 2010. július 20.
- Nagy Adorján 2001. *Művelődési sztenderd magyar nyelvből és irodalomból az alapiskolák 5–9. évfolyama számára*. Pozsony: Szlovák Köztársaság Oktatásügyi Minisztériuma.
- O. Nagy Gábor – Ruzsiczky Éva 1978. *Magyar szinonimaszótár*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Popovič, Anton 1980. *A műfordítás elmélete*. Madách. Bratislava.
- Szathmári István 2001. *A funkcionális stilisztika és a szótőváltzatok*. Kugler Nóra és Lengyel Klára (szerk.) *Ember és nyelv*. Tanulmánykötet Keszler Borbála tiszteletére. ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszéke. Budapest. 301–304.

Vizsgált tankönyvek

- Adamikné dr. Jászó Anna–dr. Fercsik Erzsébet 2001. *Édes anyanyelvünk*. Magyar nyelvtan 5. osztályos tanulók számára. Dinasztia Kiadó. Budapest.
- Adamikné dr. Jászó Anna–Dr. Fercsik Erzsébet 2001. *Világvándor I. Feladatfüzet az Édes anyanyelvünk című tankönyvhöz* 6. évfolyamos tanulók számára. Dinasztia Kiadó. Budapest.
- Bukorné Danis Erzsébet 2001. *Fogalmazástan az alapiskola 5–9. osztálya számára*. Slovenské pedagogické nakladateľstvo. Bratislava.
- Bukorné Danis Erzsébet – Bolgár Katalin 2009. *Magyar nyelv az alapiskola 5. osztálya számára*. Slovenské pedagogické nakladateľstvo. Bratislava.
- Hajas Zsuzsa 1999. *Magyar nyelv 9. osztály*. Debrecen: Pedellus Tankönyvkiadó
- Hajas Zsuzsa 2007. *Magyar nyelv 9. középiskolásoknak*. A 2001-es kiadás átdolg. Pedellus Tankönyvkiadó. Debrecen.
- Honti Mária–Jobbágyiné András Katalin 1979. *Magyar nyelv II*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Kugler Nóra–Lengyel Klára 2000. *Magyar Nyelv 7. osztály. Szófajok, szóalakok*. Korona Kiadó. Budapest.
- Nagy Adorján 2010. *Munkafüzet magyar nyelvből* 8. 8. kiadás. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo.

- Nagy Adorján 2010. *Munkafüzet magyar nyelvből az alapiskola 9. osztálya számára*. Ötödik kiadás, Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo.
- Szuchy Magdolna 2001. *Magyar nyelv az alapiskola 6. osztálya számára*. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo.

A jelentéstan és a lexikológia kapcsolata a magyar szakos tanárok képzésében¹⁸

1. Bevezető megjegyzések

A mai jelentéstanok vagy szemantikák különböző nyelvészeti elméleti alapokra épülnek. A szemantika elnevezés nemcsak a terminus technikus görög eredetére utal, hanem azt is érzékelteti, hogy a 20. század második felére az egymással párhuzamosan működő és ható szemantikai irányzatokból mára külön szemantikák alakultak ki, amelyek teljes elméleti keretet hoztak létre. Napjaink jelentéstani kutatásaira az is jellemző, hogy jelentéselméleti felfogásuk nemcsak hogy számos ponton különbözik, hanem sokszor ütközik is egymással. A különféle szemantikák jelentéselméleti azonban lényegében elsősorban csak a nyelvi jelentést próbálják modellálni. Ugyanakkor azonban a nyelvi jelentés más jelek jelentésével is érintkezik. A jelentéstan tárgy oktatását célszerű ezért szemiotikai alapismeretekkel kezdeni.

2. A jelentéstani alapismeretek és a tankönyvek

Minden jelentéstani alapkérdést lehetetlen még csak vázlatosan is bemutatni és megkövetelni a BA-képzésben szűkre szabott tanórai kereteken belül. Ezért az általam ismert és más felsőoktatási intézményekben a magyar szakos tanárok képzésében alkalmazott ismeretek iránti internetes tájékozódásom alapján és a különböző szakirodalmak – jóllehet csak korlátozott – feltérképezése után ki kellett alakítanom a magam elképzelését a tantárgy BA-szinten való oktatására. Olyan tananyagot kellett összeállítanom, amely a jelentéstan nyelvészeti magyarázatának legfontosabb elméleti és gyakorlati kérdéseit is tárgyalja. Természetesen egyszerre, egyazon tankönyvben nem lehet megfelelni a hagyományos leíró jelentéstan, valamint a mai nemzetközi elméleti szemantikai irányzatokat képviselő szemantikák ismeretanyagának, mint például a strukturális, a formális logikai, a kognitív szemantika, a kétszintű szemantika, az újabbak közül a lexikai pragmatika, így a legfontosabb alapfogalmakat kiválasztva kellett a tananyagot összeállítanom.

A morrisi, tágabb értelemben vett szemantika helyett, amely minden jelre vonatkozó diszciplína, véleményem szerint egy szűkebb értelmű szemantikát ér-

---

¹⁸ A tanulmány 2010. november 17-én a Tudomány napja alkalmából az Eszterházy Károly Főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszékén rendezett konferencián elhangzott előadás bővített és szerkesztett változata. Megjelenik az *Acta Academiae Pedagogicae Agriensis. Sectio Linguistica Hungarica* következő kötetében. EKF Líceum Kiadó. Eger. 2011.

demés oktatni a BA-szinten ahhoz, hogy legalább a legfontosabb ismereteket elsajátíttassuk a hallgatókkal, amelyekre majd a későbbi tanulmányaik során is építeni tudnak.

A szűkebb értelemben vett szemantika mint nyelvészeti diszciplína azonos a jelentéstannal. A szemantika tudománytörténetében körülbelül a 20. század 60-as éveitől a magyar tankönyvekben is szűkebben értelmezték a jelentéstant: sőt a legtöbb jelentéstani témájú szakkönyv szerzője gyakorlatilag csak a szójelentés vizsgálatára szorítkozott. A szemantika addig tehát csak lexikális szemantikát jelentett. Ilyen szellemben íródott az 50-es években Martinkó András *A szó jelentése* című munkája is, amely nyomtatásban csak 2001-ben jelent meg Kiefer Ferenc méltató és értékelő előszavával. Martinkó könyve azonban, bár a szójelentés területén ma is korszerű ismereteket tartalmaz, nem használható tankönyvként a tanárképzés alapszakaszában egyrészt azért, mert nem tartalmaz minden nyelvi szintre vonatkozó szemantikai ismereteket, másrészt pedig azért, mert a szemantika az elmúlt 60 évben más nyelvészeti diszciplínákhoz hasonlóan rendkívüli mértékben fejlődött.

A 20. század utolsó harmadában kibővült a szemantika vizsgálati köre, és már nemcsak a szó, hanem a szószerkezetek, mondatok, sőt a szövegek jelentése is vizsgálati tárgy lett. Ezenkívül önálló tudományággá vált a pragmatika is. A mai jelentéstan tankönyveknek, ha korszerű és nemcsak elméleti, hanem a leendő tanárok által is alkalmazható gyakorlati ismereteket szeretnének továbbítani, interdiszciplinárisnak kell lenniük. A szemiotika, a pragmatika, a lexikológia, a szövegten, a kommunikációelmélet és más tudományágak között is szintézist kell teremteniük ahhoz, hogy korszerű ismereteket nyújtsanak.

Kiefer Ferenc *Jelentélmélet* (2000) című könyve azért nem alkalmas a BA-szint első évfolyamán tankönyvnek, mert elsősorban formális logikai, illetve kognitív nyelvészeti keretben nyújt alapvető szemantikai ismereteket. A BA-hallgatóink azonban ilyen előismeretekkel azonban nem rendelkeznek – bár ez még önmagában nem lenne baj –, de ez a könyv a középiskolai jelentéstani ismeretek tanításakor alkalmazott hagyományos leíró jelentéstani elméleti kerettől távol áll. Kiefer könyve ugyan tárgyal néhány, a hagyományos leíró jelentéstanok által is felvett lexikológiai jelentésvizonyt, de részletesebben csak a poliszémia és a homonímia tárgya. Kiválóan alkalmas viszont a munka az MA-képzésben a hallgatók által az alapképzésben elsajátított szemantikai ismeretek kiegészítésére, bővítésére. A szerző tankönyvének 2007-ben megjelent új kiadásával már teljesen új munka jött létre, amely azonban még nem állt rendelkezésemre a BA-képzés jelentéstan tárgyának kidolgozásakor, de a 2009-ben megjelent egyetemi tankönyvem nyomdába adásáig sem, ezért a változásokat nem tudtam figyelembe venni. Ennek ismeretében is azt mondhatom azonban, hogy az új tankönyv MA-szinten alkalmazható csak egyetemi tankönyvként, a hallgatók már meglévő jelentéstani ismereteinek bővítésére.

Ugyancsak nem alkalmas véleményem szerint a BA-szinten tankönyvnek a leendő magyar szakos tanárok képzésében Szende Tamás *A jelentés alapvonalai. A jelentés a kommunikációban* című munkája (1996). Ez a könyv sok modern szemantikai – elsősorban szintén formális logikai keretben létrejött –, és pragmatikai ismeretet is tartalmaz, valamint a jelentéstani ismereteket elhelyezi a nyelvi kommunikációban is, azonban szintén figyelmen kívül hagyja a hagyományos leíró magyar jelentéstanokat. Így például Antal László *A jelentés világa* (1978), de legfőképpen Károly Sándor *Altalános és magyar jelentéstan* (1970) című, mindmáig a hagyományos leíró jelentéstan alapjául szolgáló művét.

Az Adamikné Jászó Anna által szerkesztett *A magyar nyelv könyve* (2004) című tankönyv Hangay Zoltán által írt jelentéstani fejezete korszerű leíró jelentéstani ismereteket tartalmaz, de nem terjed ki minden fontos szemantikai ismeretre, hiszen elsődlegesen a tanítóképzés számára készült a tankönyv.

2006-ban jelent meg Pethő József *Jelentéstan* című tankönyve a Nyíregyházi Főiskolán, amely kifejezetten a BA képzésben részt vevő hallgatók számára ad alapvető szemantikai ismereteket. A szerző is megjegyzi azonban tankönyve bevezető fejezetében, hogy nemcsak hogy sokféle szemantikai irányzat, hanem kifejezetten sokféle szemantika, mint önálló diszciplína alakult ki a 20. század második felétől napjainkig. Ez megnehezíti a szemantikai ismeretek oktatását is, hiszen mind a hagyományos jelentéstani ismereteknek, mind pedig a modern szemantikák alapvető tárgyköreinek bele kellene kerülniük a magyar szakos tanárjelöltek által elsajátítandó ismeretanyagba. Ez azonban lehetetlen a meglévő órakeretek mellett. Pethő József korszerű tankönyve azonban elsősorban rövid terjedelme miatt a BA-szinten is lényeges kiegészítésekre szorul. A tankönyvem megjelenése utáni évben kaptam meg a Babeş-Bolyai egyetemen tanító Máthé Dénes *Szemantikai alapviszonyok* című Kolozsváron, ugyancsak 2009-ben megjelent tankönyvét, amelyet az alapképzésben jól alkalmazható tankönyvnek tartok.

3. A jelentéstan tárgy oktatási kérdéseiről

A tantárgy oktatása az Eszterházy Károly Főiskolán az első évfolyam első félévében heti 2 órás előadás formájában történik, a számonkérés módja kollokvium. A fentiekben elmondott gondolatokat, valamint több mint másfél évtizedes oktatási gyakorlatomat és kutatói munkám eredményeit is figyelembe véve készítettem el saját egyetemi tankönyvnek szánt munkámat, amely megpróbálja az alapvető szemantikai ismereteket kiemelve olyan módon ismertetni az általam legfontosabbnak tartott tananyagot, hogy legalább az alapfogalmak egy részében szintézist teremtsen a különböző elméleti keretekre épülő szemantikai alapismeretek között. Ezzel a céllal készítettem el a tankönyv *Jelentéstani fogalomtár* című fejezetét is. Nem fér bele ugyanis minden alapvető kérdés a törzsanyagba, így a fogalomtárból válogatva lehet kiadni a hallgatóknak egyéni fel-

dolgozásra meghatározott fogalmakat, amelyeket a kollokviumon számon kérhünk tőlük.

Bár a jelentés típusainak leírásakor kétségtelenül e tankönyvben is nagyobb hangsúlyt kap a szó szemantikája, mint a mondaté vagy a szövegé, de több fejezetben utalok a nagyobb nyelvi egységek közötti szemantikai összefüggésekre is. Ugyanakkor Pethő József könyvéhez hasonlóan a pragmatika és a szemantika elkülönítésének is szentelek egy fejezetet, hiszen a pragmatika problémaköre más tudományterületekhez tartozó, így a kommunikációelméleti és a szövegtani ismereteket is érinti.

Ugyanígy lényegesnek tartom az egyes szófajok lexikai és grammatikai jelentéseinek, valamint jelentésviszonyainak tárgyalását is, hiszen ezekkel a kérdésekkel a szófajtanban, szóalaktanban és a lexikológiában is találkozunk a hallgatók későbbi tanulmányaik során. Fontosnak tartottam a jelentésváltozások okainak, főbb típusainak az ismertetését is, mert mind a nyelvtörténet, mind pedig a történeti jelentéstan tanításakor lehet ezekre az ismeretekre építeni a felsőbb évfolyamokon is a tanárképzésben.

Lényegesnek tartottam a nyelvi variativitás kérdéskörét is beépíteni a tananyagba. Ezzel elsősorban a tantárgyi integráció volt a célom, hiszen a szófajtanban, alaktanban, a szociolingvisztikában, a lexikológiában és a stilisztikában is találkozunk a hallgatók a nyelvi aszimmetria, a nyelvi variativitás kérdéseivel. Már Károly Sándor jelentéstanában (1970) is szerepelnek a lexikológiai jelentések között a polinímiához kapcsolódó monoszémia: az alakváltozatok, majd a poliszmia és a heteroszémia jelentésviszony tárgyalásakor a szóhasadás különböző stádiumaiban lévő jelenségek, így a jelentésmegoszlás (pl. gomb/gömb) és a jelentésselkülönülés (pl. jószág/jószág).

Így bekerültek a tankönyvbe a szóhasadás kérdéskörét tartalmazó ismeretek is, amelyekről Grétsy László írt könyvet 1962-ben, és például a Magyar grammatika (2000) a ritkább szóalkotási módok között említést tesz róluk. Elekfi László (1996a,b; 1998) nyomán tárgyalom, igei példákkal illusztrálva a részleges alak- és jelentéshasadás kérdését is. Elsősorban saját kutatási eredményeimet felhasználva, az igék köréből merítve példákat tárgyalom a nyelvi variativitás főbb kérdéseit is. Fontosnak tartottam elkülöníteni egymástól a nyelvi aszimmetria különböző jelenségeit: a poliszmia, a szinonímia, az alakváltozatok, valamint a paronímia kérdéskörét. Ezek a lexikológiában, a lexikográfiában és a nyelvstratégiában is fontos kérdések.

A tankönyv fontos része a *Szöveggyűjtemény* is, amelyben a magyarországi és a határainkon kívül alkotó magyar nyelvészek munkái közül is több helyet kapott. A szemelvények betekintést nyújtanak a szlovákiai és az erdélyi magyar nyelvváltozatokban végbemenő jelentésváltozásokba is.

Mivel munkámat különböző célcsoportok számára is tankönyvként használok harmadik éve, így például a révkomáromi magyar szakosok szemantikai képzésében, valamint a doktori iskolában, ahol a nyelvi kontaktushatással is kell

foglalkoznunk, ezért szerepel benne a pozsonyi kutatók, Lanstyák István, Misad Katalin, valamint a kolozsvári kutató, Benő Attila egy-egy munkájából vett részlet is. A felsorolt szerzőktől átvett szemelvények a szlovákiai magyar alakváltozatokról, a jelentésváltozások közül a jelentésbővülésről és jelentésszűkülésről adnak fontos ismereteket. Jelen dolgozat témája és szűk kerete nem teszi lehetővé a tankönyv más anyagainak ismertetését.

4. A lexikológia és a jelentéstan érintkezési pontjai az oktatásban

A fentiekben érintettem sok olyan kérdést is, amelyek a jelentéstan és a lexikológia közös területei. E két tárgy a magyar szakos képzésben elméleti és gyakorlati síkon is szorosan összefonódik. Szükségszerűen vannak érintkezési pontjaik, elsősorban az egyes jelentésfajták elkülönítésében, így például a legfontosabb lexikológiai jelentésviszonyok, mint a poliszémia, homonímia, szinonímia, az alakváltozatok, a jelentésmező kérdésében. Ezeket a kérdéseket azért is fontos kiemelni, mert fontos szerepük van a középiskolai magyar nyelvtan oktatásában, valamint a felsőoktatásban a lexikológia tárgyat később tanuló hallgatók, továbbá a jövőben a lexikológia szakirányon tovább tanulók ismereteinek megalapozásához alapvetőek.

Ugyancsak fontos a jelentésváltozások okainak, típusainak ismertetése, a metaforikus és metonimikus motiváció rövid ismertetése, amely a különböző kontextusokban kialakuló aktuális, majd a később lexikalizálódó (a szótárakban is megjelenő) jelentések kialakulásának és működésének megértésében fontos. A lexikológiában is, a lexikográfiában is lényeges kérdés a szemantikai motiváció folyamatának, mozgásformájának értelmezése. De kikerülhetetlennek tartom a grammatikalizáció fogalmának megismertetését is a hallgatókkal. Mint már említettem, napjaink jelentésváltozásairól is képet kell kapnia minden magyar szakos tanárnak készülő hallgatónak, mégpedig nemcsak a magyarországi magyar, hanem a határon túli magyar nyelvváltozatok jelentésváltozásaiba való bepillantás révén is. Ezen a ponton is érintkezik a jelentéstan a lexikológiával. A szemantikai motiváció kérdései a lexikográfiában is fontosak, ezért került be a szöveggyűjteménybe Pusztai Ferenc: *A szemantikai motiváció változatai és változásai* című tanulmánya. A grammatikalizációt Ladányi Mária munkája alapján viszont már tankönyvem törzsanyagában ismertettem.

5. Összegzés

Tanulmányomban a magyar szakos tanárjelöltek képzésében legfontosabb szemantikai ismeretekbe, a forgalomban lévő általam ismert tankönyvek anyagába, valamint a saját szemantika tankönyvembe adtam rövid betekintést. Mivel elsősorban tájékoztatónak, vitaindítónak és továbbgondolásra ösztönzőnek szántam dolgozatomat, minden kérdésre nem volt szándékom kitérni. Remélem, e

rövid ismertetés is meggyőzte olvasóimat a jelentéstan oktatásának, a korszerű ismeretek átadásának fontosságáról a leendő magyar szakos tanárok képzésében.

Felhasznált irodalom

- Antal László 1978. *A jelentés világa*. Magvető Kiadó. Budapest.
- Benő Attila 2008. *Kontaktológia. A nyelvi kapcsolatok alapfogalmai*. Egyetemi Műhely Kiadó. Bolyai Társaság – Kolozsvár.
- Elekfi László 1996a. *Részleges szóhasadások mint határesetek* (Alakváltozat vagy két lexéma?). Magyar Nyelv XCII. évf. 2. sz. 151–158.
- Elekfi László 1996b. *Részleges szóhasadások mint határesetek*. Magyar Nyelv XCII. évf. 3. sz. 286–296.
- Elekfi László 1998. *Eltérő toldalékokban mutatkozó jelentéskülönbségek*. (A „Szókincsünk nyelvtani alakrendszere” c. gyűjtemény alapján). Magyar Nyelvőr 1998. 3. sz. 303 – 317.
- Grétsy László 1962. *A szóhasadás*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Hangay Zoltán 2004. *Jelentéstan*. In: A. Jászó Anna (főszerk.) *A magyar nyelv könyve*. Trezor Kiadó. Budapest. 477–520.
- Károly Sándor 1970. *Általános és magyar jelentéstan*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Kiefer Ferenc é.n. (2000). *Jelentésselmélet*. Osiris Kiadó. Budapest.
- Ladányi Mária 1998. *Jelentésváltozás és grammatikalizáció – kognitív és szerves nyelvészeti keretben*. Magyar Nyelv XCIV. 407–23.
- Lanstyák István 2006. *Nyelvi változatosság a határon túli magyar szókincsben*. http://www.hhrf.org/kisebbssegkutatas/kk_2006_01/cikk.php?id=1333 Letöltve: 2009. január 10.
- Lőrincz Julianna 2009. *Nyelvi jelentés és variativitás. Szemantikai alapismeretek*. Selye János Egyetem. Komárom.
- Martinkó András 2001. *A szó jelentése*. LAZI Könyvkiadó. Szeged.
- Máthé Dénes 2009. *Szemantikai alapviszonyok*. Egyetemi segédkönyv a jelentéstan tanulmányozásához. Egyetemi Műhely Kiadó. Bolyai Társaság. Kolozsvár.
- Misad Katalin 2009. *Nyelvi kontaktusok. Szlovákiai magyar vonatkozású alkalmazott nyelvészeti tanulmányok*. Lilium Aurum. Dunaszerdahely.
- Pethő József 2006. *Jelentéstan*. Bölcsészkonzorcium. Nyíregyházi Főiskola. Nyíregyháza.
- Pusztai Ferenc 2000. *A szemantikai motiváció változatai és változásai*. In: Magyar Nyelvjárások XXXVIII. Debrecen. 329–336.
- Szende Tamás 1996. *A jelentés alapvonalai. A jelentés a kommunikációban*. A Hét szabad művészet könyvtára. Corvinus. Hn. (Zsámbék)

